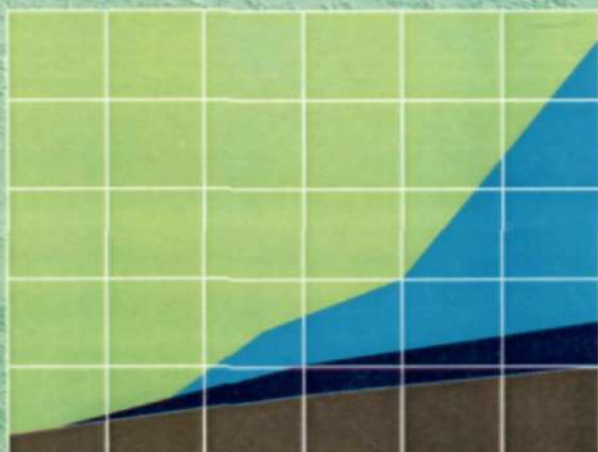

U26
33
E-28

**F. EGAMBERDIYEV,
S. TOPILDIYEV, J. HAMRAQULOV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

**F.T. EGAMBERDIYEV, S.R. TOPILDIYEV,
J. X. HAMRAQULOV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rtta maxsus ta'lim vazirligining
muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan noiqtisodiy bakalavriat
yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2014

Mas'ul muharrir:
Taqrizchilar:

N.M. Majidov – i.f.n. dots.
A.M. Qodirov – i.f.d. prof.,
X.P. Abulqosimov – i.f.d. prof.

Egamberdiyev F.T.

Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma / F.T. Egamberdiyev, S.R. Topildiyev, J. X. Hamraqulov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014, -224 b.

Ushbu o'quv qo'llanma iqtisodiy munosabatlarni nazariy jihatdan o'rganishda jahon tajribasidan kelib chiqib, iqtisodiy kategoriyalar, bozor iqtisodiyotining qonuniyatlari, amal qilish mexanizmi, iqtisodiy jarayonlar dinamikasini o'zlashtirishni yengillashtirish, fanning mazmunini chuqurroq tushunishga yordam berish maqsadida tayyorlangan. Qo'llanmada iqtisodiyotdagi asosiy masalalar, muammolar, yetakchi nazariy maktablar, yo'nalishlar va ularning namoyandalari fikrlari, konsepsiyalari hisobga olingan. Unda iqtisodiyot nazariyasi fanining o'quv dasturida o'rganish ko'zda tutilgan barcha mavzular qamrab olingan.

Qo'llanmani tayyorlashda Respublika Prezidenti I.A. Karimov asarlaridan, Respublika qonunlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlardan hamda mamlakat iqtisodiy hayotiga tegishli rasmiy statistik ma'lumotlardan o'z o'rnida foydalanilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtining barcha yo'nalishlardagi bakalavrlari va iqtisodiyot nazariyasi fanidan dars beruvchi o'qituvchilarga mo'ljallangan. Shu bilan birga undan magistratura talabalari, tadqiqotchilar va hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muammolarini o'rganishga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

UO'K 338(075)
KBK 65.01ya722

KIRISH

Mamlakatimizda ro'yi berayotgan islohotlar kishilar ongi va ruhiyatiga ham ta'sir etib, yangicha fikrlash, bozor iqtisodiyotini idrok etish va uning talablari ruhida ishlash va yashashga intilish qaror topmoqda. Ko'zda tutilgan ulkan maqsadlarga erishish uchun iqtisodiyotda katta o'zgarishlarni amalga oshirish talab etiladi. Bu jarayonlarni chuqur tushinishda birlamchi manbalarning o'rni katta. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan tayyorlangan ushbu o'quv qo'llanma jamiyatning iqtisodiy negizi, uning tarkibiy qismlari, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarning mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va ularning amal qilish qonuniyatlari, bozor iqtisodiyotining tarkib topish xususiyatlari, o'tish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning natijalari, iqtisodiy o'sish va unga ta'sir etuvchi omillar, jahon iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy tendensiyalari kabi masalalarni qamrab olgan. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani talabalarni jamiyatda ro'yi beradigan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishda, mamlakatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilish jarayonlarining mohiyatini tushinishda zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantiradi. Hamda jamiyatning har bir a'zosini g'oyaviy jihatdan yo'naltirish, ma'naviy dunyoqarashini kengaytirish, iqtisodiy madaniyatini oshirishga ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur o'quv qo'llanmani tuzishda davlat va hukumatning tegishli qonun va qarorlari, Prezident I.A. Karimovning asarlari, jumladan «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi» nomli ma'ruzalarida bildirgan fikr va mulohazalari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi to'g'risidagi qarori hamda «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» va «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari», «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir», «Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli asarlari, jahon iqtisodiyoti fani erishgan nazariy yutuqlar, Hamdo'stlik mamlakatlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishda to'plagan tajribalari umumlashtirildi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining mantiqiy tuzilishidan kelib chiqib har bir mavzuga oid nazariy masalalarni yoritishda O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish tajribalari va muammolari uzviy bog'liqlikda olib qaraldi. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda har bir mavzularda milliy g'oya va milliy mafkura, milliy iqtisodiyot va milliy manfaatlarni hisobga olish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqildi.

Ushbu maqolada iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda har bir mavzularda milliy g'oya va milliy mafkura, milliy iqtisodiyot va milliy manfaatlarni hisobga olish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqildi.

I bo'lim. IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-mavzu. «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining predmeti va uslubi

Men mudom ta'kidlardimki, iqtisod qonunlari bu hayot qonunlari.

Filip Uikstid (ingliz iqtisodchisi)

Reja:

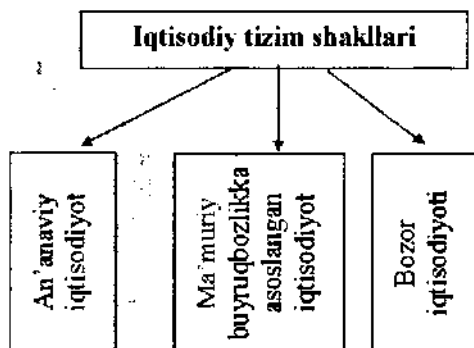
1. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi va qaror topishi.
2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti.
3. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar).
4. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslubiy prinsiplari.

Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi

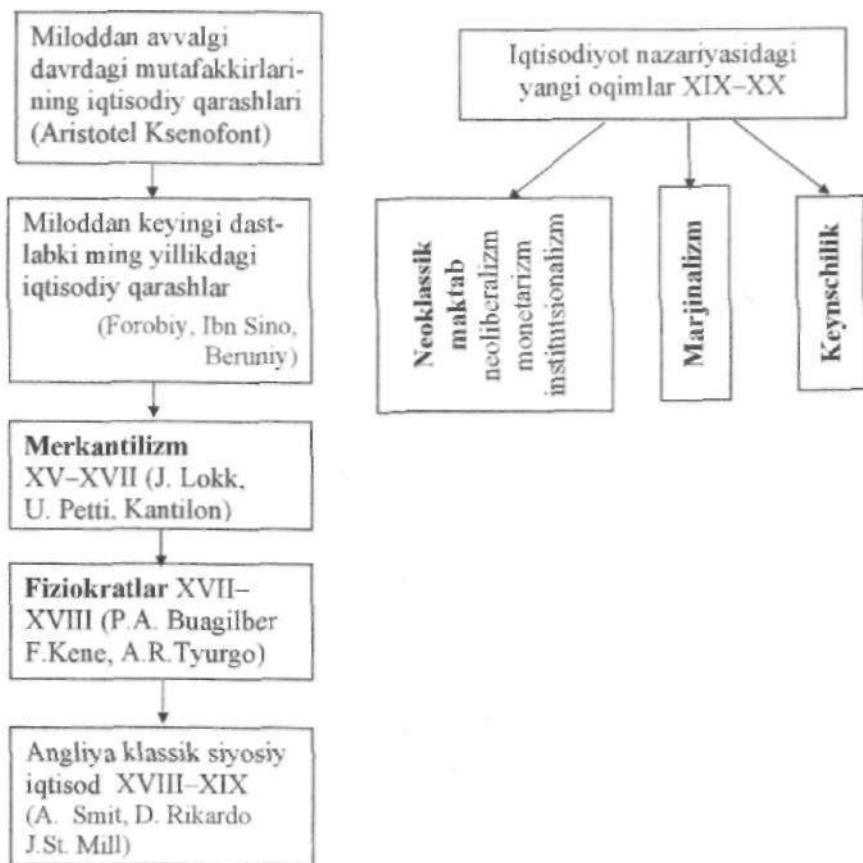
Iqtisodiyot – moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishni aks ettiruvchi ijtimoiy xo'jalik.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi.

Iqtisodiyot – cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlarni yaxlit qilib birlashtiruvchi iqtisodiy tizim.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining shakillanishi va rivojlanishi

• Miloddan avvalgi davrda qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Rim va Sharq mutafakkirlari (Xammurapi, Manu, Konfutsiy, Ksenofont, Platon, Aristotel, Varran, M. Katon, Kolumella va boshqalar)ning iqtisodiy qarashlari. Ular mehnat taqsimoti, yaratilgan mahsulot taqsimlanishi, boylikning vujudga kelishi, xo'jalik yuritish qoidalari, mehnatni tashkil qilish, yerga mulkchilik masalalariga o'z yondashuvlarini bayon qiladi.

• Miloddan keyingi dastlabki ming yillikdagi iqtisodiy qarashlar. Bu davrda iqtisodiy bilimlar rivojlanishida muqaddas kitoblar («Qur'on», «Hadis») hamda O'rta Osiyo va Sharqning buyuk allomalarning qarashlari alohida o'rin tutgan.

Ular inson ehtiyojlari (**Forobiy**), daromadlar va xarajatlar muvozanati (**Ibn Sino**), pulning kelib chiqish sabablari (**Abu Rayhon Beruniy**), jamiyatdagi mehnatning roli, moddiy ne'matlarning xususiyatlari, pul va uning vazifalari (**Yusuf Xos Hojib**) jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, davlat moliyasi, soliqlarni belgilash tartibi (**Alisher Navoiy**), insonlarning ishlab chiqarish faoliyati, mehnat va uning jamiyatdagi roli, tovar qiymati va iste'mol qiymati, ayrboshlash jarayoni, tarixiy-ijtimoiy taraqqiyot prinsiplari (**Ibn Xoldun**) kabi masalalarga o'z munosabatlarini bildirishgan.

• «Siyosiy iqtisod» yunoncha so'zdan olingan bo'lib, «politikos» – ijtimoiy, «oykos» – uy, uy xo'jaligi, «nomos» – qonun degan ma'noni anglatadi. Fransuz iqtisodchisi **Antuan Monkreten** (1575–1621-y.) birinchi marta «Siyosiy iqtisod traktati» (1615-y.) asarida bu fanni ilmiy jihatdan asosladi va u 300 yildan ortiq vaqt davomida shu nom bilan rivojlandi.

Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi jarayonida vujudga kelgan asosiy g'oyaviy oqimlar:

Merkantilizm – jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat bo'lib, u savdoda, asosan, tashqi savdoda paydo bo'ladi va ko'payadi, deb tushuntiradi. **Merkantilizm** – italyanча «mercante» so'zidan olingan bo'lib, «savdogar» degan ma'noni anglatadi. Bu oqim namoyandalari: V. Staffod, T. Man, A. Monkreten, Jon Lou, G. Skaruffi va boshqalar.

Fiziokratlar – jamiyatning boyligi qishloq xo'jaligida vujudga keladi degan g'oyani ilgari suradilar. bu ta'limotning asoschisi f. kene (1694–1774-y.) hisoblanadi.

Klassik siyosiy iqtisod – boylikning faqat qishloq xo'jaligida emas, balki sanoat, transport, qurilish va boshqa sohalarda ham yaratilishini isbotlab berdi.

U. Petti (1623–1686-y.) boylikning manbayi yer va mehnat ekanligini e'tirof etgan. Mehnat boylikning otasi, yer uning onasi degan ibora unga tegishlidir.

A. Smit «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776-y.) asarida talab va taklif asosida shakllanadigan erkin narxlar asosida bozor o'z-o'zini tartibga solishi («ko'rinmas qo'l») g'oyasini ilgari suradi. Insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat shaxsiy manfaatdir deb ko'rsatadi.

D. Rikardo qiymatning turli sinflar daromadlari va foydaning yagona manbayi mehnat ekanligini ko'rsatadi.

Sismondi (Jon Sharl Leonard Simonde Sismondi) kapitalistik iqtisodiy mexanizمنى tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida ijtimoiy mexanizمنى takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim, deb ko'rsatadi.

Sotsial-utopistlar (A.Sen-Simon, Sharl Furiye, Robert Ouen) kapitalizمنى tanqid qilib, xususiy mulkchilikni yo'q qilish, ishlab chiqarish, taqsimot va iste'molni qayta tashkil etish va adolatlí tuzum (industrial jamiyat, garmonik jamiyat, kommunizm) o'rnatish talabi bilan chiqadilar.

Marksizm jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning vujudga kelishi, rivojlanishi va boshqasi bilan almashinishi sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratadi.

Iqtisodiyot nazariyasidagi yangi oqimlar (XIX asr oxiri va XX asr boshlari)

Marjinalizm vakillari (marginal – keyingi, qo'shilgan) – keyingi tovar nafiligi, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borishi nazariyalarini ishlab chiqqan. Keyingi tovar nafiligidning kamayib borishi qonuni bu oqimning asosiy prinsipi hisoblanadi. Shunga ko'ra, narx xarajatga bog'liq bo'lmay, keyingi nafilik asosida belgilanadi. Marjinalizm asoschilari K.Menger, F.Vizer, E.Bem-Baverk, U.Jevons hisoblanadi.

Neoklassik maktab (asoschisi Alfred Marshall) bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning aralashuvini cheklash g'oyasini ilgari suradi. Bozor mexanizmining buzilishi monopoliyalar vujudga kelganda ham yuz berishini ko'rsatadi. Funktsional bog'lanish g'oyasini asoslaydi, bozor narxini belgilovchi omillar talab va taklifdan iborat deb hisoblaydi. Bu maktab vakillaridan L.Valras umumiy iqtisodiy muvozanatlar modelini ishlab chiqishga, I.Shumpeter esa iqtisodiy tizimlar o'zgarishining kuchlarini ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Keyschilik – rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solib turish zarurligini asoslashga qaratiladi. J.M.Keyns «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936-y.) nomli kitobida bunday tartibga solish yalpi talabga hamda shu orqali inflyatsiya va bandlikka ta'sir ko'rsatishini asoslaydi.

**Neoklassik yo'nalishda yangidan vujudga kelgan oqimlar
(XX asrning 50–60-yillaridan boshlab)**

Neoliberalizm vakillari (F. Xayek, I. Shumpeter, L. Erxard) – asosiy e'tiborni davlatning iqtisodiyotiga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Monitarizim (M. Fridman) – iqtisodiyotni boshqarishni pul muomalasini tartibga solish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi.

Institutsionalizm (T. Vehlen, J. Gelbreyt)lar fikriga ko'ra – xo'jalik yurituvchilar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Natijada iqtisodiyotga muassasaviy o'zgarishlar orqali ham ta'sir ko'rsatish mumkin bo'ladi.

Fanning predmeti: Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun qoidalarini o'rganadi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida fanning predmetiga berilgan ta'riflar

Mualliflari	Ta'rif	Manba
M.N.Chepurin, Kiseleva E.A.	Iqtisodiyot nazariyasi kishilarning iqtisodiy xatti-harakatini, ya'ni ularning moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarini o'rganadi	Курс экономической теории: учебник / Под общ. ред. проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. – 6-исправленное, дополненное и переработанное издание. – Киров: «АСА», 2007, с.28.

S.S.Nosova	Ishlab chiqaruvchi kuchlarning erishilgan darajasi asosida moddiy ne'mat va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha kishilar o'rtasida vujudga keluvchi ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi	Носова С.С. Экономическая теория Элементарный курс: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008, с.16.
G.P.Jaravleva, V.I. Vidyapin	Umumiy iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, u cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarida kishilar va guruhlarining xatti-harakatini o'rganadi	Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, акад. Г.П.Журавлевой. – 4-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2004, с.31.
V.D.Kamaev	Boylik va resurslarning cheklanganligi, ulardan samarali foydalanish bilan yaxlit holdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimini, ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchi sifatidagi insonning xatti-harakatini o'rganadi.	Камаев В.Д. Экономическая теория: Краткий курс: учебник / В.Д.Камаев, М.З.Ильчиков, Т.А.Борисовская. - 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2007, с.21.
D.D.Moskvin	Ishlab chiqarish munosabatlarini va ularning ishlab chiqarish kuchlari bilan o'zaro ta'sirini o'rganadi	Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, с.24.
E.F.Borisov	Ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda tarkib topuvchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi	Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы – ответы: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2008, с.16.

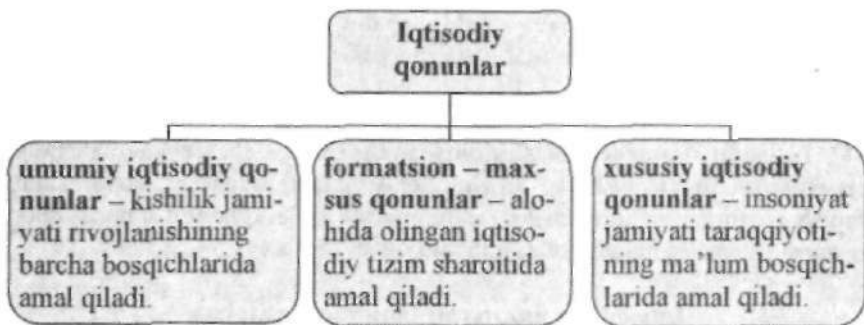
Iqtisodiy munosabatlar – moddiy va ma'naviy ne'matlarni takror ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan turli xil munosabatlar hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi – cheklangan iqtisodiy resurslardan foydalanishning turli muqobil variantlaridan eng samaralisini topish orqali jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini to'laroq qondirib borishning nazariy va amaliy muammolarini tadqiq qilishdan iborat.

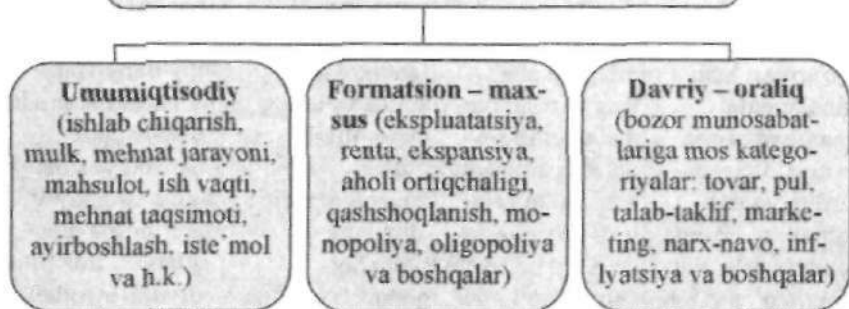
Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifalari

Bilish vazifasi	Amaliy vazifasi	Uslubiy vazifasi	G'oyaviy-tarbiyaviy vazifalari
har qanday fan kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi.	amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat.	iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.	iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqloq g'oyasini yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlarini yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalash.

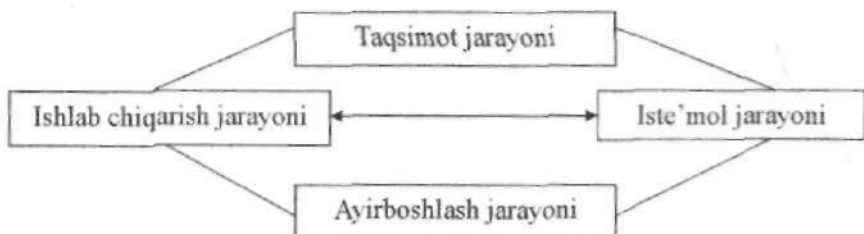
Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy kategoriyalar – bu iqtisodni o'rganishda qo'llaniladigan nazariy tushunchalar bo'lib, ular real iqtisodiy voqealikning ilmiy ifoda etilishidir.

Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish fazalaridagi harakati

Ishlab chiqarish – insoniyat jamiyatining hayot kechirishi va rivojlanishi uchun zarur moddiy neʼmatlarni yaratish jarayoni

Taqsimot – ishlab chiqarilgan mahsulotdagi har bir xoʻjalik yurituvchi subyektning ishtiroki, ulushi (miqdori, proporsiyasi) ni aniqlash jarayoni.

Ayirboshlash – moddiy neʼmat va xizmatlarning bir subyekt-dan boshqasiga tomon harakati jarayoni. **Tovarni sotish** – uning pulga ayirboshlanishi, **xarid qilish** esa – pullarni tovarga ayirboshlanishi. **Ayirboshlashning zarur sharti** – ixtisoslashish, mehnat taqsimoti, har xil mulkchilikning kelib chiqishi bu esa jamiyat aʼzolari oʻrtasida mehnat mahsulini ayirboshlashga olib keladi.

Isteʼmol – insonning ehtiyojlarini qondirish uchun neʼmatlardan foydalanishi.

Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy bilishning asosiy usullari

Haqiqiy fanning vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmeti shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning bilish usulining qaror topishi bilan ham bogʻliqdir.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning prinsiplar tizimi, yoʻllari, qonun qoidalari va aniq hadislaridir. Bu obyektiv realikni bilish dialektikasi mantiq va nazariyani oʻz ichiga oluvchi bir butun taʼlimotdir. Uslubiyat umumilmiy xarakterga ega, lekin har bir fanda oʻzining predmetidan kelib chiqib, ilmiy bilish usullarining oʻziga xos xarakterini taqozo qiladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va xususiy boʻladi.

Ilmiy bilishning umumiy usuli boʻlib, dialektik usul prinsiplari xizmat qiladi. Bundan tashqari, «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining oʻziga xos tadqiqot usullari boʻlib, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiya usulidir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini oʻzgarishida mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib boʻlmaydi, ularning oʻrniga abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy bilish usullari

Dialektik usul

Iqtisodiyotga bir-biri bilan chambarchas bog'liq va o'zaro aloqada bo'lgan turli bo'g'inlardan iborat yaxlit bir tizim sifatida qarab, unda ro'y beradigan jarayonlar doimiy o'zgarishda (oddiydan murakkablikka, quyidan yuqoriga) va rivojlanishda deb hisoblaydi.

Ilmiy abstraksiya

Mantiqiy tahlil paytida hodisa va jarayonlarning ikkinchi darajali belgilari fikridan chetlashtirib hamda eng asosiy belgilarni ajratib olish orqali ularning mohiyatini ochib berishga harakat qilish.

Tahlil va sintez usuli

Tahlil – bu o'rganilayotgan voqea-hodisalarni alohida qismlarga ajratib, sintez esa ularni yaxlit bir butun qilib birlashtirish orqali mohiyatini ochib berish.

Ekspiriment

Amalga oshirilishi lozim bo'lgan iqtisodiy chora-tadbirlarni sinov tariqasida iqtisodiyotning alohida bo'g'inlarida qo'llash. Bu usul islohotlarni amalga oshirish, iqtisodiyot inqiroz va turg'unliklarga uchragan davrlarda alohida muhim ahamiyatga ega.

Pozitiv va normativ usul

Pozitiv usul voqea-hodisalarni real hayotda qanday bo'lsa, shu holicha aks ettirish, normativ usul esa ularning haqiqatda qanday bo'lishi kerakligi to'g'risidagi kishilarning fikr-mulohazalari.

Grafik usuli

O'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Farazlash usuli

Iqtisodiy tahlilda «boshqa sharoitlar o'zgarмай qolganda» yoki «boshqa omillar ta'sir qilmaganda», degan farazdan foydalanib, yagona omil ta'sirida iqtisodiy hodisaning mohiyatini ochishga harakat qilinadi.

O'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Iqtisodiy modellar – bu iqtisodiy jarayon va hodisalarning bir tomondan obyektiv xususiyatlariga, ikkinchi tomondan, tadqiqotning subyektiv maqsadi, xarakteriga ko'ra abstrakt tarzda umumlashtirib ifodalangan reallikning andozasidir.

Optimallashtirilgan modellar – alohida olingan iqtisodiy komponentlar xatti-harakatini tadqiq qilishda foydalaniladi. Ular ko'pincha cheklanganlik xarakteriga ega bo'ladi. Masalan, daromadlar, ish haqi, xarajatlar modeli va h.k.

Iqtisodiy modellar turlari

Muvozanatlashgan modellar – iqtisodiy komponentlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarni tadqiq qilishda foydalaniladi. Masalan, yalpi talab va yalpi taklif, iste'mol va investitsiyalar, tovarlar miqdori hamda pul massasi modeli va hokazo.

Iqtisodiyot nazariyasining tamoyillari:

- Resurs cheklangan sharoitda tanlash zarurligi;
- Qiymatning muqobilligi;
- Keyingi o'zgarishlarni inobatga olish;
- Qabul qilingan qarorlarning oqibatlarini hisobga olish;
- Samaraning kamayib borishi.

2-mavzu. ISHLAB CHIQUARISH JARAYONI VA TOVAR-PUL MUNOSABATLARI

Amerikalik mashhur advokat mijozini o'lim hukmidan qutqargach, u «Men bu yaxshiligingizni qanday qilib qaytara olaman deya hayronman» – dedi. – «Mening fikrimcha, fiikiyaliklar pulni ixtiro qilganlaridan beri bu aslo muammo emas».

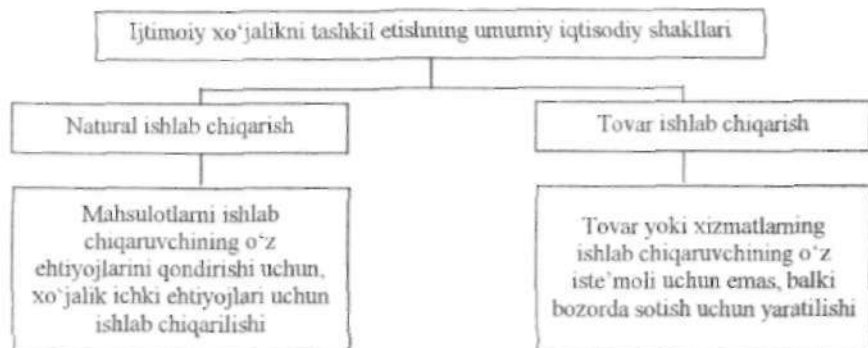
Reja:

1. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni. Ishlab chiqarishning omillari.
2. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi.
3. Tovar va uning xususiyatlari.
4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.

Ishlab chiqarishning omillari

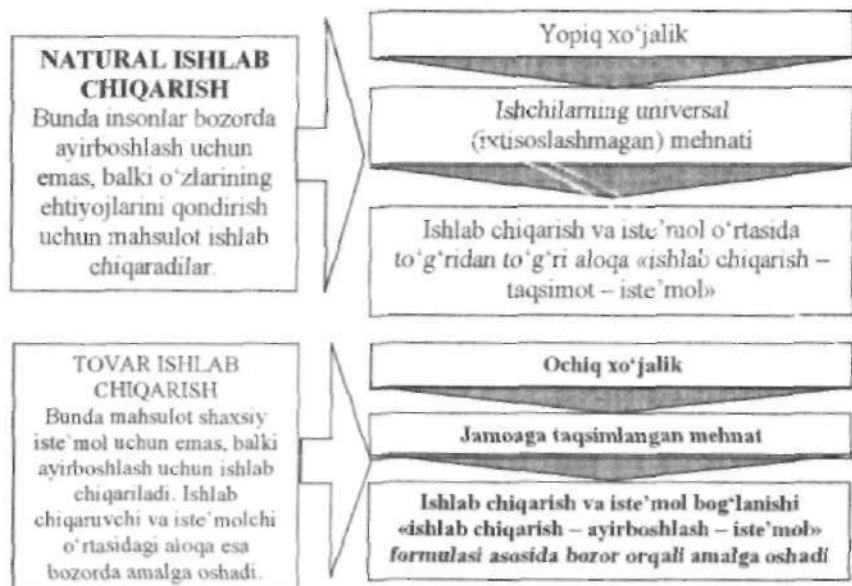
Ijtimoiy xo'jalikni tashkil etish shakllari

Natural va tovar ishlab chiqarishi

Har qanday xo'jalikni tashkil qilishda quyidagi masalalar hal etilishi lozim:

- ◇ kim uchun (qanday iste'molchilar uchun) ne'matlar yaratish;
- ◇ foydali moddiylikni tayyorlovchilar mehmardini qanday tashkil etish;
- ◇ ishlab chiqarish va iste'molchi o'rtasidagi xo'jalik aloqalarini qanday yo'lga qo'yish.

Natural va tavar xo'jaliklarining bir-biridan farqlanishi

Asosiy jihatlar	Natural xo'jalik	Tovar xo'jaligi
1. Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa ayirboshlash, bozorda oldi-sotdi qilish
2. Ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibini aniqlash	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi muayyan talab ishlab chiqaruvchining xususiy manfaati asosida aniqlanadi
3. Iste'molchini o'ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjud emas	Bunday kurash mavjud va tavar xo'jaligining rivojlanishi bilan kuchayib boradi
4. Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinishi darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'raligicha iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar ayrim turlari va qismlarining sotilmay qolishi, ya'ni iste'mol qilinmasligi
5. Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishtrok etish tamoyillari	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va oila a'zolarining ishchi kuchidan foydalanadi	Ishlab chiqarish jarayonida yollanma ishchi kuchidan ham foydalanish mumkin

Tovar xo'jaligining rivojlanish bosqichlari:

- Oddiy tovar xo'jaligi – bunda muayyan tovarlar jamiyatning asosiy mayda, alohidalashgan va ma'lum darajada ixtisoslashgan qatlamlari tomonidan yaratilib, ayirboshlashga taqdim qilingan

- Ommaviylashgan (kapitalistik) tovar xo'jaligi – o'zining ko'lamligi bilan tavsiflanadi. Bunda bozor munosabatlari umumiy xarakter kasb etadi, ya'ni nafaqat barcha mahsulotlar, balki ishlab chiqarish omillari ham tovarga aylanadi. Xususiy mulk ustuvorlik kasb etadi.

- Hozirgi zamon madaniylashgan tovar xo'jaligi – bozor va davlat mexanizmi hamda globallashtirish jarayonining afzalliklarini o'zida mujassamlashtiradi.

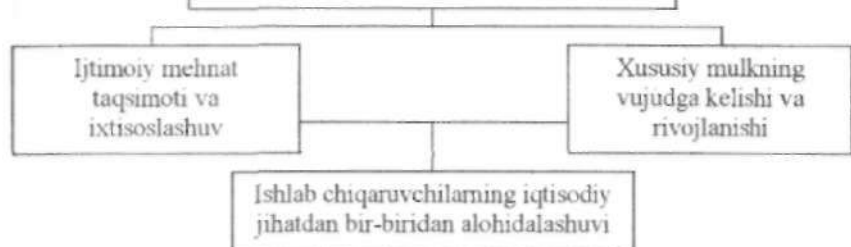
Natural xo'jalik belgilari

- Mehnat taqsimoti rivojlanmagan;
- Ishlab chiqarish biqiq xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'ysundirilgan;
- Ishlab chiqarish bilan iste'molning o'zaro mosligi bevosita xo'jalik ichida ta'minlangan;
- Mehnat tor doirada ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan;
- Ishchi kuchining safarbarligi cheklangan.

Tovar xo'jaligining belgilari

- Ijtimoiy mehnat taqsimoti va uning chuqurlashuviga asoslanishi;
- Ishlab chiqaruvchilarning mulk egasi sifatida iqtisodiy alohidalashuvi;
- Mahsulot bozorda sotish, erkin ayrboshlash uchun ishlab chiqarilishi.

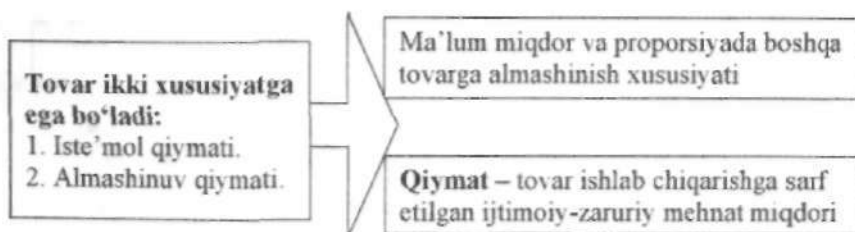
Tovar xo'jaligining vujudga kelishi va amal qilinishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari

Tovar ishlab chiqarish quyidagicha farqlanadi:

1. **Oddiy** – xususiy mulkchilikka va ishlab chiqaruvchining shaxsiy mehnatiga asoslanadi.
2. **Kengaytirilgan** – xususiy mulkchilikka va yollanma ishchi kuchiga asoslanadi.

Tovar va uning xususiyatlari

Tovar – bu biron-bir nafillikka (iste'mol qiymatga) va almashuv qiymatiga ega bo'lgan, bozor uchun ishlab chiqariladigan mahsulot yoki xizmatlardir

Tovarning xususiyatlari

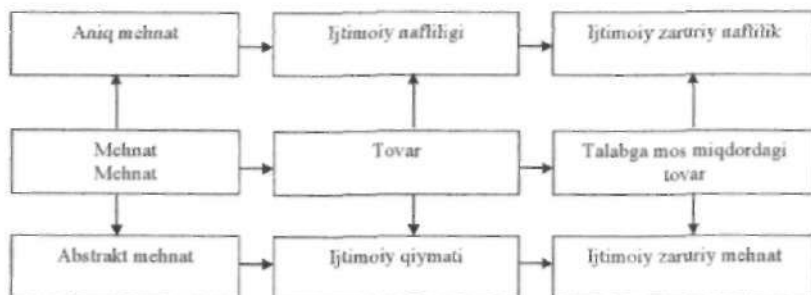
Iste'mol qiymati (nafilligi) – kishilarning biron-bir ehtiyojini qondira olish qobiliyati

qiymati – bir turdagi tovarning boshqa turdagi tovarga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbati

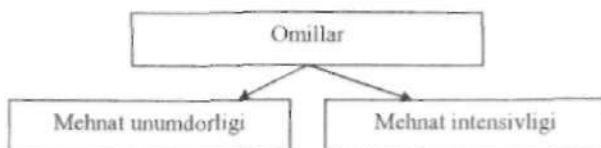
Individual nafillik – alohida iste'molchining **subyektiv-ruhiy holati** nuqtayi nazaridan baholangan nafillik

Ijtimoiy zaruriy nafillik – talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi nafillik

Mehnatning ikki yoqlama xarakteridan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati

Tovar qiymati miqdoriga ta'sir etuvchi omillar

Qiymatning mehnat nazariyasi – bu nazariya tarafdorlari qarashicha, tovarlarning ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – ishlab chiqarishning mavjud ijtimoiy normal sharoitda va shu jamiyatda mehnat mahorati va jadallashuvining oʻrtacha darajasida biror isteʼmol qiymatini tayyorlash uchun talab qilinadigan ish vaqtidir.

Qoʻshilgan miqdor nafilligi nazariyasi

Qiymat va baho nazariyasida yangi yoʻnalishni boshlab bergan mashhur ingliz iqtisodchisi M.A.Marshall hisoblanadi. Qoʻshilgan miqdor nafilligi nazariyasining bir tomonliligini u qiymatni faqat nafillik bilan tushuntirishda koʻrdi. A.Marshall keyingi qoʻshilgan miqdor nafilligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bogʻlashga harakat qildi. **A.Marshall fikricha:**

tovar qiymati teng darajada keyingi qoʻshilgan miqdor nafilligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshalldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida qiymatning tub asosini qidirib topishdan chekinish va funksional tahlilga, yaʼni bir vaqtda baholar va talab –takliflarning oʻzaro taʼsirini aniqlashga oʻtildi.

Meʼyoriy (marjinal) nafillik, deb qoʻshimcha isteʼmol qilingan mahsulotdan qoʻshimcha olinadigan nafga aytiladi.

Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Qiymat (ayirboshlash) shakllarining rivojlanishi

⇒

* Oddiy yoki tasodifiy shakli (1 bolta = 1 qop don).

* Toʻla yoki kengaygan shakli (1 bolta = 1 qoʻy yoki 1 qop don yoki 1 ketmon).

* Umumiy shakli (1 bolta yoki 1 qoʻy yoki 1 ketmon = 1 qop don).

* Pul shakli (1 bolta yoki 1 qoʻy yoki 1 qop don = 1 unsiya oltin).

Oʻz qiymatini boshqa tovarda ifodalagan tovar **qiymatning nisbiy shaklini**, boshqa tovarlar qiymatini ifodalashga xizmat qiluvchi tovarlar esa **qiymatning ekvivalent shaklini** tashkil qiladi.

Qiymat shakllarini rivojlanishiga sabab boʻlgan omillar:

- Mehnat taqsimotining rivojlanishi va chuqurlashuvi,
- Mehnat unumdorligining oʻsishi;
- Mahalliy va milliy bozorlarning vujudga kelishi.

Umumiy ekvivalentlik rolining oltiniga yuklatilishi sabablari

- ▶ sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
- ▶ zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- ▶ bo'linuvchanligi va yaxlit holatga keltirish mumkinligi;
- ▶ tabiatda nisbatan kamyobligi;
- ▶ oz miqdordagi nodir metall qiymatining ancha yuqoriligi;

Oltin pul – hamma tovarlar uchun umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovar.

Hozirgi zamon pullari – har qanday tovarni ayirboshlash yoki qarz to'lashga qabul qilinadigan davlat tomonidan qonunlashtirilgan ekvivalentlikning umumiy vositasi.

Pulning vazifalari:

→ **Qiymat o'lchovi vazifasi** – bunda tovar (xizmat)ning almashuv qiymati pul vositasida hisoblanadi va baholanadi. Shuningdek, iqtisodiy resurs sarf-xarajatlari va daromadlarni hisoblashning yagona o'lchov birligi ham puldir.

→ **Muomala vositasi vazifasi** – bunda pul tovarlar muomalasi jarayonida vositachi sifatida maydonga chiqadi.

→ **To'lov vositasi vazifasi** – tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda va turli xil to'lov majburiyatlari amalga oshirilganda, pul bu vazifani bajaradi.

→ **Jamg'arish vazifasi** – pul muomaladan chiqarib olinganda bu vazifani bajaradi. Real ravishda oltin pul va oltin buyumlar boylik to'plash vazifasini bajaradi.

→ **Jahon puli vazifasi** – oltin pulga tegishli. Ba'zi nufuzli valutalar ham ideal ravishda bu vazifani bajarishi mumkin.

Hozirgi paytda pul tushunchasi ikki ma'noda ishlatiladi:

- ▶ milliy xo'jalikda tovar va xizmatlar harakatini ta'minlovchi naqd pul;
- ▶ naqd bo'lmagan muomala va to'lovlar uchun ishlatiladigan vositalar, ya'ni kredit pullar (kvazi pul, lotincha quasi – deyarli, xuddi) tashkil etadi.

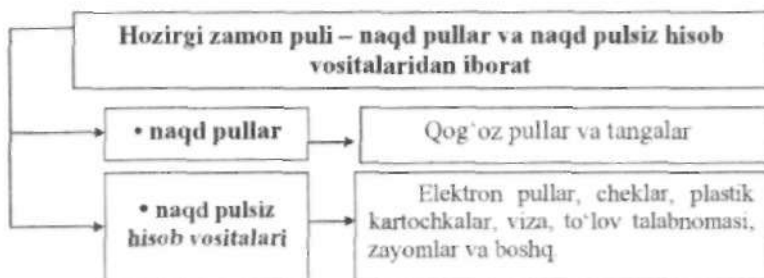
Likvidlik darajasi turlicha bo'lgan barcha pul vositalarining muayyan nisbatlarda yaxlit pul massasini tashkil etishi, pul agregati deyiladi.

Pul agregati likvidlik darajasi absolut bo'lgan (100 %) naqd puldan boshlab, borgan sari likvidligi kamayib boruvchi pul vositalaridan tashkil topadi.

Pul – tovarlarni ayirboshlashda umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi maxsus tovar.

▶ **To'laqonli pullar** – haqiqiy pullar bo'lib, unda qiymatga ega pul-li tovar ishtirok etadi.

▶ **To'liqsiz pullar** – to'laqonli pullarning o'rinbosari bo'lib, qiymati muhim bo'lmagan va shunga muvofiq nominaliga to'g'ri kelmay-digan pul belgilari .

Pulning nominal qiymati

Bu qayd qilingan miqdor (100, 200, 500 yoki 1000 so'm)lar bo'lib, unga narx darajasidagi ro'y beradigan o'zgarishlar ta'sir ko'rsatmaydi, faqat sotib olish layoqati ortishi yoki pasayishi mumkin.

Pulning real qiymati

Bu uning xarid qilish layoqati yoki pul birligiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdoridir.

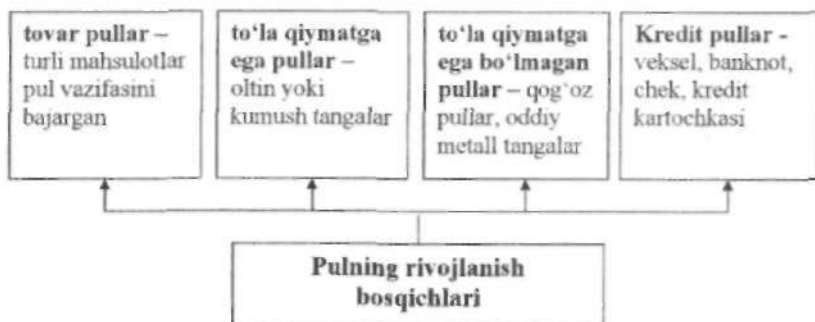
Qog'oz pul belgilari tegishli nominal va real qiymatga ega bo'lishi zarur.

Pulning xarid quvvati (F) tovar va xizmatlarning narxiga (P) bog'liq bo'lib quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$F = \frac{1}{P}$$

Sotib olish layoqati narxlar darajasiga teskari mutanosiblikda joylashadi.

Pulning rivojlanish bosqichlari

3-mavzu. MULKCHILIK MUNOSABATLARI VA IQTISODIY TIZIMLAR

Reja:

1. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni.
2. Mulk obyektlari va subyektlari.
3. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni.
4. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish yo'llari, maqsadi va usullari.

Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni

Mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish mulkdorlik huquqini uning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin.

Mulkdan foydalanish – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkdan foydalanish yuz berganda, u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi.

Mulkni tasarruf etish – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadiya qilish, ijaraga berish kabi hollar orqali ro'y beradi.

Mulkchilik ham iqtisodiy ham huquqiy kategoriya hisoblanadi

Mulkchilikni iqtisodiy kategoriyasi – mol-mulk ishlab chiqarish jarayonida foydalanilsa va o'z egasiga daromad keltirsa yoki uning iste'molini qondirishga xizmat qilsa, u iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Mulkchilikni huquqiy kategoriyasi – mulk tadbirkorlik faoliyatining bi-ror-bir turi orqali ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni iqtisodiy faoliyatda foydalanilmasa, u huquqiy kategoriya hisoblanadi.

Mulkchilikning huquqiy me'yorlarini quyidagilar belgilab beradi:

- ▶ ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ne'matlarning muayyan shaxslarga tegishli ekanligi;
- ▶ mulk egalaringning qonun bilan himoyalangan vakolatlari;
- ▶ mol-mulkni himoya qilish usullari.

Mulkchilik munosabatlarning iqtisodiy mazmuni (egallik qilish, foydalanish va tasarruf etish) bitta mulk shakli doirasida ham ro'yobga chiqarilish usullariga qarab farq qilishi mumkin:

- mulkchilik mehnatga majbur qilish yo'li bilan ro'yobga chiqarilsa, quldor yoki feodal xususiy mulki vujudga keladi.
- mulkchilikni ro'yobga chiqarish mulkdorning o'z mehnati yordamida amalga oshirilsa, mayda tovar ishlab chiqarish uchun xarakterli xususiy mulk paydo bo'ladi.
- mulk obyekti yollanma mehnatga asoslanib harakatga keltirilsa, korporativ xususiy mulk paydo bo'ladi.

Iqtisodiy tizim – bu har bir davr va makonda amal qilinadigan iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik yuritish mexanizmi va iqtisodiy muassasalarning o'zaro uzviy bog'liqlik asosida tarkib topgan yaxlit iqtisodiy tuzilmasidir.

IQTISODIY TIZIM TURLARI

An'anaviy iqtisodiy tizim – kishilarning iqtisodiy xatti-harakati va jamiyatdagi hamma masalalarning hal etilishi, yashash uchun kurash, urf-odat va an'ana asosida amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi.

Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim – resurs va daromadlarning ishlab chiqarilishi, taqsimoti davlat tomonidan hal etiladi, hamma moddiy resurslar va ishlab chiqarish mahsulotlari davlatga tegishli ekani bilan tavsiflanadi.

Bozor iqtisodiyoti tizimi – xususiy mulkka asoslangan har bir ishlab chiqaruvchining shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy muammolarni hal etish.

Aralash iqtisodiy tizim – bozor davlat nazorati yordamida to'ldiriladi.

Tasniflash mezonlari –

Uch asosiy muammoni hal etish usuli:

* Nima ishlab chiqarish?

* Qanday

ishlab chiqarish?

* Kim uchun

ishlab

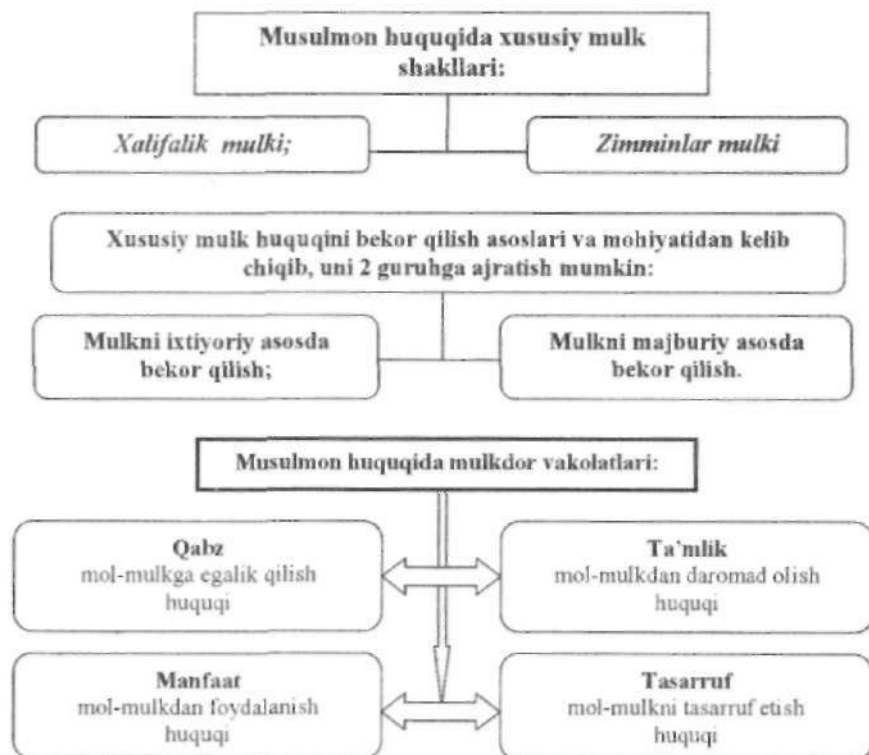
chiqarish?

Mulk obyektlari va subyektlari

Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik obyektlaridir. Mulk obyekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi.

Mulk subyekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ega bo'lgan, mulk obyekтини o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlariga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik subyekti bo'lib chiqadi.

Mulkchilik munosabatlarini rivojlanish bosqichlari

Rim huquqi bo'yicha mulk:

Ashyoni egallash huquqi

Ashyodan foydalanish huquqi

Ashyoni tasarruf qilish huquqi

Ashyoni hosil, daromadlarni olish huquqi

Ashyoni qonunsiz egallab turgan shaxsdan talab qilib olish huquqi

Rim huquqida xususiy mulk shakllari:

Kviritlar mulki

Peregrinlar mulki

Egalik qilish huquqi mohiyati:

Mol-mulknı mulkdorni o'z qo'lida ushlab turish va saqlab turish faktik egalik qilish

Mol-mulknı garchi o'z qo'lida saqlamasa ham, faktik egallamasa ham, unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirish imkoniyatini beruvchi joyda saqlab turish

Xususiy mulk huquqining subyektlari:

Fuqarolar,

Xo'jalik shirkatlari,

Kooperativlar,

Jamoat birlashmalari,

Ijtimoiy fondlar,

Davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslar.

**QUYIDAGILAR FUQAROLARGA TEGISHLI MULK
BO'LA OLMAYDI:**

qurol-yarog', shu jumladan, o'q otar qurol (ov miltiqlari, sport qurollari, shuningdek, mukofotga berilib belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan qurollardan tashqari), armiya o'q-dorilari va harbiy texnikasi

portlovchi moddalar va materiallar, asboblari va qurilmalar

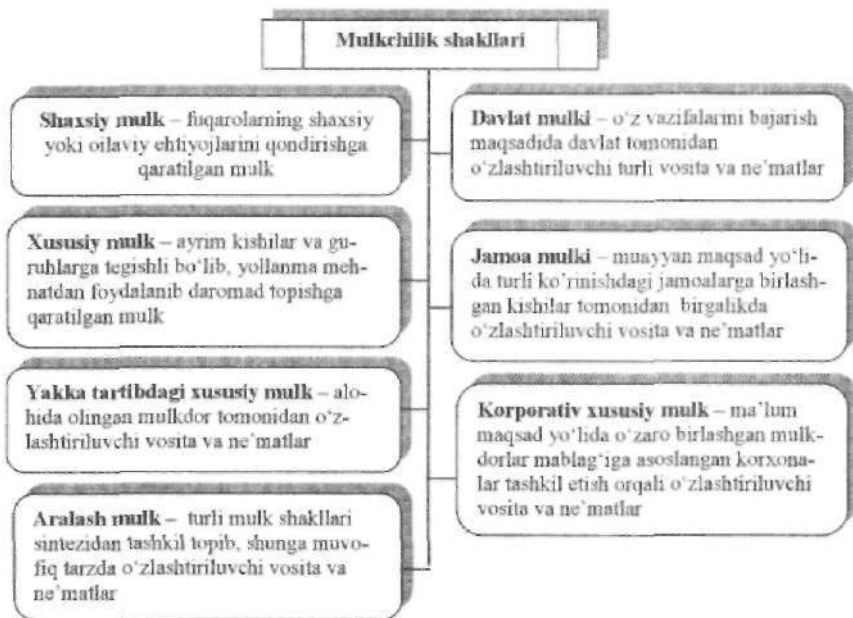
giyohvandlik moddalari, psixotrop, zaharli moddalar, qattiq ta'sir etuvchi zaharlovchi moddalar

maxsus ta'qiqlab qo'yilgan boshqa mol-mulklar

**O'zbekistonda mulk shakllari.
Mamlakatning milliy mulk tizimi**

**«O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida
mulkning turli-tuman shakllari quyidagilardan iborat:**

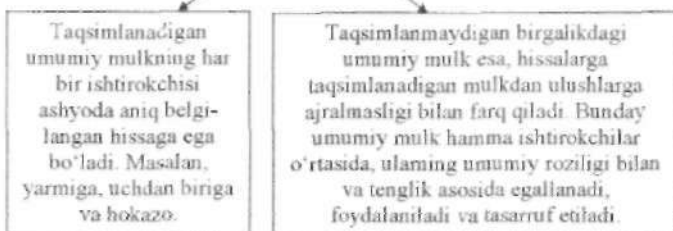
**Umumiy mulk huquqi quyidagi
asoslardan vujudga keladi:**

Oddiy shirkat shartnomasidan, masalan, bir necha fuqaroning birgalashib, uy-joy qurishidan yoki bir necha jamoa xo'jaligining birgalashib elektr stansiyasi qurishidan;

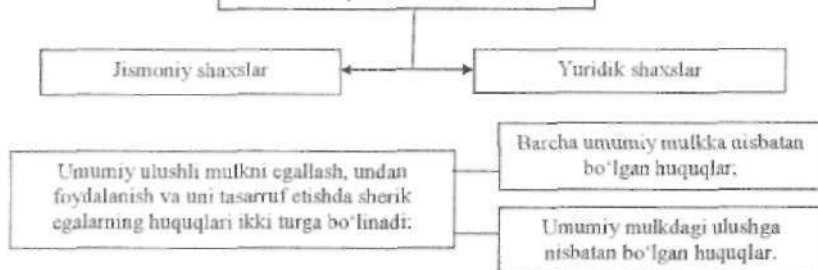
Bir necha fuqaroning muayyan umumiy mulkka ega bo'lish uchun mablag' va mehnatlarini qo'shishlaridan, masalan, umumiy oilaviy mulk;

Bir necha shaxslarning qonun yoki vasiyat bo'yicha meros olishlaridan.

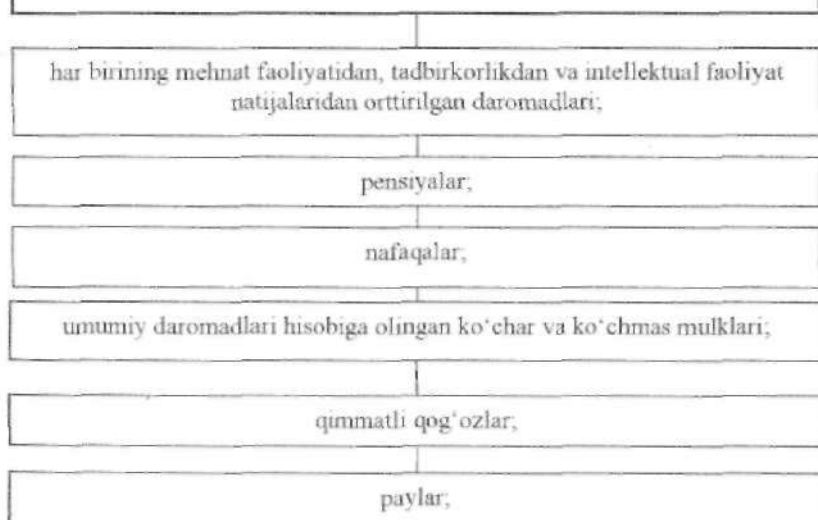
Umumiy mulk turlari o'rtasidagi asosiy farqlar:

Umumiy mulk subyektlari:

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mulklari:

Dehqon va fermer xo'jaligining mol-mulki o'z tarkibiga quyidagilarni oladi:

turar joy;

xo'jalik binolari;

sug'orish inshootlari;

ekinlar;

chorva mollari;

parrandalar;

texnika va uskunalar;

transport vositalari;

qishloq xo'jalik ashyolari;

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:

O'zbekiston
Respublikasi
mulki

ma'muriy-hududiy
tuzilmalar mulki
(munitsipal mulk)

Huquqshunoslarning fikricha, davlat mulki zarurligining obyektiv sabablari quyidagilardan iborat:

Davlat organlari faoliyatini tashkil etish;

Davlat xavfsizligi va mudofaa uchun;

Ilm-fan va madaniyatni ta'minlash;

Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;

tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va oqibatlarni bartaraf etish;

Ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi va sh.k.)

Obyektning muomalada erkin harakatda bo'lishi yoki uning harakati cheklanganligi yoxud harakatdan chiqarilganligidan qat'iy nazar, davlat mulki bo'ladi. Buni quyidagicha asoslash mumkin:

fuqarolik huquqi obyektlarining muomalada bo'lishi, cheklanishi yoki muomaladan chiqarilishini davlat va uning organlari belgilaydi;

obyektlarning muomalada bo'lishi davlat tomonidan muayyan maqsadlarda (umumxalq manfaatlarini ko'zlab) cheklab qo'yiladi yoki muomaladan chiqariladi. Masalan, o'qotar qurollar, portlovchi moddalarning erkin fuqarolik muomalasidan chiqarilishi aholining va fuqarolarning xavfsizligini o'ylab amalga oshirilgan bo'lsa, ov miltig'ining harakati cheklanishi (tegishli ruxsatnoma asosida harakatda bo'lishi) bunday ashyoga egalik qilishdan oldin maxsus xavfsizlik choralarini o'rgatish va obyektidan qanday foydalanish lozimligini mulkdorga tushuntirish uchun amalga oshiriladi;

davlat tabiat tomonidan ato etilgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday moddiy ne'matlar (ashyolar)ning yagona va yakka mulkdori sifatida ularning jamiyatdagi kishilar o'rtasidagi taqsimoti va harakatlanishini nazorat qiladi;

fuqarolik muomalasidan qat'iy nazar, obyektning davlat mulki bo'lishi holati davlatning xalq hokimiyatini amalga oshiruvchi subyektiligi bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston Respublikasi mulki:

Davlatga mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mol-mulk: yer, yerosti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar;

Davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek, boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, bosharti bular budjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Respublika Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, tasarruf qiladilar
(«FK»ning 214-moddasi).

**Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki
(munitsipal yoki kommunal mulk)**

Mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi.

**Davlat mulki zarurligining obyektiv
sabablari quyidagilarda namoyon bo'ladi**

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;

Huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;

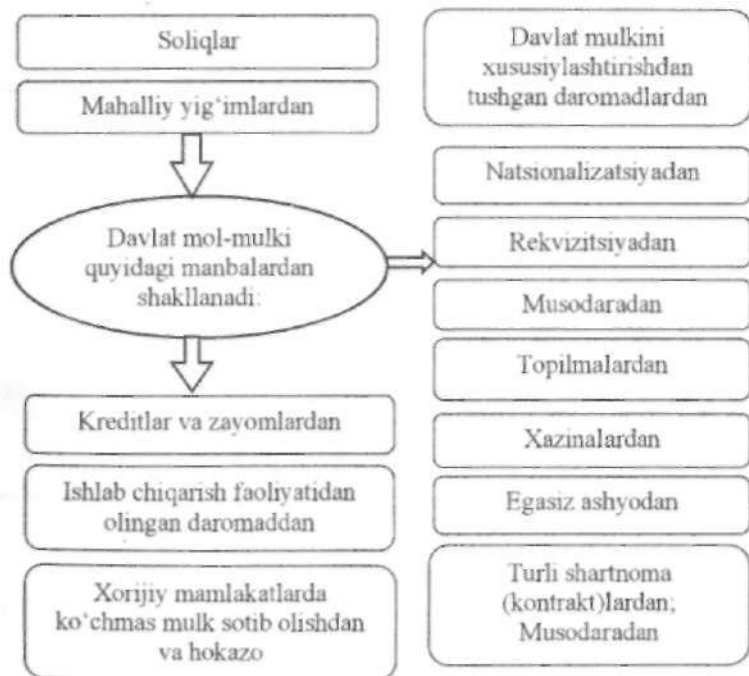
Davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;

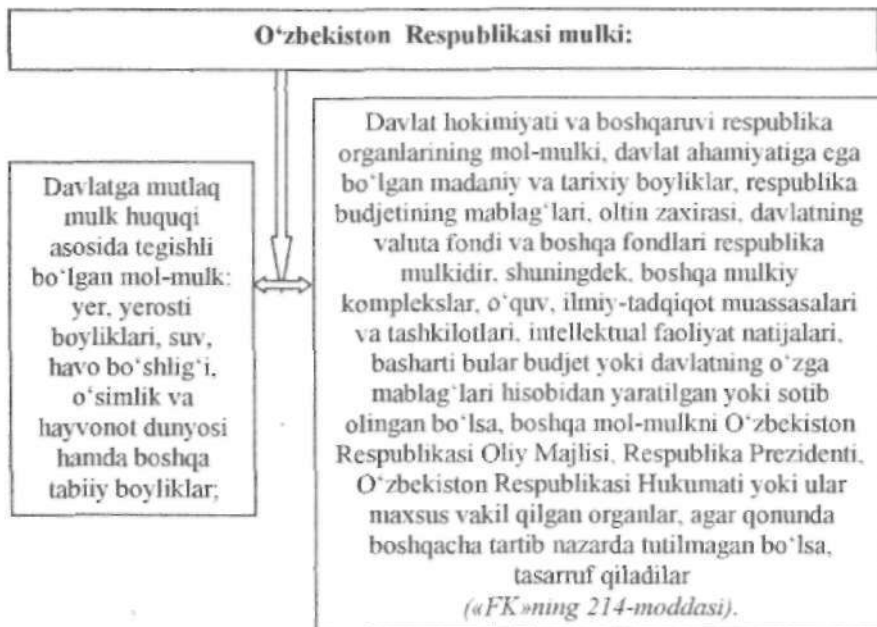
Ilm-fan va madaniyatni ta'minlash;

Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;

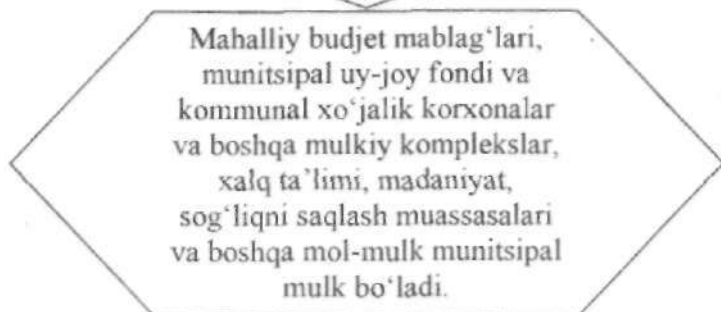
Tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;

Ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi kabi).

**Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki
(munitsipal yoki kommunal mulk)**

**Davlat mulki zarurligining obyektiv
sabablari quyidagilarda namoyon bo'ladi**

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;

Huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;

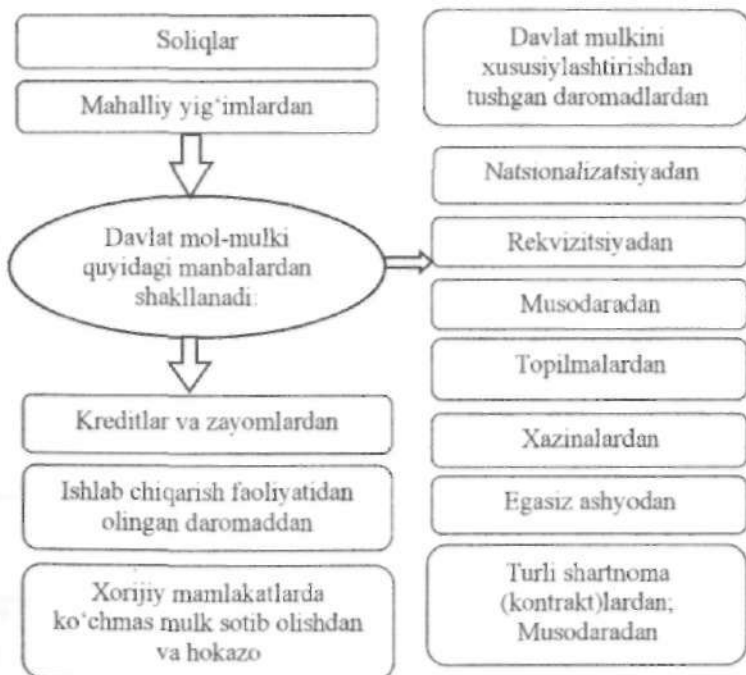
Davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;

Ilm-fun va madaniyatni ta'minlash;

Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;

Tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;

Ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi kabi).

Jamoa mulki turlari:

Kooperativlar mulki

Ijara va jamoa korxonalar mulki

Aksionerlar jamiyatlari mulki

Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari mulki

Jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlar mulki

Shaxsiy mulk – fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Shaxsiy mulk manbalari:

- ▶ ijtimoiy ishlab chiqarishdagi ishtirokidan oladigan daromadlari;
- ▶ o'z xo'jaligi (oilalar, dehqon)ni yuritish hisobiga oladigan daromadlari;
- ▶ aksiyalardan olinadigan dividend;
- ▶ foizli daromadlar;
- ▶ shaxsiy tadbirkorlikdan olinadigan daromad;
- ▶ transfert to'lovlari evaziga kelib tushadigan daromadlar.

Shaxsiy mulk obyektlari:

- uy-joylar;
- bog' va dala hovlilar;
- transport vositalari;
- uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari;
- xo'jalik faoliyati hisobiga olinadigan mahsulotlar;
- pul jamg'armalari.

1991-yil 19-noyabrda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish to'g'risida maxsus qonun qabul qilindi. Mazkur qonunning qabul qilinishiga quyidagilar obyektiv sabablar bo'ldi:

Totalitar tuzumda shaxsning mulkdan begonalashuvi oqibatlarini tugatish;

Davlat mulkining tarkibiy markazlashuvining haddan ortishi, undan samarali foydalanish, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlay olmaganligi;

Davlat mulkiga nisbatan tashmachilik va xo'jasizlikka barham berish;

Bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish mulkining davlat qo'lida haddan ortiq markazlashuviga zid ekanligi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish tamoyillari:

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish shakllarini mehnat jamoasining manfaatlarini hisobga olgan holda ta'minlash;

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish vaqtida mulkni sotish va pulsiz topshirishni qo'shib olib borish;

Pulli va pulsiz xususiyashtiriladigan mulkni olishda fuqarolarning huquqlari tengligi;

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish sharoitida barcha fuqarolar ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlash;

Oshkoralik va Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish sharoitida tadbirlarini amalga oshirish ustidan davlat va jamoat nazoratini yo'lga qo'yish;

Monopoliyaga qarshi qonun talablariga rioya etish.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish – bu davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarını vujudga keltırishdir.

Xususiylashtırish – bu davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan alohida shaxslarga o'tishidir.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish yo'llari

Davlat korxonasını hissadorlik jamiyatlariga aylantırish

Mulknı ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga ma'lum shartlar bo'yicha berish

Davlat korxonasını jamoa mulkiga aylantırish

Chet elliklarga sotish yoki qarz hisobiga berish

Davlat mulknı cheklar (vancher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish

Davlat mol-mulknı kimoshdi savdosi orqali sotish

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish usullari

pullı yoki haqını to'lash orqali

bepul yoki tekin

imtiyozlı

O'zbekistonda mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtırishga yondashishning xususiyatlari:

- * dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilishi;
- * maqsadlı va manzil (adress)li yo'naltirilgani;
- * to'lovga asoslanishi.

O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning o'ziga xos jihatlari:¹

- xususiylashtirishning amalga oshirilayotgan islohotlarning ichki mantiqiga bo'ysundiriladi;
- xususiylashtirish davlat tomonidan boshqariladi;
- xususiylashtirishni huquqiy-me'yoriy jihatdan ta'minlashda qonunlarga rioya etiladi.

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari natijalari

1992–1993-yillar davlat mulkidagi uy-joylar to'liq xususiylashtirilib, 1,1 mln kishi xususiy xonadon egasiga aylandi, deyarli 54 mingta kichik va o'rta korxonalar xususiy mulkka o'tkazildi

1994-yil 5127 ta obyektni xususiylashtirish bilan bir qatorda, qo'shimcha ravishda 4617 ta korxonaning mulkchilik shakllari o'zgartirildi

1995–1996-yillar iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalaridagi 12 mingga yaqin davlat mulki obyektlari xususiylashtirildi

1991–2000-yillar 83,5 mingdan ortiq davlat mulki obyektlari xususiylashtirildi

2000–2010-yillar 9000 dan ortiq davlat tasarrufidagi korxonalar va obyektlar xususiylashtirilib, ulardan tushgan pul mablag'lari hajmi 653 mlrd so'mni tashkil etgan.

Hozirgi vaqtda iqtisodiyotni erkinlashtirish bilan birgalikda: «Xususiy lashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish bu borada haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish, bu jarayonga tarmoqning asosini tashkil qiluvchi korxonalarni jalb etish»² islohotlarni chuqurlashtirishda alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: «Ўзбекистон», 1999, 210-225-бетлар.

² Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar. – Т.: «Yangi asr avlodi», 2001, 63-бет.

II BO'LIM. BOZOR IQTISODIYOTI

4-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA O'ZBEKISTONNING BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH XUSUSIYATLARI

Ko'zga ko'rinmas qo'l.

Adam Smit (ingiliz iqtisodchisi 1723–1790-yy.)

Reja:

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari.
2. Bozor iqtisodiyotining ustunligi va zaif tomonlari.
3. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi.
4. Bozor va uning tuzilishi. O'zbekistonda bozor infratuzilmasining shakllanishi.

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar – pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakldagi harakati yotadi. Iqtisodiy monopolizmni inkor etadi.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'molchilik sohasini tashkil qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaliklari resurslarni yetkazib beruvchi va ishlab chiqaruvchi ham hisoblanadi.

Korxonalar, firma yoki tadbirkorlik sektori – iqtisodiy resurslarning iste'molchisi, iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini va tovar (xizmat)larning asosiy ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi.

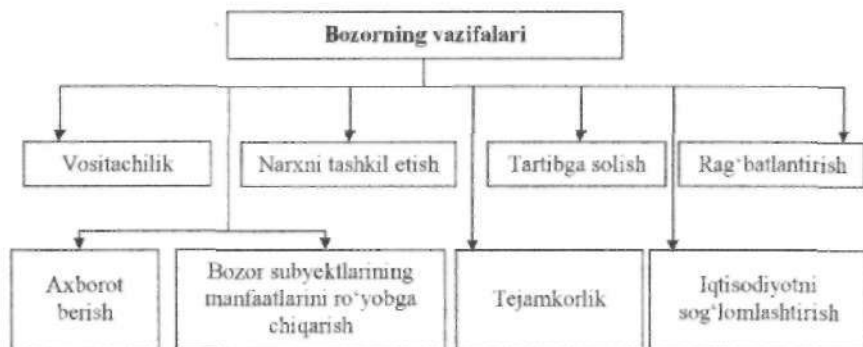
Davlat – iqtisodiy resurslar va tovarlar iste'molchisi hamda ijtimoiy iste'mol xarakteridagi ne'matlar bilan ta'minlovchi hisoblanadi.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining tabiati taqozo qiladigan iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va uyg'unlashtirishga qaratilgan iqtisodiy dastak hamda vositalardir.

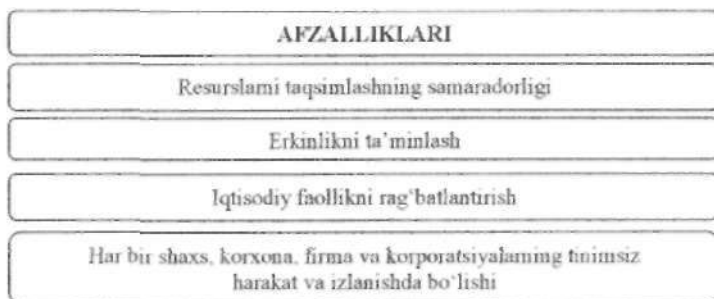

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari:

- √ Turli shakldagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilik ustuvorligi.
- √ Tadbirkorlik va tanlov erkinligi.
- √ Raqobat kurashlari.
- √ Davlatning iqtisodiyotiga cheklangan holda aralashuvi.
- √ Korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlari o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining ustunligi va zaif tomonlari

KAMCHILIKLARI

Raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yishi va uni rag'batlantirishi

Jamiyatning ehtiyoji yuqori bo'lgan tovarlar bilan ta'minlash kafolatining mavjud emasligi

Jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayishi va aholining tabaqalanishi

Ijtimoiy iste'mol qilinadigan ayrim ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va taklif etishga qodir emasligi

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish konsepsiyasi

Bunda bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modellari) xilma-xil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumlashtirilib, quyidagi **uchta asosiy modelga bo'linadi**:

- I. Rivojlangan mamlakatlar yo'li;
- II. Rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
- III. Sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li.

Rivojlangan mamlakatlar yo'li – bu g'arbcha model, deb ham atalib, bunda oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon madaniy jihatdan rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li – bu mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li bo'lib, unda qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li – bu yo'lning xususiyati, bir-biriga butunlay qarama-qarshi bo'lgan bir iqtisodiyotdan boshqasiga, ya'ni markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o'tiladi.

Bir iqtisodiy tizimdan (ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan) boshqa iqtisodiy tizimga (bozor iqtisodiyotiga) o'tish yo'llari:

Revolutsion yo'l – katta to'ntarishlar qilishni taqozo qiladi va bunda «karaxt qilib davolash» usuli keng qo'llaniladi. Polsha, Chexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bu yo'lni tanlagan.

Evolutsion yo'l – asta-sekinlik bilan revolyutsion to'ntarishlarsiz, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyotiga o'tishni ko'zda tutadi. O'zbekiston va boshqa ayrim sobiq sotsialistik mamlakatlar mazkur yo'lni tanlagan.

«Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tmishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi»¹.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov tomonidan olg'a surilgan besh tamoyilda ifodalab berildi.

Birinchi tamoyil – iqtisodiyot siyosatdan ustuvor bo'lishi va buning uchun iqtisodiyot mafkuradan xoli bo'lishi kerak. Iqtisodiyot o'ziga xos bo'lgan ichki qonunlar asosida rivojlanmog'i zarur. Iqtisodiyot, siyosatga nisbatan ustuvor mavqega ega bo'lishi lozim. Iqtisodiyotga na siyosat, na mafkura o'z tazyiqini o'tkazmasligi kerak.

Ikkinchi tamoyil – davlat bosh islohotchi bo'lishi kerak. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o'tish tartibsiz ravishda, o'zi bo'larchilik asosida emas, balki davlat rahbarligida amalga oshiriladigan islohotlar orqali yuz berishini bildiradi.

Uchinchi tamoyil – qonunlar va ularga amal qilinishining ustuvorligini ta'minlash. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o'tish tartibli ravishda, hamma-ning keng jamoatchi²lik ishtirokida ishlab chiqqan davlat qonunlariga so'zsiz rioya etilishi orqali borishini bildiradi.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: «Ўзбекистон», 1998, 101, 102 бетлар.

To'rtinchi tamoyil – faol ijtimoiy siyosat yuritish. Bu iqtisodiyotga kuchli taʼsir eta oladigan, xalqning ijtimoiy himoyasini, uning faolligini taʼminlaydigan, ijtimoiy adolatni yuzaga chiqaradigan siyosatni olib borishni anglatadi. Shu boisdan, iqtisodiy islohotlar jarayonida avval, odamlarni, birinchi navbatda, himoyaga muhtoj oldindan kuchli darajada ijtimoiy himoyalash choralarini koʻrish zarurligi inobatga olinadi.

Beshinchi tamoyil – bozor iqtisodiyotiga sekin-asta, bosqichma-bosqich oʻtish. Bu tamoyil chuqur iqtisodiy islohotlarni shoshilmasdan, sobitqadamlik bilan amalga oshirishni talab etadi. Bu yetakchi tamoyil boʻlib, islohotlarning butun ichki mantiqini, rivojlanib borishi va xarakterini belgilab beradi.

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich oʻtish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib **I.A. Karimov** asarida bu bosqich uchun bir qator **vazifalar** ajratib koʻrsatiladi¹.

Birinchi vazifa – davlat mulklarini xususiyLashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish. Bunda davlat mulkini xususiyLashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qoʻllab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni ragʻbatlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli boʻlmagan qismning ulushini oshirish koʻzda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

¹ Каримов И.А.Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1998. 332-333 бетлар.

Uchinchi vazifa – milliy valuta – soʻmni yana ham mustahkamlashdan iborat. Bu esa soʻmning konvertatsiyasi, qatʼiy valutalarga erkin surʼatda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadrsizlanishiga qarshi taʼsirchan choralarni qoʻllash, isteʼmol mollari ishlab chiqarishni koʻpaytirish hamda ichki bozorni shunday shunday mollar bilan toʻldirish, korxonalarining chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valuta zaxiralarini mustahkamlash yoʻli bilan erishiladi.

Toʻrtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan oʻzgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga oʻtish.

Prezidentimiz I. Karimov taʼkidlab oʻtganlaridek, hozirgi bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir»¹. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni koʻzda tutadi.

- ▶ Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan oʻtkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;
- ▶ Xususiy lashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;
- ▶ Mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yoʻnaldirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;
- ▶ Kichik va oʻrta biznes iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor oʻrin olishiga erishish;
- ▶ Mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng koʻlamda integratsiyalashuvini taʼminlash;
- ▶ Iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy oʻzgarishlarni izchil davom ettirish.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga oʻtishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda yangi iqtisodiyotga oʻtishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yoʻnalishlari belgilanadi.

¹ Qarang: I.A. Karimov «Oʻzod va obod Vatani, erkin va farovon haёт pirovardi maqsadimiz». T.: «Uzbekiston», 2000. 15-bet.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bu asosiy yo'nalishlari I.A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» kitobida bayon qilib berilgan.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning asosiy yo'nalishlari:

- Davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatning boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilishi.

- Tizimdagi o'zgarishlarga, yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan, mulkchilik munosabatlariga asos bo'ladigan qonunlar tizimini yaratish.

- Kishilarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlar.

- Xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmini yaratishga qaratadigan qonunlar.

- O'zbekistonni xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekti sifatida ta'riflovchi huquqiy me'yorlarni yaratish.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini isloh qilishga ustuvorlik berilishining asosiy sabablari:

• Respublika iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka egaligi, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida bandligi, iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan shu tarmoq ahvoriga bog'liqligi.

• Qishloq xo'jaligi mahsulotlari (asosan paxta) valuta resurslari, respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalari chetdan sotib olishni moliyaviy ta'minlashning asosiy manbayidir.

• Respublika sanoat potentsialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan ko'pgina sanoat tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, yengil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liqligi.

• Mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi ahamiyati ortib boradi.

Respublikada agrar islohotlarning asosiy yo'nalishlari:

– yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlarini isloh qilish;

– barcha davlat qishloq xo'jalik korxonalarini jamoa va mulkchilikning boshqa shakllariga asoslangan xo'jaliklarga aylantirish.

– shaxsiy tomorqalarni kengaytirish, yangi sug'oriladigan yerlarni shaxsiy xo'jaliklar va bog'-dala hovli, uchastkalarga ajratib berish.

– qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish.

– qishloq xo'jaligida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga jalb qilish.

– ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish.

Moliya-kredit tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

♦ Davlat budjeti taqchilligini kamaytirib borish

♦ Budjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish

♦ O'ta muhim umumdavlat ehtiyojlari uchun budjetdan mablag' ajratish

♦ Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish

♦ Banklarning mustaqilligini va pul muomalasi uchun javobgarligini oshirish

♦ Markaziy bank va keng tarmoqli tijorat banklaridan iborat ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish

Narx-navo islohotining asosiy yo'nalishlari

- ◆ Narxlarni erkinlashtirish
- ◆ Davlat xarid narxlarining amal qilish doirasini qisqartirish
- ◆ Ichki narxlarni jahon narxlariga muvofiqlashtirib borish
- ◆ Xomashyo va mahsulot ayrim turlari narxi bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi mutanosiblikka erishish.
- ◆ Xomashyo va qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlari bilan ishlab beruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar tovarlari narxlari o'rtasidagi nomutanosiblikka barham berish.

Kim bozorni tark qilsa, muruvati ketib, xulqi yomonlashadi.
Abdullo Ibn Muborak

Bozor islohotlari – xalq ishtirokida, lekin davlat tomonidan ishlab chiqilgan, bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni davlat nazorati ostida amalga oshirilishini bildiradi.

Bozor – bu iqtisodiy kategoriya sifatida xaridorlar va sotuvchilar hamda tovarlar va pul harakati bo'yicha savdo vositachilari o'rtasidagi muayyan iqtisodiy munosabatlar majmuyi bo'lib, u bozor munosabatlari subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini aks ettiradi va mehnat mahsulotlari ayirboshlanishini ta'minlaydi.

Bozorning tuzilishi – bu bozor unsurlarining ichki qurilishi, joylashishi va tartibi, ularning bozor umumiy hajmidagi ulushi.

Bozor turli tuman ko'rinishlarga ega bo'lib, uning eng oddiy turlari tijorat do'konlari, avtomobillarga yog' quyish shaxobchalari, qishloq xo'jalik mahsulotlari bozori kabilar bo'lsa, yuqori darajada tashkil qilingan hamda ancha murakkab shakllari birjalar, auksionlar va chet el valutalari bozori hisoblanadi.

Bozorni turkumlanish mezonlari:

I. Ayirboshlash obyektining turiga ko'ra:

- ▶ iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori (oziq-ovqat va nooziq ovqat tovarlari hamda xizmatlar bozori);
- ▶ ishlab chiqarish onillari bozori (ishlab chiqarish vositalari, xomashyo va materiallar hamda ishchi kuchi bozori);
- ▶ ko'chmas mulk bozori (yer va uy-joy bozori);
- ▶ moliya bozori (qarz majburiyatlari, kapital, valuta bozori);
- ▶ intellektual tovarlar va «nou-xau» bozori.

II. Raqobatning cheklanish darajasi yoki bozor subyektlarining mavqeyiga ko'ra:

- ▶ erkin raqobatli bozor;
- ▶ sof monopolistik bozor;
- ▶ monopolistik raqobatli bozor;
- ▶ oligopolistik bozor.

III. Hududiy qamrov darajasiga ko'ra:

- ▶ mahalliy bozorlar;
- ▶ milliy bozorlar;
- ▶ jahon bozori.

IV. Savdo bitimlarini amalga oshirish tartibi va hajmiga ko'ra:

- ▶ chakana savdo bozorlari;
- ▶ ulgurji savdo bozorlari.

V. Mulk shakllariga ko'ra:

- ▶ davlat savdosi;
- ▶ kooperativ savdo;
- ▶ dehqon bozori.

VI. Bozor aloqalarining qonuniylik darajasiga ko'ra:

- ▶ rasmiy (legal) bozor;
- ▶ norasmiy (xufyona) bozor.

Bozorlar tizimi – turli-tuman mezonlar asosida alohida unsurlarga ajratilgan barcha bozorlar majmuyidir.

Investitsiyalar bozori – pul bozorining bir turi bo‘lib, bunda bozor munosabatlarning obyektini kapital qo‘yilmalari hisoblanadi.

Innovatsiyalar bozori – bu yangiliklar, kashfiyotlar, ratsionalizatorlik takliflari bozori.

Moliya bozori. Bu bozor turli-tuman va ko‘p jihatli bo‘lsa ham, olish-sotish obyektini – bitta pul (pulga tenglashtirilgan qog‘ozlar) hisoblanadi va turli xil shakllarda chiqadi. Ortiqcha mablag‘larga ega bo‘lgan xo‘jalik subyektlari, bu moliyaviy resurslarni, mablag‘lar kamyobligini sezgan subyektlarga taklif qiladi.

Moliya bozorining tuzilishi (moliyaviy bitimlarning xarakteriga ko‘ra)

Qarz majburiyatlari bozorida olingan pul shaxsiy iste‘mol uchun ishlatiladi.

Kapital bozorida qo‘yilgan puldan daromad olishi huquqi sotiladi va sotib olinadi.

Qimmatli qog‘ozlarning **birlamchi bozorida** ularning yangidan chiqarilgan nusxalari sotiladi va sotib olinadi;

ikkilamchi bozorda esa oldin chiqarilganlari harakatda bo‘ladi.

Moliya bozorining yana bir turi valuta bozoridir. Bu yerda turli mamlakatlar valutasini oldi-sotdi qilinadi. Valuta bozori amaliyotda valuta bilan savdo qiluvchi banklar va valuta auksioni ko'rinishida bo'ladi.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini olish-sotish bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Mehnat birjasining vazifalari:

- Ishsizlarni ro'yxatga olish va ularga muvofiq ravishda vakant ish joylari taklifini uyushtirish.
- Ish bilan ta'minlanmaganlarni qayta o'qitish va yangi kasbga tayyorlash.
- Ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

Bozor segmenti – bu bozordagi savdo-sotiqning shart-sharoitiga qarab ko'pgina bo'g'inlarga ajratilishidir.

Bozorni segmentlarga ajratish mezonlari:

- aholining xarid qilish layoqati darajasi, ya'ni to'lovga layoqatlilik;
- hududiy va ijtimoiy demografik mezonlar (aholining soni, uning yosh tarkibi, jinsi, zichligi, tabiiy iqlim sharoiti, ehtiyojlar tarkibi va h.k).

Iqtisodiy aloqalar (raqobat) xarakteri va subyektlar mavqeyiga ko'ra bozor ikkita katta turga ajratiladi: **sof raqobatli bozor va raqobat cheklangan bozor.** Raqobat cheklangan bozor, o'z navbatida, **sof monopolistik bozor, monopolistik raqobatli bozor va oligopolistik bozorni o'z ichiga oladi.**

Brokerlar – bu odatda, vositachilar bo'lib, ular sotuvchi va xaridorlarni «kelishtiradi» va bitimni rasmiylashtiradi. Brokerlar o'zlarining vositachiligi uchun bitim summasi hajmidan foiz shaklidagi vositachi haqi oladi; vositachilik foizi hajm, odatda, bitim hajmi ko'payib borishi bilan kamayadi.

Dilerlar – qimmatli qog'ozlarni o'z mulkchiligiga sotib oladi va keyin ularni qayta sotadi. Xo'jalik subyektlari tomonidan qimmatli qog'ozlarga talab va taklifni tez sezib javob qaytarish uchun dilerlar, odatda, yetarli miqdordagi qimmatli qog'ozlar zaxirasiga ega bo'ladi va ularni o'z nomlaridan sotadi. Dilerlar daromadi qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish baholaridagi farq hisobiga shakllanadi.

Auksionlar – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi.

Savdo firmalari – tijorat ishini yurituvchi ulgurji va chakana savdo korxonalaridir. **Ulgurji savdo firmalari** tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. **Chakana savdo korxonalari** mustaqil do'konlar, maxsus savdo shoxobchalari, supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorlarning o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish tartibiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonalarini.

Auditorlik firmalar – korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirib va ular hisobotini ekspertizadan o'tkazib beruvchi mustaqil axborot xizmati muassasalaridir.

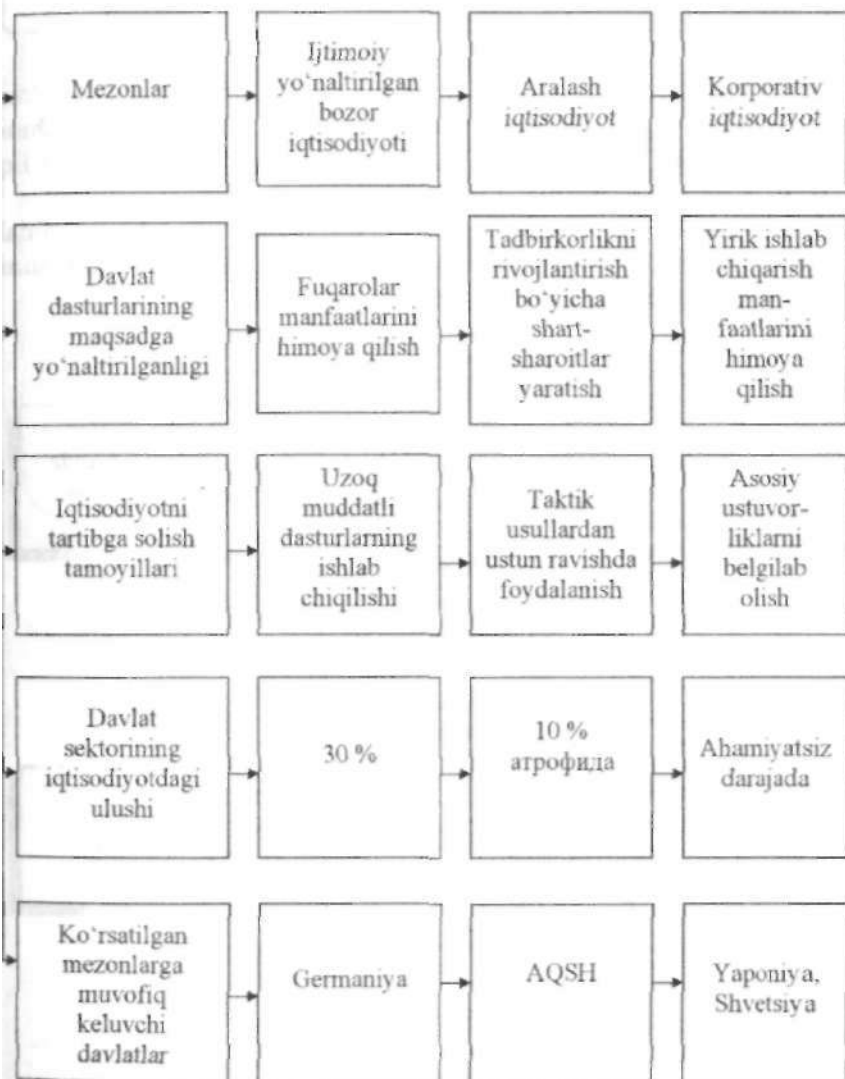
Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasalaridir. Tovar birjalaridan farq qilib, fond birjasida qimmatbaho qog'ozlar va chet el valutarining oldi-sotdisi amalga ohsa, mehnat birjasi ishchi kuchi egasi bilan uni yollovchi korxonaga o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi. Birjani barcha shakllarida kelishuvning xarakterli belgisi tovar, aksiya va valuta kurslariga, bahoning tebranib turishiga chayqov yo'li bilan ta'sir qilishdir.

Tovar birjasi – namuna yoki andozalar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.

Universal birjalar – har xil tovarlar bilan savdo-sotiq qiladi.

Ixtisoslashgan birjalarda – ayrim turdagi bir yoki bir guruhga kiruvchi tovarlar sotiladi.

Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari

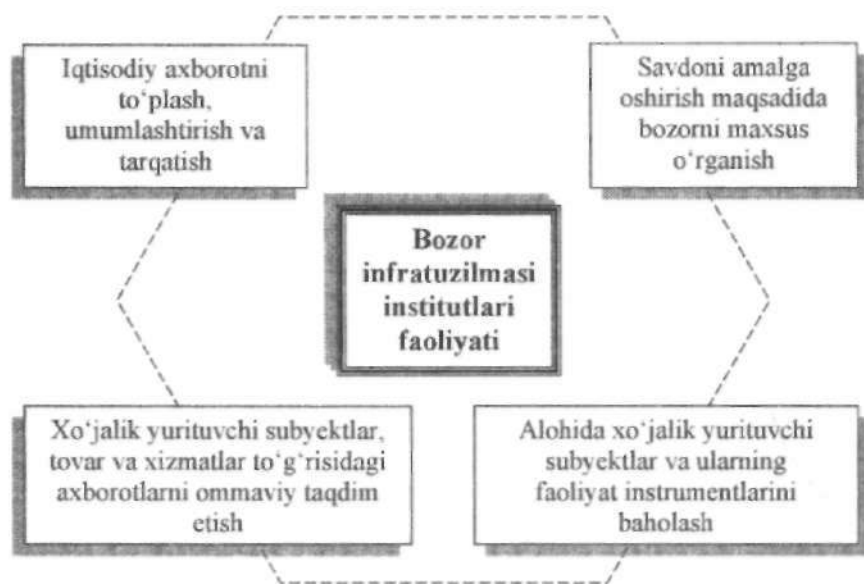

Bozor infratuzilmasi

Bozor infratuzilmasi – bu tovar va xizmatlar harakatiga ko'maklashuvchi tashkiliy-huquqiy shakllar yig'indisi.

Bozor iqtisodiyoti infratuzilmasi – bu alohida bozorlar doirasida harakatlanuvchi va ularning me'yoriy tartibda amal qilishini ta'minlash bo'yicha ma'lum vazifalarni bajaruvchi o'zaro bog'liq ixtisoslashtirilgan institutlar yig'indisi.

Bozor infratuzilmasi institutlari – bozor munosabatlari amal qilishi, barcha bozor faoliyati turlarining muvaffaqiyatli faoliyatini ta'minlovchi korxonalar yig'indisi.

Infratuzilmaviy faoliyat

Infratuzilma	Ulgurji va chakana savdo korxonalari, kimoshdi savdolari, yarmarkalar, vositachilik firmalari, tovar birjalari	TOVAR BOZORI
	Banklar, sug'urta kompaniyalari, fondlar, fond bozorlari	MOLIYAVIY BOZOR
	Mehnat birjalari	ISHCHI KUCHI BOZORI
	Axborot markazlari, adliya idoralari, reklama agentliklari, auditorlik firmalari	

Bozor infratuzilmasi vazifalar	bozor munosabatlari ishtirokchilarining manfaatlarini amalga oshirishni yengillashtirish;
	ixtisoslashtirish asosida bozor subyektlari ishi samaradorligini va tezkorligini oshirish;
	bozor munosabatlarini tashkiliy rasmiylashtirish;
	ishbilarmonlik amaliyotini davlat tomonidan va ijtimoiy tartibga solish, yuridik va iqtisodiy nazorat shaklini yengillashtirish

5-mavzu. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI

Hatto to'rtiqushni ham iqtisodchiga aylantirish mumkin, agar ikki so'zni yod aytishga o'rgatilsa (talab va taklif so'zi). *(ingliz maqoli)*

Reja:

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.
2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklifga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Talab va taklif o'rtasidagi nisbat hamda uning o'zgarishi.
4. Talab va taklifning o'zgaruvchanligi.

Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Talab – xaridor ma'lum narxda, u ratsional yoki muhit ta'siri ostida amal qilishidan qat'iy nazar mazkur bozordan sotib oladigan tovar va xizmatlari miqdori.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir**. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi.

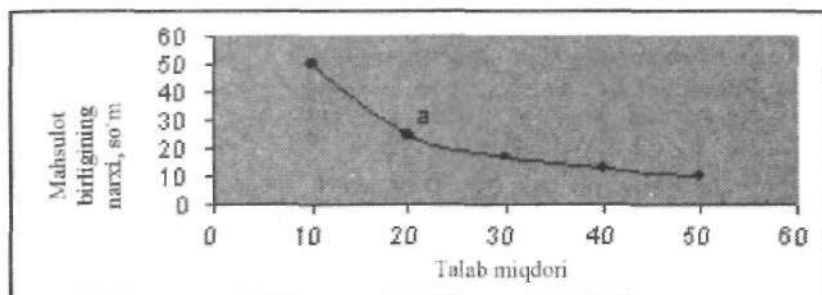
Talablar har xil bo'lib, bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan **talabning ikki turi** farq qilinadi: **yakka talab va bozor talabi**

Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxonada, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi **yakka talab deyiladi**.

Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi **bozor talabi deyiladi**.

Mahsulot narxi bilan sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik **talab qonuni deyiladi**.

Real iqtisodiy hayotda ba'zan narxlar o'ssa-da, ayrim tovarlarga talabning ortishiga olib kelishi mumkin bo'lgan holatlar ham uchraydi. Bu vaziyat **Giffen samarasi, deb ataladi (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan)**. Giffen kambag'al ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaramasdan uni iste'mol qilish kengayishini kuzatib, bu samarani tasvirlab ko'rsatgan.

1-rasm. Talab egri chizig'i.

Narx va talabning hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq **talab egri chizig'i** deyiladi.

Agar talab egri chizig'i o'zining oldingi holatida qolsa va bunda u yoki bu tovarni sotib olishdagi har qanday miqdoriy o'zgarish **talab miqdorining o'zgaruvchanligini bildiradi**.

Talabning o'zgarishi bir vaqtda narx o'sishi va talab miqdorining ortishini keltirib chiqaradi. Iqtisodiy hayotda qarama-qarshi vaziyat ro'y berishi ham mumkin: talabning qisqirishi ta'sirida narxning tushishi va talab miqdorining kamayishi kuzatiladi. **Har ikkala hol talab hajmining o'zgarishini ko'rsatadi.**

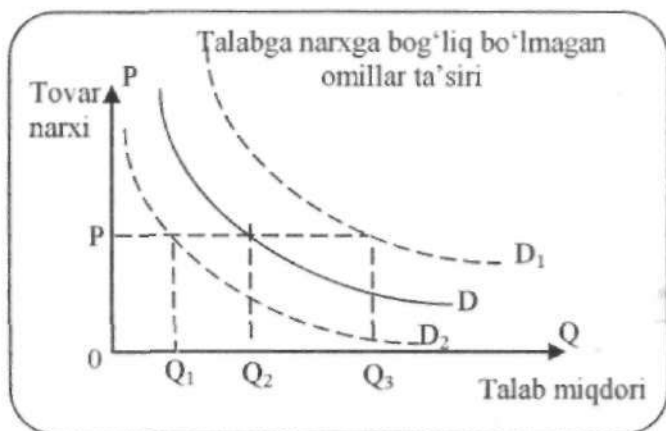
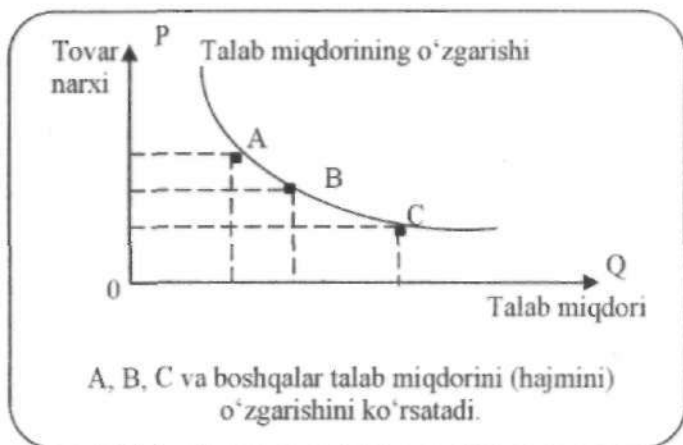
Talab hajmi – xaridorlar ma'lum vaqt va ma'lum joyda mazkur narx bo'yicha xarid qilishga tayyor bo'lgan tovar (xizmat)lar miqdori.

Talab egri chizig'i – Q_d va P ning teskari bog'liqligini namoyon etuvchi grafik ko'rinish. U salbiy og'ish burchagiga ega va DD bilan belgilanadi.

D (demand) – talab, P (price) – narx, Q – talabdagi tovar miqdori.

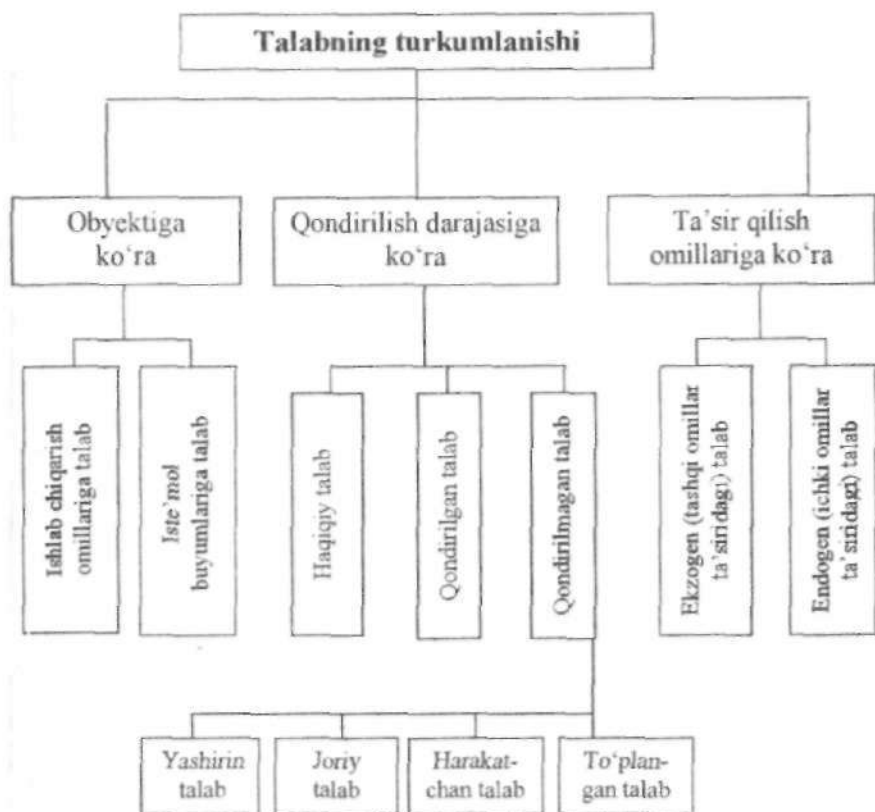
Talab miqdorining o'zgarishi tovar narxi o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Bunda talabning o'zi o'zgarmaydi.

Talab miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning **narxdan tashqari omillari** deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Iste'molchining didi; 2. Bozordagi iste'molchilar soni; 3. Iste'molchining daromadlari; 4. Bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi; 5. Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishining kutilishi; 6. Soliqlar darajasi.

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unga bo'lgan yakka talab miqdori (kg)	1 oy davomida unga bo'lgan bozor talabi miqdori (t)
350	10	1,0
300	20	2,0
250	30	3,0
200	50	5,0
150	60	6,0

Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklifga ta'sir qiluvchi omillar

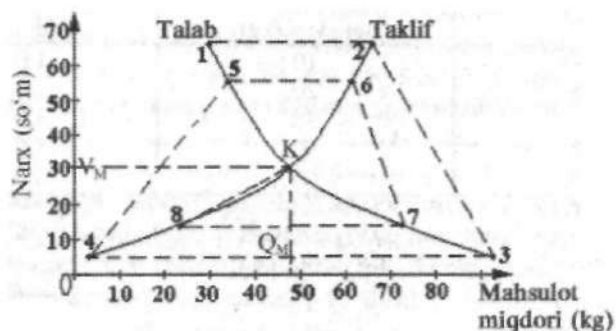
Taklif – ishlab chiqaruvchilar ma'lum narx bo'yicha bozorda sotishni ko'zda tutgan va sota oladigan muayyan tovarning miqdori.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Bu o'zaro to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik – taklif qonuni** deyiladi.

Bozorda **taklif** qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. **Bu omillarning asosiylari quyidagilar:** 1) resurslarning narxi; 2) ishlab chiqarish texnologiyasi; 3) soliq va dotatsiyalar; 4) boshqa tovarlarning narxi; 5) narx o'zgarishining kutilishi; 6) bozordagi sotuvchilar soni.

Taklifning shu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi **taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi**. Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. **Masalan**, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyatini mavjud bo'lsa, taklif o'zgaradi. **Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.** Ijodiy kasb soha xodimlar (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) **mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.**

3-rasm. Muvozanatli narx.

Spiral bo'yicha har bir harakatda ularning manfaati muvozanatli nuqtaga erishilguncha bir-biriga yaqinlashib boradi va muvozanatli nuqtalar talab va taklifi tengligini ko'rsatadi. Agar 50 so'mda ifodalangan narx darajasiga e'tiborni qaratsak, bunda 1 va 2 nuqtalar o'rtasidagi farq tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsatadi va **to'yingan bozori xarakterlaydi**. Aksincha, 10 so'mlik narxda, 3 va 4 nuqtalar o'rtasidagi farqda ifodalangan tovar kamyoqli (defitsit) vujudga keladi hamda bu **kamyob tovar bozorini xarakterlaydi**.

Tovarning narx o'zgarishidan tashqari boshqa barcha omillari «**narxga bog'liq bo'lmagan**» omillar deb ataladi. Bu SS taklif chizig'ida bir nuqtadan ikkinchisiga o'zgarishini emas, balki taklif egri chizig'ining o'zini o'zgarishini bildiradi.

– agar taklif ortsa, egri SS taklif chizig'i o'ngga (pastga), agar taklif kamaysa, chapga (yuqoriga) o'zgaradi.

$$S=f(P, Pr, kK, T, N, B).$$

Pr – resurslar narxi, **K** – mavjud texnologiya xarakteri, **T** – soliqlar va subsidiyalar

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ham sotuvchi va ham xaridor uchun o'rnatilgan muvozanatli narx qanday xarakter kasb etishini bilish muhim. Shu sababli bozordagi bir **zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqlash zarur**.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning

Qisqa davrli muvozanatlik, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ko'paytirish imkoniyati bilan taqozo qilinadi. Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini ko'paytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik o'zgarishi uzoq muddatli xarakterdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalami qurish hamda mazkur bozorda yangi korxonalarining paydo bo'lishi ham mumkin bo'ladi.

Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklifga ta'sir qiluvchi omillar

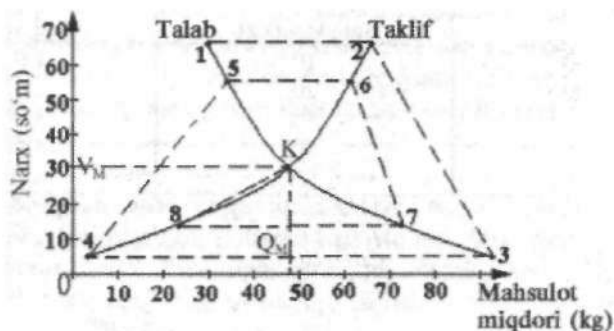
Taklif – ishlab chiqaruvchilar ma'lum narx bo'yicha bozorda sotishni ko'zda tutgan va sota oladigan muayyan tovarning miqdori.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Bu o'zaro to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik – taklif qonuni** deyiladi.

Bozorda **taklif** qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. **Bu omillarning asosiylari quyidagilar:** 1) resurslarning narxi; 2) ishlab chiqarish texnologiyasi; 3) soliq va dotatsiyalar; 4) boshqa tovarlarning narxi; 5) narx o'zgarishining kutilishi; 6) bozordagi sotuvchilar soni.

Taklifning shu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi **taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi**. Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. **Masalan**, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyatini mavjud bo'lsa, taklif o'zgaradi. **Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.** Ijodiy kasb soha xodimlar (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) **mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.**

3-rasm. Muvozanatli narx.

Spiral bo'yicha har bir harakatda ularning manfaati muvozanatli nuqtaga erishilguncha bir-biriga yaqinlashib boradi va muvozanatli nuqtalar talab va taklifi tengligini ko'rsatadi. Agar 50 so'mda ifodalangan narx darajasiga e'tiborni qaratsak, bunda 1 va 2 nuqtalar o'rtasidagi farq tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsatadi va **to'yingan bozori xarakterlaydi**. Aksincha, 10 so'mlik narxda, 3 va 4 nuqtalar o'rtasidagi farqda ifodalangan tovar kamyobligi (defitsit) vujudga keladi hamda bu **kamyob tovar bozorini xarakterlaydi**.

Tovarning narx o'zgarishidan tashqari boshqa barcha omillari «**narxga bog'liq bo'lmagan**» omillar deb ataladi. Bu SS taklif chizig'ida bir nuqtadan ikkinchisiga o'zgarishini emas, balki taklif egri chizig'ining o'zini o'zgarishini bildiradi.

– agar taklif ortsa, egri SS taklif chizig'i o'ngga (pastga), agar taklif kamaysa, chapga (yuqoriga) o'zgaradi.

$$S=f(P, Pr, kK, T, N, B).$$

Pr – resurslar narxi. **K** – mavjud texnologiya xarakteri. **T** – soliqlar va subsidiyalar.

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ham sotuvchi va ham xaridor uchun o'rnatilgan muvozanatli narx qanday xarakter kasb etishini bilish muhim. Shu sababli bozordagi bir **zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqlash zarur**.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarimas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning

Qisqa davrli muvozanatlik, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ko'paytirish imkoniyati bilan taqozo qilinadi. Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini ko'paytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik o'zgarishi uzoq muddatli xarakterdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalarni qurish hamda mazkur bozorda yangi korxonalarining paydo bo'lishi ham mumkin bo'ladi.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarib qolganda, narx 1% o'zgariganda talab necha foizga o'zgarishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich **talabning narxli egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi**. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib talabning egiluvchanligi, deb ataladi. Talabning narxli egiluvchanlik (E_t) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta S}$$

ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi,

ΔS – narxlarning foizli o'zgarishi.

Narxning muayyan darajasida, talab va taklif miqdori nisbatan bir-biriga mos kelgan holat bozor muvozanati, deyiladi.

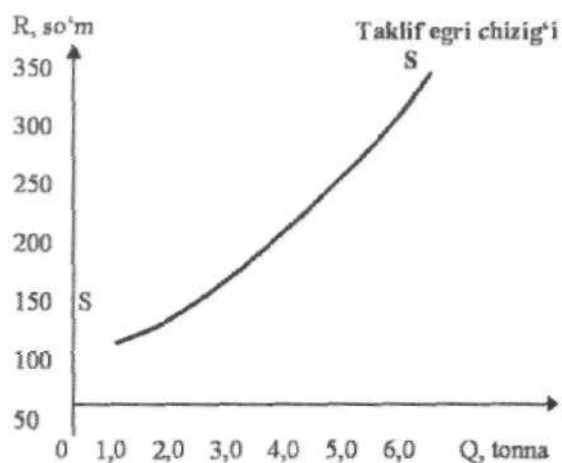
Talab egiluvchanligini aniqlab beruvchi bir qator holatlar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilar:

- mahsulotlarning o'zini bosuvchanligi.
- mahsulot qiymati (narxi)ning iste'molchi daromadidagi salmog'i.
- mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari.
- vaqt omili.

Taklifning egiluvchanligi agar ishlab chiqaruvchi bahoning o'zgarishini sezuvchan bo'lsa, taklif o'zgaruvchan bo'ladi va aksincha. Taklifning egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda taklifning egiluvchanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

MUVOZANATLI BAHO

1 kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unning yakka taklifi miqdori (kg)	1 oy davomida unning bozor taklifi miqdori (t)
350	60	6,0
300	50	5,0
250	30	3,0
200	20	2,0
150	10	1,0

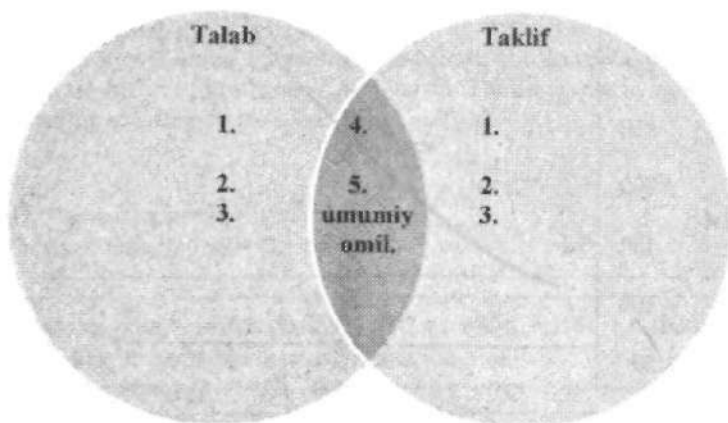
Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi

Muzqaymoq iste'mol qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan va yalpi nafillik

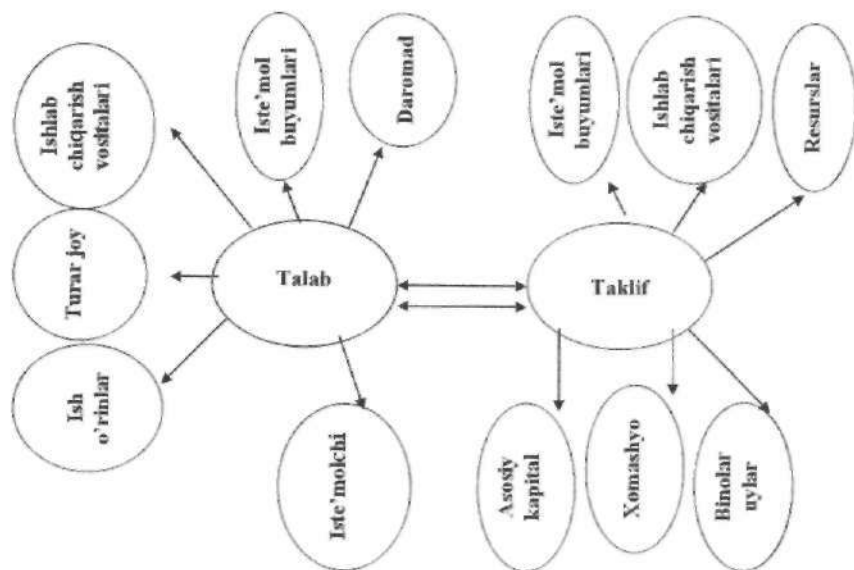
Iste'mol qilingan muzqaymoqlar soni	So'nggi qo'shilgan nafillik (MU)	Yalpi nafillik (U)
0	—	0
1	4	4
2	3	7
3	2	9
4	1	10
5	0	10
6	-3	7

Talab	Taklif
1. Iste'molchi didi.	1. Resurslar narxi.
2. Iste'molchi daromadi.	2. Ishlab chiqarish texnologiyasi.
3. Bir-biriga bog'liq tovarlar narxi.	3. Soliq va subsidiya.
4. Kelajkdagi narxlarning o'zgarish ehtimoli.	4. Boshqa tovarlar narxi.
	5. Narx o'zgarishini kutish.
	6. Bozordagi sotuvchilar soni

Venna diagrammasi

Klaster tuzish bo'yicha misol

6-mavzu. TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

Daromad ketidan quvish (tadbirkorlik) – oxir-oqibatda tanimagan-bilmagan odamlar ehtiyojini qondirishning yagona usuli.

Fridrik Xaek (1899–1992-yy.) avstriyalik iqtisodchi.

Reja:

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifasi va rivojlanish shart-sharoitlari.
2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.
3. Tadbirkorlik kapitalining harakati va uning uch bosqichi.
4. Ishlab chiqarish xarajatlar tushunchasi va uning tarkibi. Foyda massasi va normasi.

Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifasi va rivojlanish shart-sharoitlari

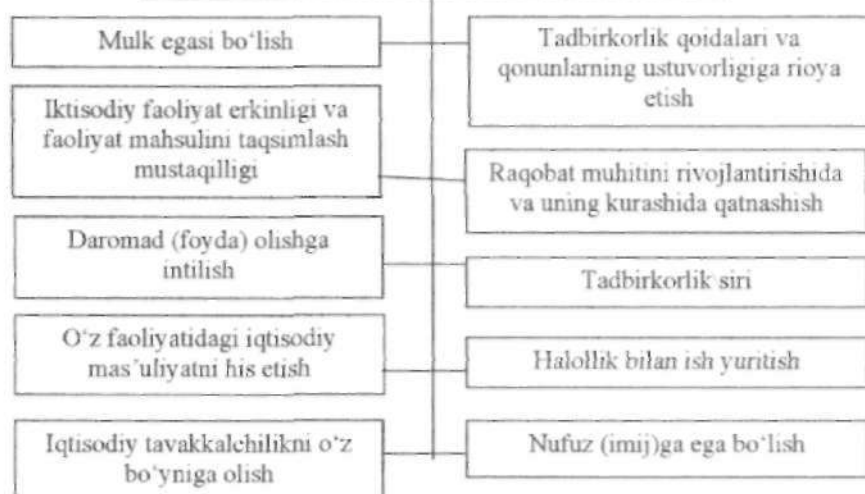
Tadbirkorlik tushunchasining sinonimi sifatida biznes tushunchasi ham qo'llanilib keladi. **Biznes** xo'jalik sub'ekti faoliyati sohasi va ularning iqtisodiy manfaatlarini tavsiflovchi iqtisodiy termin bo'lsa, **biznesmen** – ishbi-larmon (ish odami), tadbirkor va tijoratchi ma'nolarini bildiradi. Umuman ol-ganda, biznesmen va biznes tushunchalari tadbirkor tushunchasiga nisbatan kengroq ma'noni bildiradi.

«**Tadbirkorlik** – moddiy va pul mablag'larini foyda topish yo'lida sarf-lab, bozorga kerakli tovarlar va xizmatlar yetkazib berib, kishilarga naf kelti-ruvchi, ularning hojatini chiqaruvchi iqtisodiy faoliyat tushuniladi».

«**Tadbirkorlik** – yangi imkoniyatlarni qidirish, yangi texnologiyalarni qo'llash jarayoni, kapital qo'yishning yangi sohaslarini topish, eskicha sarqitlar va chegaralardan voz kechish, ishlab chiqarish omillarining uch asosiy tarkibiy qismini bog'lashning eng maqbul usullarini topish»dir.

Tadbirkorlik mulk subyektlarining foyda olish maqsadida tahluka (ta-vakkalchilik) bilan hamda mulkiy javobgarlik asosida, amaldagi qonunlar doi-rasida o'z tashabbusi bilan iqtisodiy faoliyat ko'rsatish va uni muvofiq-lashtirishdir.

Tadbirkorlikning o'ziga xos tamoyillari

Tadbirkorlik tushunchasining mazmuni uning to'rtta o'zaro bog'liq **vazifasini** aniqlash bilan to'liq ochiladi.

1. Tadbirkor o'ziga tovar (yoki xizmat) ishlab chiqarishning yagona jaronida yer, kapital va mehnat resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Shu bilan birga tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa resurslarni bir joyga keltiruvchi vositachi hisoblanadi.

2. Tadbirkor biznesni yuritish jarayonida o'ziga asosiy qarorlar qabul qilishdek qiyin vazifani oladi, bu qarorlar korxonada faoliyatining maqsadini aniqlab beradi.

3. Tadbirkor – bu yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki hatto biznesni tashkil qilishning yangi shakllarini tijorat asosida kiritishga harakat qiluvchi tashabbuskor shaxs hisoblanadi.

4. Tadbirkor – bu tahlil (risk)ga boruvchi inson. Buni uning boshqa uchta vazifasini chuqur o'rganish ko'rsatadi. Bozor munosabatlariga asoslangan jamiyatda asoslangan tadbirkorga foyda kafolatlanmagan. Uning sarflangan vaqti, kuchi va qobiliyati foyda yoki zarar bilan taqdirlanishi va hatto u sinishi ham mumkin. Qisqacha aytganda, tadbirkor nafaqat o'zining vaqti, mehnati va ishchanlik layoqati, balki o'zi yoki o'z aksionerlari ishlab chiqarishga qo'ygan mablag'lar bilan tahlilga boradi.

Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati to'g'risidagi asosiy nazariyalar:

Tadbirkor, bu noaniq daromadga ega kishilar. Tavakkalchilik xatari uning bosh xususiyatidir (**R. Kontilon**, U bu atamani iqtisodiy fanga ham olib kirgan).

A.Smit tadbirkorni tijorat bilan shug'ullanib, foyda olish uchun iqtisodiy tavakkalchilik qiluvchi mulk egasi, deb ta'riflaydi.

Tadbirkor, iqtisodiy agent sifatida foyda olish uchun o'z tajribasi va bilimini tavakkalchilik xataridan qo'rqmay ishga soluvchi shaxs (**J.B.Sey**).

Tadbirkor bu «zabt etuvchi», g'alaba uchun kurashuvchi (xatarga tayyor, ruhan erkin, g'oyalarga boy, irodali, tirishqoq) tashkilotchi, ya'ni u birgalikda ishlash uchun kishilarni birlashtira oladi (**V. Zombert**).

Tadbirkor, ishlab chiqarish omillari uyg'unlashuvining yangi nisbatini izlovchi, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi va novatorlik qobiliyatiga ega shaxs (**Y. Shumpeter**).

Tadbirkorlikning rivojlanish shart-sharoitlari

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari rivojlanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufiyona iqtisodiyot sohasiga o'tib ketadi.

Davlat tadbirkorligi bu davlat mulkchiligiga asoslangan korxonalami va mulkida davlat ulushi yuqori salmoqni tashkil etadigan korporatsiyalami o'z ichiga oladi.

Jamoa tadbirkorligi – fuqarolar guruhi, jismoniy va yuridik shaxslarning mablag'lari hisobiga tashkil etiladi.

Shaxsiy tadbirkorlik – shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarish uning o'zi yoki oila a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Odatda, tadbirkorlikning bu shakli savdo, umumiy ovqatlanish va xizmat ko'rsatish sohalarida yuqori samarali bo'lib, tez rivojlanadi.

Xususiy tadbirkorlik – xususiy tashabbus orqali o'z mablag'larini ishga tushirish asosida tashkil etiladigan tadbirkorlik.

Shartnomaviy tadbirkorlik – korxonalar rahbari tomonidan amalga oshiriladi va u mulk egasi yoki uning ishonchli vakili (organi) tomonidan ma'lum huquq va majburiyatlarni olib, javobgarlikni o'z bo'yniga oladi. Rahbar-tadbirkor fuqaro tadbirkor qanday ro'yxatdan o'tsa, u ham shunday ro'yxatdan o'tadi va javobgarligi ham xuddi fuqaro-tadbirkorlik kabi bo'ladi.

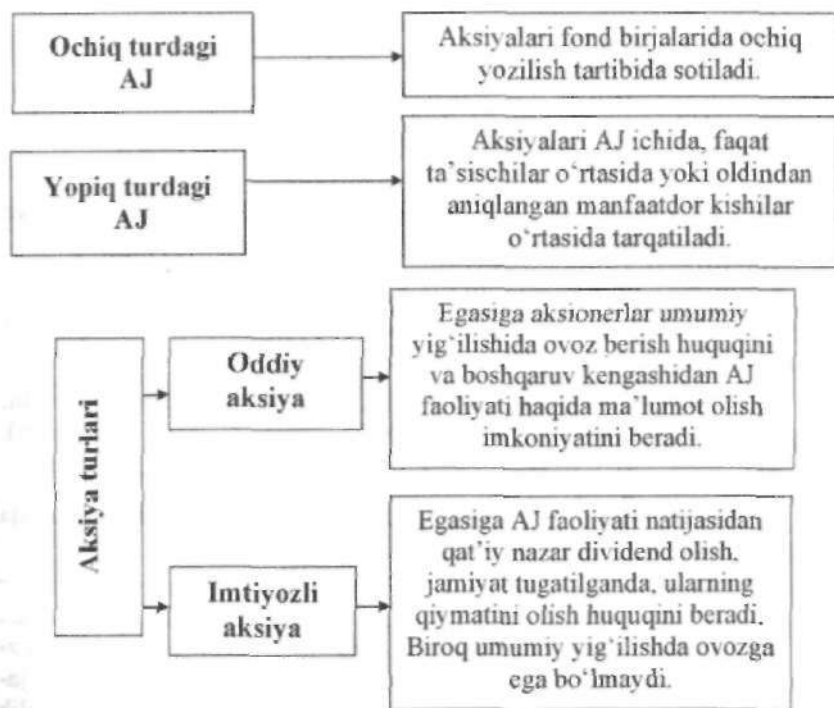
Aralash korxonalar – turli mulk shakllariga taalluqli firmalar bo'lib, xususiy, davlat va jamoa mulkining aralash mablag'lari asosida tashkil etiladi.

Korxonalar (firma) – iqtisodiy faoliyatni tashkil qilishning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy shakli, milliy iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini va tovarlar ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) bo'yicha tadbirkorlik faoliyat subyekti.

Aksionerlik jamiyatlari ancha katta hajmda mablag'lar va iqtisodiy resurslar talab qiladigan loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda moliyaviy resurslarni alohida o'ziga xos shaklda, ya'ni hissadorlik tartibida birlashtirish asosida tashkil qilinadigan korxonalaridir.

Aksionerlik jamiyatiga qo'yilgan kapital miqdoriga qarab, qimmatli qog'oz – aksiya chiqarish va uni joylashtirish hissadorlik munosabatlarning eng asosiy xususiyatlaridan biridir.

Aksionerlik jamiyatlari (AJ) ning ikki turi mavjud

Aksiya – hissadorlik jamiyati sarmoyasiga qo'shilgan hissasiga guvohlik qiluvchi, uning egasiga ulushiga muvofiq sof foydaning bir qismidan dividend shaklida daromad olish va shu aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda qatnashish huquqini beradigan qimmatli qog'oz hisoblanadi.

Aksiya o'z egasiga korxonani boshqarishda qatnashish, jamiyat tugatilganda, uning mulkiga sheriklik huquqini ham beradi.

Obligatsiya – kapital egasining aksionerlik jamiyatiga doimiy foiz shaklida daromad olish sharti bilan pul qo‘yganiga guvohlik beruvchi qimmatli qog‘oz.

Aksiyaning nominal qiymati – aksiyada ifodalangan pul summasidir, **aksiya kursi** uning qimmatli qog‘ozlar bozorida sotiladigan narxidir.

Aksiya kursi, eng avvalo, ikki omil dividend miqdori va foiz darajasiga bog‘liq. Dividend qancha ko‘p bo‘lsa, aksiya kursi shuncha yuqori bo‘ladi. **Aksiya kursi** dividendni (D) bankning foiz stavkasiga (r) bo‘lish orqali topiladi:

$$\text{Aksiya kursi} = \text{Dividend} / \text{Bank foizi} \times 100 \%$$

Aksiya kursiga ta'sir etuvchi omillar:

Aksiya kursiga bozor qonuniga muvofiq ravishda, albatta, talab va taklif nisbati ta'sir etadi. U o‘z navbatida quyidagi omillarga bog‘liq:

1. Iqtisodiy omillar:

a) ishlab chiqarish omillari (korxonalar balansi, korxonalar quvvatlaridan foydalanish darajasi, mahsulotlarni sotish imkoniyati, menejmenti);

b) bozorga xos omillar (bozor konyunkturasi, narxning o‘zgarishi: xomashyo narxi, valuta kursi, to‘lov qobiliyati, tashqi savdo va boshqalar).

2. **Ruhiy omillar** (investorlar kayfiyati, qo‘ygan maqsadi va h.k.).

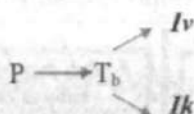
3. **Siyosiy omillar** (davlatning xo‘jalik, soliq, sotsial va boshqa siyosati, investor haqida ma‘lumotga ega bo‘lish) kabilar.

Ta'sischiilik foydasi – aksionerlik jamiyatlarini ta'sis etuvchilar o‘zlashtiradigan daromad shakli bo‘lib, u sotilgan aksiyalar summasi va jamiyatga haqiqatda qo‘yilgan mablag‘ miqdori o‘rtasidagi farqdan kelib chiqadi.

Tadbirkorlik kapitali – tadbirkorlar ixtiyorida bo'lib, o'z faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari

Tadbirkorlik kapitali harakatining bosqichlari

Birinchi bosqich: pulga ishlab chiqarish omillarining sotib olinishi

Ikkinchi bosqich: ishlab chiqarish jarayoni

Uchinchi bosqich: ishlab chiqarilgan tovarlarning sotilishi

$T^1 - P$. Bu yerda $P^1 = P + p$

Mamlakatimizda 2000-yilda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi qonun xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda asosiy rol o'ynadi. Ushbu qonunda fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi uchun barcha asosiy kafolat va shartlar mustahkamlab qo'yilgan, tadbirkorlik va biznes subyektlarining huquqlari hamda qonuniy manfaatlari muhofaza etilgan.

Prezidentimiz mamlakatimizda qabul qilingan qonunchilik talablariga ko'ra, davlat organlarining noqonuniy qarorlari, mansabdor shaxslarning xatti-harakati yoki harakatsizligi, shuningdek, qonunchilikka zid tarzda qabul qilingan idoraviy hujjat tufayli tadbirkorlik subyektiga yetkazilgan zarar davlat tomonidan qoplanishini alohida ta'kidlab o'tadilar.

Kichik biznesni qo'llab-quvvatlash yo'nalishlari

2011-yilning "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili» deb nomlanishining asosiy sabablari

- Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik davlat va jamiyatimiz rivojida alohida o'rin egallaydi.

- Bu sohani rivojlantirmasdan turib iqtisodiyotimizning kelajagini ta'minlay olmaymiz.

- Ichki bozorimizni raqobatdosh va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirishda, aholini ish bilan ta'minlash va shu asnoda ularning munosib daromad topishi, farovonligining oshib borishiga erishishda eng asosiy omillardan biri hisoblanadi.

- Jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan o'rta sinfning shakllanishi va mustahkamlanishini ta'minlaydi.

- Jamiyatimizdagi ijtimoiy va siyosiy barqarorlikning kafolati va tayanchiga, yurtimizni taraqqiyot yo'lidan faol harakatlantiradigan kuchga aylanib bormoqda.

Prezidentimiz tomonidan bayon etilgan O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari

- Tadbirkorlik subyektlarining davlat, huquqni muhofaza etuvchi va nazorat organlari bilan o'zaro munosabatlarida tadbirkorlar huquqlarining ustuvorligi tamoyili joriy etilgan.

- Kichik biznes subyektlarida ular ro'yxatdan o'tgan paytdan boshlab uch yil davomida rejali soliq tekshiruvlarini o'tkazishni taqiqlaydigan va keyinchalik barqaror faoliyat yuritayotgan, soliq qonunchiligi va tartib-intizomga qat'iy rioya qilayotgan soliq to'lovchilarda tekshiruvlar o'tkazishni cheklaydigan tartib joriy etilgan.

• O'z biznesini ochish uchun tadbirkorga ikki kundan ortiq bo'lmagan muddat talab etiladi va bu qoida rivojlangan davlatlarda amal qilayotgan mezonlarga javob beradi.

• 2005-yildan boshlab tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazishning ruxsat berish tizimidan xabardor qilish tizimiga o'tildi.

• Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan institutsional va bozor infratuzilmasini shakllantirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

• Bugungi kunda respublikadagi mavjud birja savdolari mexanizmi har bir tadbirkorga xomashyo resurslaridan teng va hech qanday to'siqlarsiz foydalanish imkoniyatini bermoqda.

• Joriy yilda mamlakatimizda eksport qiluvchi korxonalar, shuningdek, xorijiy investorlar uchun qo'shimcha rag'bat va imtiyozlar berildi.

• Xalqaro moliya korporatsiyasi bilan hamkorlikda ishbilarmonlik muhitini tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada ko'proq erkinliklar berish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

• Statistik, moliyaviy va soliq hisobotlarini taqdim etish, soliq va majburiy to'lovlarni to'lash, ro'yxatga olish va ruxsat berish jarayonlarini amalga oshirish, xo'jalik sudlariga da'vo arizalari va tavsianomalar kiritish bo'yicha elektron tizimni keng joriy etish ko'zda tutilgan.

• Tasdiqlangan choralar 2012-yilning 1-avgustidan boshlab biznesni ro'yxatga olish paytidagi tartib-qoidalar sonini 2 barobar qisqartirish imkonini berdi.

Ro'yxatdan o'tishdan avval birlamchi ustav jamg'armasini shakllantirish bo'yicha talab bekor qilindi.

- Tadbirkorlik subyektlarining sud xarajatlari 2,5 barobar qisqartirildi.

- 2012-yilda ruxsat berishga oid 80 ta tartib-qoida, shuningdek, litsenziyalanadigan faoliyat turlarining 15 tasi bekor qilindi.

- Moliyaviy hisobotlarni topshirish shakllari va davriyligi 1,5 barobar qisqartirildi.

- 2013-yilning 1-yanvaridan boshlab 65 ta statistik hisobot shakli va 6 ta soliq hisoboti shaklini bekor qilish, ularni topshirish davriyligini 2 barobardan ziyod qisqartirish haqida qaror qabul qilindi.

2012-yil 14-sentabr kuni Prezidentimiz Islom Karimovning tashabbusi bilan tashkil etilgan «O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli va ahamiyati» mavzuida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiya O'zbekistonda barqaror iqtisodiyotni shakllantirish va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishning muhim bo'g'ini sifatida kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni yuksaltirish borasidagi ilg'or tajribani o'rganish, xalqaro hamjamiyatni mamlakatimizda ushbu sohada erishilayotgan yutuqlar bilan keng tanishtirishga bag'ishlandi.

Firma – inglizcha (firm, firm's /trade name) so'zlaridan olingan bo'lib, *tijorat maqsadlarini ko'zlovchi korxonalar, kompaniya va boshqa xo'jalik tashkiloti* degan ma'noni anglatadi. Firma (korxonalar) – bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli va bevosita ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiruvchi milliy iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi.

Xususiy firmalar – ayrim shaxslarga va oilalarga qarashli bo'lib, individual xususiy mulk hisoblanadi. Bunday korxonalar kichik, o'rta biznesda va qishloq xo'jaligi sohalarida faoliyat yuritadilar.

Mas'uliyati cheklangan firmalar – jamoa korxonasi bo'lib, uning mulki ta'sis etuvchilarning pay (hissa) mablag'i asosida tashkil etiladi. Bunda olingan daromad yoki ko'rilgan zarar qo'shgan hissasiga qarab taqsimlanadi yoki qoplanadi. Mazkur turdagi firmalarga aralash firmalar, aksionerlik jamiyatlari kiradi. Mas'uliyati cheklangan firmalarning eng ko'p tarqalgan turi aksionerlik jamiyatlari hisoblanadi.

Mas'uliyati cheklanmagan firmalar – mol-mulki sherikchilik asosida egalik qilinadigan va olingan daromad qo'shgan hissasiga qarab taqsimlanadigan firmalardir. Bunday firmada ko'rilgan zarar sheriklar tomonidan teng qoplanadi.

Marketing (inglizcha: *market – bozor, degan ma'noni anglatadi*) – bozorni har tomonlama o'rganish orqali firma oldida turgan muammolarni hal etishdir. «Marketing» termini birinchi bo'lib AQShda paydo bo'ldi va amaliyotga tatbiq etildi. Uning paydo bo'lishi obyektiv zaruriyat bo'lishi bilan birgalikda davr taqozosi hamdir.

Marketingning paydo bo'lishi uning quyidagi xususiyatlari bilan tavsiflanadi:

- XX asrning 60–80-yillariga kelib tovar ishlab chiqarish, uni sotish jarayonlari murakkablashdi va jadallashdi;
- tovarlar assortimenti (turi) ko'paydi va ular tez yangilana boshladi;
- tovarlarning ma'naviy eskirishi jarayoni jadallashdi;
- ishlab chiqarish imkoniyatlari intensiv ravishda orta boshladi;
- bozor talablaridagi umumiy va xususiy o'zgarishlar tezlashdi;
- tadbirkorlar o'rtasidagi raqobat kuchayib ketdi va hokazolar.

Reklama – korxonada, tovar va xizmatlar haqidagi qisqacha va nafis rasmiylashtirilgan ma'lumotlarni chiroyli ifodalash orqali potensial xaridorlarga yetkazishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Menejment (inglizcha management) – «...u yoki bu faoliyat turini (tashkil etishni va rahbarlik qilishni) iqtisodiy, moliyani va boshqa inson hayotidagi ishbilarmonlik sohasini tashkil qilish va boshqarishni bildiradi»¹. Menejment ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi insonlar o'rtasidagi, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fandir.

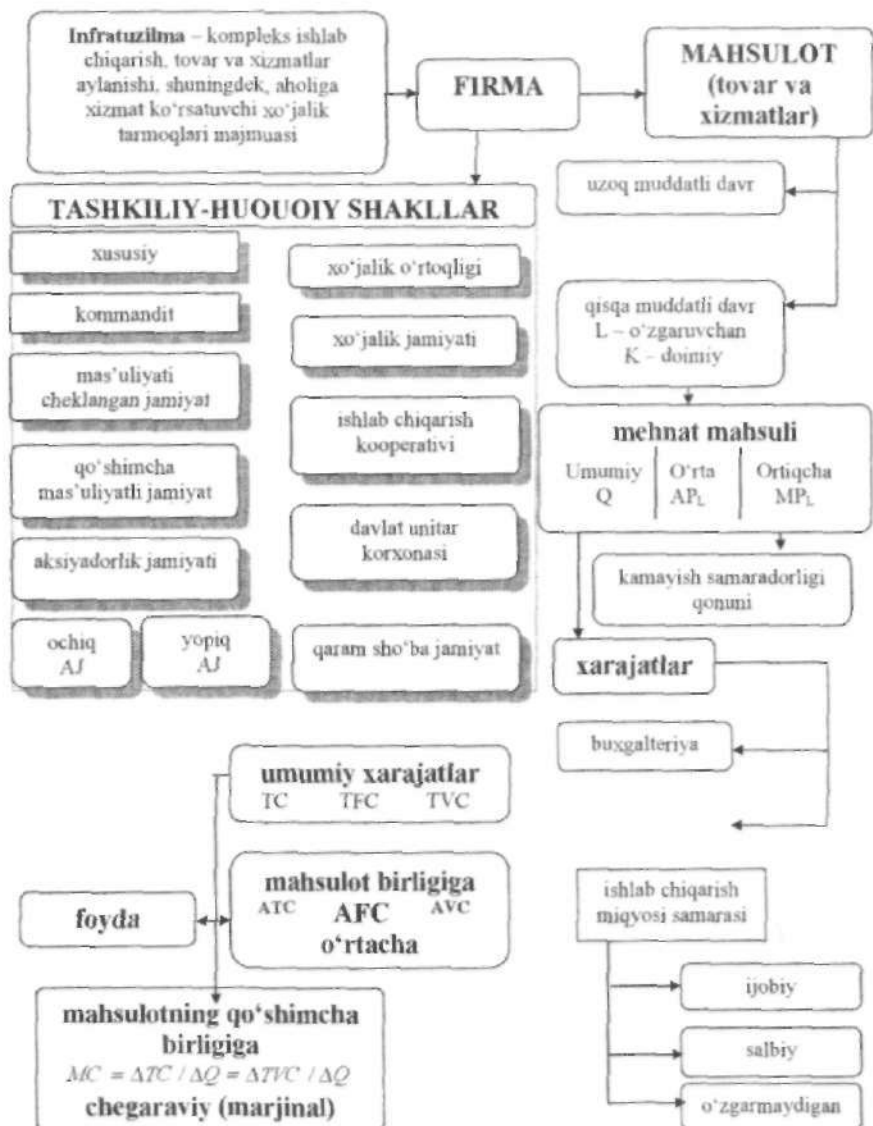
Menejmentdagi eng muhim tushunchalardan biri – menejer. Menejer – malakali boshqaruvchi bo'lib, u odamlar harakatini o'z maqsadlariga erishishga yo'naltiradi. Tadbirkor aniq bir ishga ega bo'lsa, menejer esa xizmatchi hisoblanadi. Kichik biznesda bir shaxs ham tadbirkor, mulk egasi, ham menejer vazifalarini birga bajaradi.

Boshqaruv vazifalari – bu biror obyektga rahbarlik qilish uchun zarur bo'lgan faoliyat turi deb tushuniladi. Boshqaruv vazifalari o'zining tarkibi bilan boshqaruv texnologiyasini bunyod etadi. Boshqaruv vazifasining ma'nosiga ikkita element kiradi: u avval tizimda nima qilinayotganligini belgilasa, so'ngra qanday qilib savoliga javob berishni bildiradi.

Korxonona – mahsulot, tovarlar, xizmatlarni ishlab chiqaruvchi, ishlarni bajaruvchi, foyda olish maqsadida iqtisodiy faoliyat turlari bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs huquqiga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt.

Ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish natijasida vujudga keladigan sarf-xarajatlar **ishlab chiqarish xarajatlari** deyiladi.

FOYDA

Foyda (markscha izoh) – qo‘shimcha qiymatning o‘zgartirilgan shakli yoki sotilgan qo‘shimcha qiymat.

Foyda (zamonaviy izoh) – «kapitalning chegaraviy (marjinal) mahsuloti»dan daromad.

Foyda me‘yori – foydaning ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatining foizda ifodalanishi

Iqtisodiy
kategoriyaning
izohi

foyda – ishlab chiqarishning hamma omillaridan daromad, ya‘ni renta, foiz va ish haqi;

foyda – tadbirkorlik faoliyati va texnikani takomillashtirish usullari qo‘llanganligi uchun mukofot;

foyda – qaltislik va noaniqlik uchun to‘lov.

Foydaning sifat tavsifi

Foyda – tovar va xizmatlardan olingan daromadning bu tovarlarni (xizmatlarni) ishlab chiqarish va sotish xarajatlaridan ortishi. Tadbirkorlik subyektini xo‘jalik yuritish faoliyati moliyaviy natijalarining muhim ko‘rsatkichi.

Yalpi foyda – xo‘jalik yuritish faoliyati mahsulotini sotishdan tushum va ishlab chiqarish omillari xarajatlari yig‘indisi o‘rtasidagi pulda ifodalangan farq.

Sof foyda – soliq, yig‘im va ajratmalar to‘langach qoladigan mablag‘.

Buxgalteriya foydasi – narx (savdodan tushgan daromadlar) va hisobga olingan buxgalteriya xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Iqtisodiy foyda – firmaning xarajatlardan ortuvchi (me‘yoriy foydani o‘z ichiga oluvchi) umumiy daromadi.

Me‘yoriy foyda – mazkur korxonada doirasida tadbirkorlik qobiliyatini saqlab qolish uchun zarur eng kam to‘lov. Ichki xarajatlarga bog‘liq.

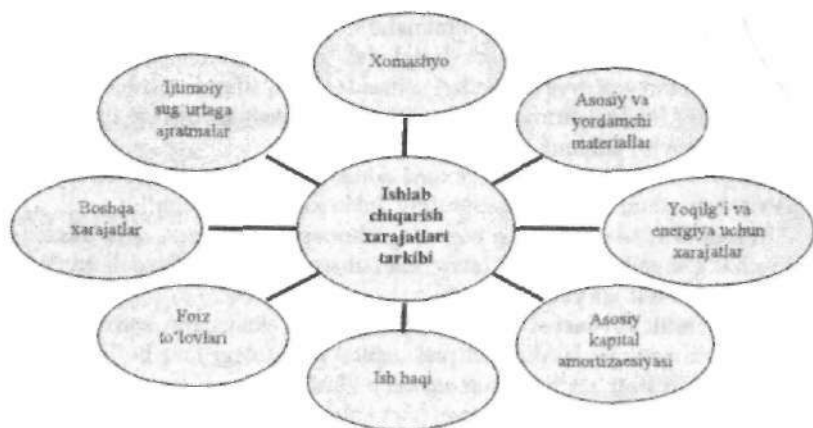
Monopol foyda firmaning bozordagi monopol o‘rni (gaz, neft, temir yo‘l va h.k.), shuningdek, qulay tabiiy shart-sharoitlar (noyob foydali qazilmalar, iqlim va h.k.)da yuzaga keladi.

Ta‘sischilik foydasi – ochiq obuna bo‘yicha aksiyalarni sotish qiymati va korxonaga joylashtirilgan real kapital o‘rtasidagi farq bo‘lib, aksiyadorlik jamiyati ta‘sischilari tomonidan o‘zlashtiriladi.

Amortizatsiya – asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulot (xizmat)ga o'tkazilishi va asosiy kapitalni qayta tiklash maqsadida jang'arilib borish jarayonini anglatadi.

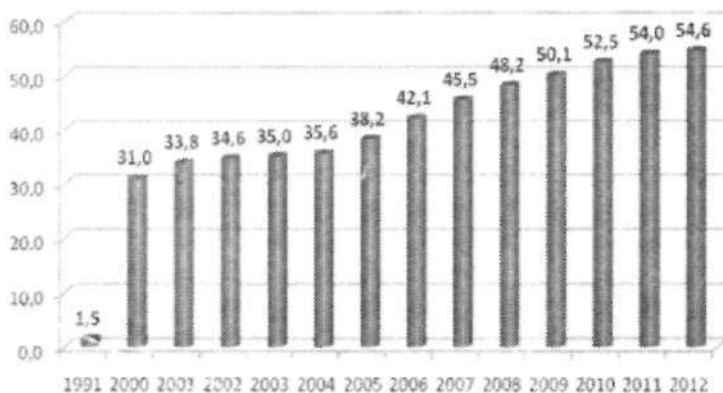
Yalpi foydaning taqsimlanishi

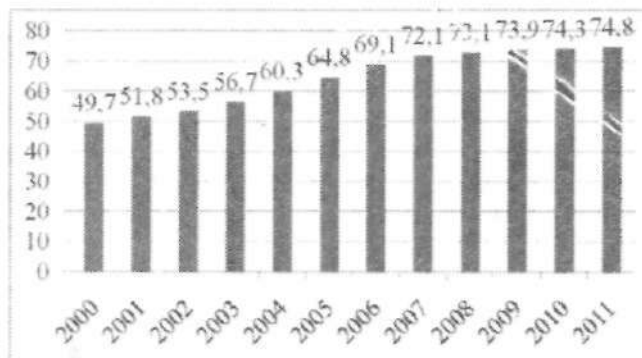
MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI JADAL RIVOJLANTIRISH BORASIDA ERISHILGAN YUTUQLAR

Shuni aytishning o'zi kifoyaki, 20 yil avval O'zbekistonda tadbirkorlik deyarli yo'q edi. Bugun esa mavjud barcha xo'jalik subyektlarining 90 foizdan ortig'ini kichik biznes korxonalari tashkil etadi. Hozirgi kunda yalpi ichki mahsulotlarning 54 foizi ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 22 foizi va qishloq xo'jalik mahsulotlarining 98 foizi aynan shu soha hissasiga to'g'ri kelmoqda.

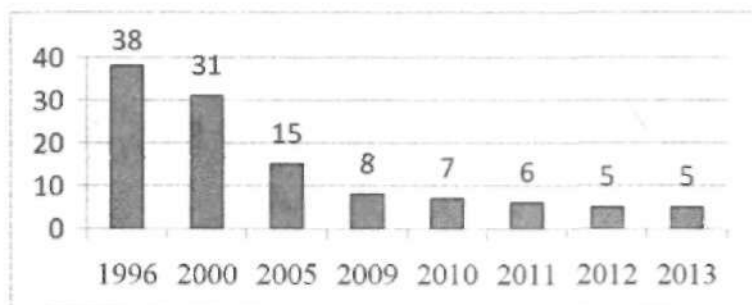
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi, foizda

**O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning
eksportdagi ulushi**

Soliqqa tortish masalasi doimiy ravishda e'tiborimiz markazida bo'lib kelmoqda. Faqat 2005-yildan davrda mikrofirm va kichik korxonalar uchun aylanma mablag'dan olinadigan yagona soliq to'lovi stavkasi 2,5 barobar kamaytirilib, 13 foizdan 5 foizga tushirildi, xalq amaliy san'ati va oilaviy biznes obyektlari esa umuman soliqqa tortilmaydi yoki eng kam stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

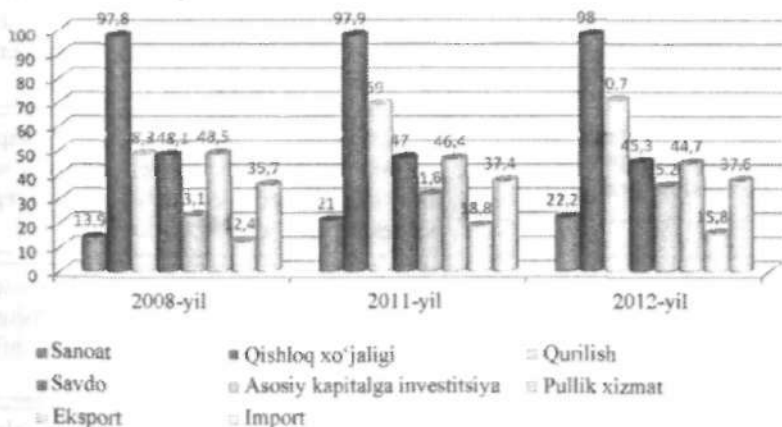
Faqat 2011-yilning o'zida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga berilgan soliq imtiyozlarining umumiy miqdori 500 million dollardan oshdi. Korxonalar ushbu mablag'ning 35 foizini ishlab chiqarishni kengaytirish va modernizatsiya qilishga, 25 foizini ishchilarni rag'batlantirishga yo'naltirdi.

Tadbirkorlik uchun qulay shart-sharoitlarning yaratilishi

KO'RSATKICHLAR	1990-yil	2000-yil	2010-yil
ICHIMLIK SUVI TA'MINOTI	64,0	80,4	82,6
SHU JUMLADAN QISHLOQ JOYLARIDA	55,0	72,3	75,8
TABIY GAZ TA'MINOTI	44,6	76,1	83,7
SHU JUMLADAN QISHLOQ JOYLARIDA	19,3	65,9	77,7
MARKAZIY ISITISH TIZIMI	29,1	35,4	41,0
OQAVALASHTIRISH XIZMATI (KANALIZATSIYA)	25,5	28,3	37,1
BIR KISHIGA TO'G'RI KELADIGAN O'RTACHA UY-JOY MAYDONI, KV.METR	12,1	13,8	15,2

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tarkibiy tuzilishining takomillashib borishi

7-mavzu. RAQOBAT VA NARXLARNING SHAKLLANISHI

«Raqobat bo'lmagan joyda yaxshi uxlash mumkin, lekin yaxshi yashashning iloji yo'q».

Reja:

1. Raqobatning mohiyati, uning shakllari va usullari.
2. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik.
3. Narx va uning vazifalari.
4. Narx turlari. Narx siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.

Raqobatning mohiyati, uning shakllari va usullari

Raqobat – iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining o'z manfaatlaridan kelib chiqib, yuqori daromad olish imkoniga, yuqori naf, nufuzli mavqega ega bo'lish uchun boshqalar bilan bellashuvi, kurashidir. U bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishi tufayli yuz beradi.

Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat

Tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish, yuqori narxlarda sotish va bozordagi mavqeyini mustahkamlash orqali eng ko'p foyda olishga qaratiladi.

Resurs egalari o'rtasidagi raqobat

O'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, yer, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish orqali ko'proq omilli daromadga ega bo'lishga qaratiladi.

Iste'molchilar o'rtasidagi raqobat

Daromadlarning mavjud darajasida ko'proq miqdordagi tovarlarni sotib olishga, ya'ni sarflagan puli evaziga ko'proq naflikka ega bo'lishga qaratiladi.

Raqobatning iqtisodiy asosi – bu mulkchilikning turli-tumanligi, ishlab chiqaruvchilar, resurs egalari va iste'molchilarning tadbirkor, mulk va daromad egasi sifatida erkin hamda mustaqil bo'lishidir.

Raqobatning rivojlanish bosqichlari

- I. Oddiy tovar xo'jaligiga xos bo'lgan raqobatchilik bosqichi;
- II. Sof yoki erkin raqobatga asoslangan bosqich;
- III. Monopolistik raqobat bosqichi;
- IV. Hozirgi zamon madaniy jihatdan rivojlangan raqobatchilik bosqichi.

«Iqtisodiyotni erkinlashtirish haqiqiy raqobat muhitini shakllantirish bilan uzviy bog'liqdir. Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi.

Raqobat bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir¹.

Raqobat shakllari va usullari

Raqobat shakllari

I. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)larning bozordagi mavqeyiga ko'ra:

- sof yoki erkin raqobat;
- sof monopoliya;
- monopolistik raqobat;
- oligopoliya.

II. Miqyosiga ko'ra:

- tarmoqlar ichidagi raqobat;
- tarmoqlar o'rtasidagi raqobat;
- milliy xo'jalik doirasidagi raqobat;
- jahon xo'jaligi doirasidagi raqobat.

III. Sodir bo'lish xarakteriga ko'ra:

- tartibsiz (stixiyali) raqobat;
- tartibga solinadigan raqobat.

IV. Amalga oshirish usuliga ko'ra:

- narx vositasida raqobat;
- narxdan boshqa vositalar orqali olib boriladigan raqobat.

V. Amalga oshirish yo'liga ko'ra:

- halol raqobat;
- g'irrom raqobat.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 34-бет.

Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar)ning bozordagi mavqeyini belgilab beruvchi omillar:

- Ishlab chiqaruvchi (sotuvchilar) soni;
- Bozorga kirish va chiqib ketishda to'xisqlarning mavjudligi.

Tarmoq ichidagi raqobat – mahsulot ishlab chiqarish va sotishda qulay sharoitga ega bo'lish uchun bir tarmoq korxonalar o'rtasida boradi. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida turli ishlab chiqaruvchilar tovarlarning individual (alohida) narxi, bozor narxiga aylanadi.

Tarmoqlar o'rtasidagi raqobat – turli tarmoq korxonalari o'rtasida yuqori foydaga ega bo'lish uchun boradi. Bu raqobat natijasida korxonalarda hosil bo'lgan turli foyda normalari o'rtacha foydaga aylanadi.

Milliy xo'jalik doirasidagi raqobat – natijasida o'rtacha narxlar va bozor subyektlarining yalpi milliy (ichki) mahsulotdagi ulushi aniqlanadi.

Jahon xo'jaligidagi raqobat – turli davlatlar milliy ishlab chiqaruvchilarning jahon bozoridagi mavqeyini mustahkamlash uchun boradi va uning natijasida alohida tovarlarning jahon narxlarini shakllanadi.

Tartibsiz (stixiyali) raqobat – bozor kuchlari ta'sirida tabiiy ravishda ro'y beradi.

Tartibga solinadigan raqobat – madaniylashgan tarzda va ma'lum me'yorlar doirasida sodir bo'ladi.

Narxning raqobat vositasi sifatida qo'llanilish darajasiga qarab narx yordamidagi va narxsiz raqobat ajratiladi.

Raqobatlashishda g'ayrioddiy usullar (josuslik, qotillik, zo'ravonlik va h.k.)ning qo'llanilish darajasiga ko'ra halol va g'irrom raqobat farqlanadi.

Raqobat shakllari	sof yoki erkin raqobat	sof monopoliya	monopolistik raqobat	oligopoliya
Asosiy belgilari				
Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)lar soni	Juda ko'p	Yagona	Nisbatan ko'p	Kam sonli
To'xisqlar, (baryer)larning mavjudlik darajasi	Mavjud emas	Katta taqiqlar, to'xisqlar mavjud	Uncha katta emas	Katta

Raqobat usullari

Narx yordamida

Narx vositasida raqobatlashishda ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarining narxini raqiblari tovarlari narxidan pasaytirish orqali iste'molchilarni og'dirib olish va bozordagi mavqeyini mustahkamlashga harakat qiladi.

Narxdan boshqa vositalar yordamida

Bunda raqobatlashish vositasi sifatida narxdan tashqari omillardan foydalanib, tovar sotish hajmini ko'paytirib borishga harakat qilinadi.

Narx yordamida raqobatlashish

«Narxlar urushi»

Bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoq (bozor)dan siqib chiqarish uchun tovarlariga narxlarini vaqti-vaqti bilan va uzoq muddat pasaytirib turadi.

Demping narxlarini qo'llash

Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxdan ham past bo'lgan narxda chiqaradi.

Narxlardan chegirma qilish

Bunda tovar narxlaridan muayyan foizda chegirma qilinadi.

Imtiyozli narxlarni qo'llash

Bunda xarid hajmini ko'paytirib borgan iste'molchilarni rag'batlantiruvchi imtiyozli (pasayib boruvchi) narxlardan foydalaniladi.

Asosiy tovarlar narxiga boshqa tovarlar qiymatini kiritish

Bunda asosiy tovarlar xarid qilinganda ularga boshqa tovarlarni ham qo'shib berish ko'zda tutiladi.

Narxdan boshqa vositalar yordamida raqobatlashish

Tovar sifatini tabaqalashtirish – bir xildagi ehtiyojni qondiradigan va bir turga mansub bo'lgan tovarlar turlicha iste'mol xossalari ega bo'ladi.

Tovarlarni kreditga sotish – tovarlar nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchi o'z tovarlarini narxini kechiktirib to'lash sharti bilan sotib, raqiblaridan ustun kelishi mumkin.

Sotish vaqtida va kafolatlangan muddatda tekin servis xizmati ko'rsatish.

Marketing – uning vositasida mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtirishga harakat qilinadi.

Reklama, tovar belgilari, firma muhirlari hamda qadoqlash usullari tovarlarni o'ziga jalb etuvchanligini oshirish va sotish hajmining ko'payishini rag'batlantirishning muhim yo'llari hisoblanadi.

O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik

Monopoliya – iqtisodiy faoliyatining biror sohasida (ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat va h.k.) korxonalar yoki davlatning tanho hukmronligini ifodalaydi. «Monopoliya» – yunoncha so'z bo'lib, «mono» – bitta, «polis» – so-taman degan ma'noni anglatadi.

Monopoliyalarning vujudga kelish sabablari:

- Kapitalning to'planuvi va markazlashishi;
- Fan-texnika taraqqiyoti;
- Davlatning ayrim faoliyat sohaslarini qo'llab-quvvatlashi;
- Ishlab chiqarishdagi obektiv texnologik zaruriyat;
- O'zaro kelishish.

Monopoliya turlari:

Tabiiy monopoliyalar – iqtisodiy, texnikaviy va texnologik xususiyatlari taqozo qilib, ular raqobatni qo'llash mumkin bo'lmagan yoki qiyin bo'lgan sohalarni o'z ichiga oladi:

- Suv, energiya, gaz ta'minoti korxonalari;
- Temiryo'l transporti;
- Harbiy-mudofaa majmuasi korxonalari.

Iqtisodiy (sun'iy) monopoliyalar – ishlab chiqarish va kapitalning to'planishi hamda korxonalarining turli yo'llar bilan birlashishi natijasida vujudga keladi.

Tadbirkorlik faoliyatida tashkil etiluvchi monopolistik birlashmalar

Kartel

Bir tarmoq tadbirkorlari o'rtasidagi narxlar, mahsulot sotish bozorlari, ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ularning ulushlari, mahsulot o'lchamlari va shu haqidagi kelishuv

Sindikat

Bir tarmoq tadbirkorlari tomonidan ortiqcha raqobatni bartaraf qilish, barqaror foyda olish maqsadida mahsulot sotishning birlashtirilishi

Konsorsium

Tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuv

Kontsern

Qatnashish tizimi orqali korxonalarni nazorat qiluvchi ko'p tarmoqli hissadorlik jamiyati

Konsernlarning boshqa monopoliya shakllaridan afzalliklari:

- * rasman mustaqil, bu ozini-ko'pmi ularga faoliyat erkinligini beradi.
- * qaysi tarmoq mahsuloti – xizmatlariga talab yuqori bo'lsa, aynan shu sohaga tezda kapital qo'yish imkonini beradi. Konsernlar universallikning afzalligi bilan ixtisoslanishning ustunliklarini o'zida mujassamlashtiradi.

Davlatning antimonopol siyosati – monopoliyalar faoliyatini cheklash, tartibga solish va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishga qaratiladi. Bu siyosat o'z ifodasini antimonopol qonunlarda topadi.

AQShning antimonopol qonunchiligi

Sherman qonuni (1890-y.) – unda ishlab chiqarish va savdoni cheklash maqsadida tuzilgan bitimlar noqonuniy, deb hisoblanadi.

Kleyton qonuni (1914-y.) – iste'molchilarni narx orqali kamsitish, majburiy shartnomalar tuzish, raqobatchi korxonalarining zaiflashuviga olib keluvchi aksiyalarni sotib olish direktoratlarning chirmashib ketishi, bir firmaning rahbari boshqa firmaga a'zo bo'lishini taqiqlaydi.

Seller-Kefover qonuni (1950-y.) Bu qonunda Kleyton qonuniga o'zgartirishlar kiritilgan bo'lib, unda nafaqat raqobatchi korporatsiyaning zaiflashuviga olib keluvchi aksiyalarga emas, ishlab chiqarish fondlari (asbob-uskuna, boshqa moddiy narsalar)ni sotib olish ham taqiqlandi.

Antimonopol tartibga solishning asosiy yo'nalishlari:

- bozorning monopollashuvini cheklash;
- raqobatchi kompaniyalar qo'shilishini taqiqlash;
- monopol narxlar belgilashni taqiqlash;
- raqobatni madaniylashtirish tarzida olib borishni qo'llab-quvvatlash.

O'zbekiston Respublikasining antimonopol qonunchiligi:

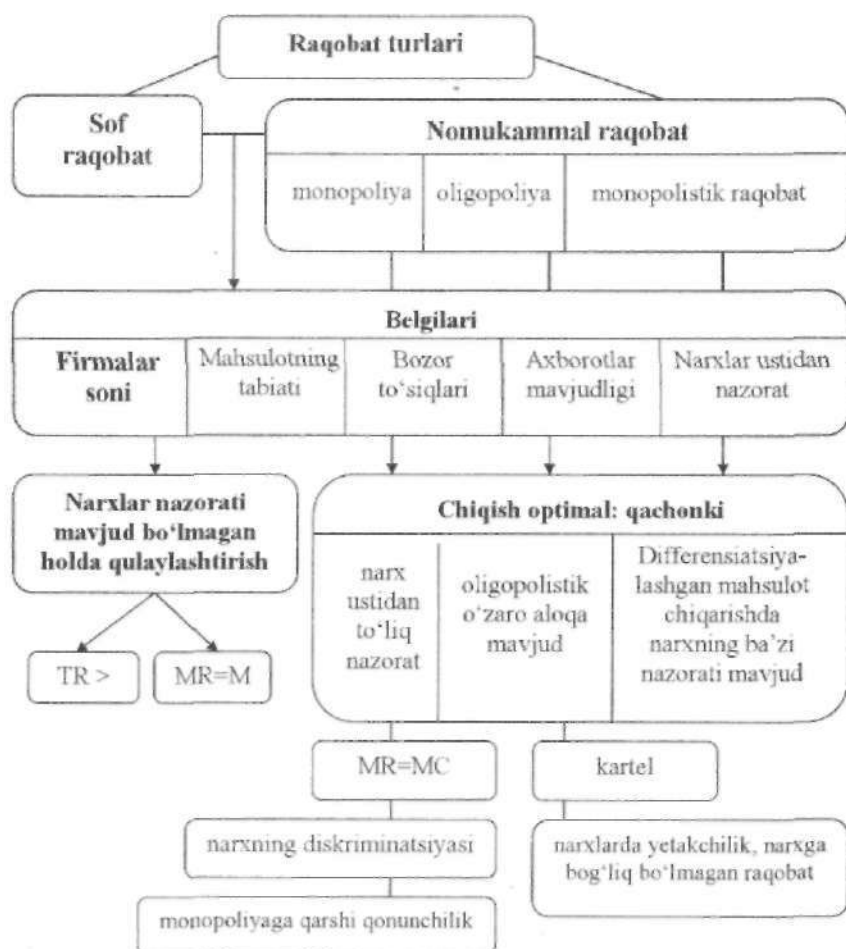
• «Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1992-y.). Unda bozorda ataylab taqchilik hosil qilish, narxlarini monopollashtirish, raqobatga to'sqinlik qilish va uning g'irrom usullarini qo'llash taqiqlanadi,

• «Obyektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risida»gi Nizom (1994-y.). Unda o'z monopoliya mavqeyini sui-iste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish ko'zda tutiladi;

• «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonun (1996-y.). Qonunda g'irrom raqobat va bozorlarga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarish taqiqlanadi.

O'zbekistonda monopoliyaga qarshi siyosatni amalga oshiruvchi muassasalar:

- Moliya vazirligi huzuridagi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi (1996-y.).
- O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasiga aylantirildi (2000-y.).
- Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash Davlat qo'mitasi (2005-y.).
- Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasi (2010-yildan).
- O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi.

Raqobat quyidagilarga ko'maklashadi

- 1) ishlab chiqarishni kengaytirish va ixchamlashtirishga
- 2) ilg'or yangiliklarni joriy etishga
- 3) resurs harajatlarini tejashga
- 4) iqtisodiyotning umumiy samaradorligini oshirishga
- 5) talabning qulay qondirilishiga
- 6) narxlarni tenglashtirish va pasaytirishga

Tarmoqqa kirishdagi asosiy to'siq turlari

Ishlab chiqarish miqyosi keltirib chiqaradigan to'siqlar

Patent va litsenziyalar kabi qonuniy to'siqlar

Turli xomashyo va boshqa resurslarga xususiy mulk monopoliyasi

G'irrom raqobat

Raqobatlashuv usullari

Narx vositasidagi raqobat

Narxsiz raqobat

Narxni nisbatan pasaytirish orqali raqobatlashuv

Tovarlar va xizmatlar sifatini oshirish

Demping narxlarni qo'llash

Servis xizmat ko'rsatish

Asosiy xarid qilingan tovarga boshqa tovarlarni qo'shib berish

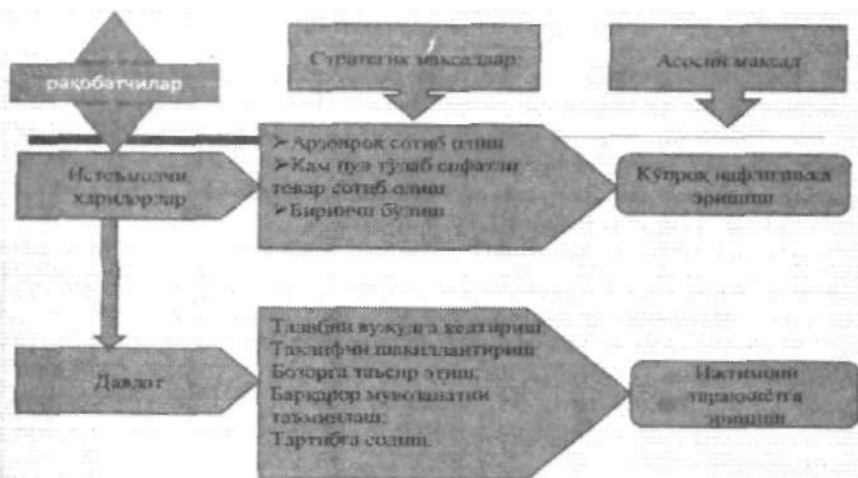
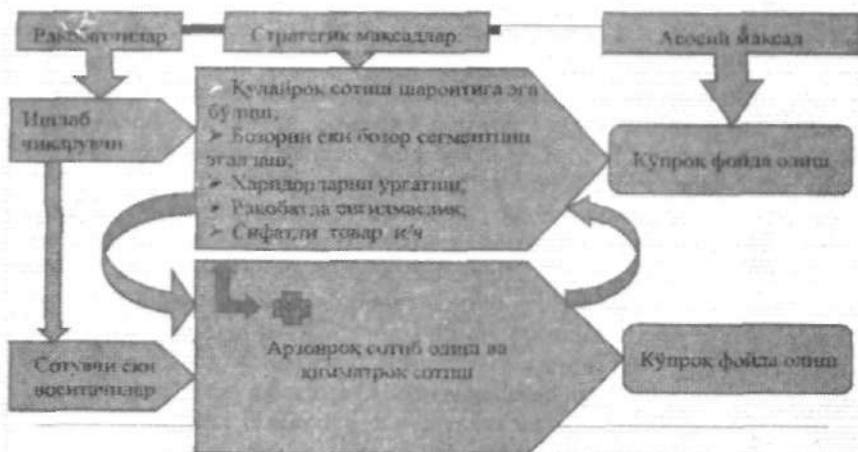
Ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tiboridan foydalanish

Imtiyozli narxlarni belgilash

Reklama

Tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanish

Рақобатда томонларнинг манфаатлари тўқнашади.
Бу манфаатлар уларнинг асосий мақсадларини ифодалайди.

O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik

Davlatning monopoliyalarga qarshi siyosati, milliy iqtisodiyotida raqobat oldidan shakllanib bo'lgan mamlakatlarda raqobatchilik muhitini takomillash-tirishga, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda esa bu muhitni yangi-dan shakllantirishga qaratiladi. Raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda xususiy-lashtirishning ishtiroki turlicha bo'ladi. Davlat mulki monopoliyasiga bar-ham berish, bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, mulkchilikning turli shakllariga (davlat, jamoa, aksiyadorlik, xususiy va boshqa) asoslangan ko'plab korxonala-rni tashkil qilish raqobatchilik muhitini yaratishdagi birinchi vazifa hisobla-nadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida **raqobatning asosiy usulli baho** bo'lishi sababli, narxlarni erkin qo'yib yuborish raqobatli muhitni vujudga kel-tirishning asosiy talabi hisoblanadi. Shuni hisobga olib, O'zbekistonda davlat nazorati ostidagi narxlardan kelishilgan narxlarga, ulardan esa erkin bozor narx-lariga o'tish yuz berdi. Narxlar erkin qo'yib yuborilishi bilan birga, mahsu-lotlarga davlat buyurtmalari qisqartirilib, ularning tobora ko'proq qismi erkin sotishga chiqarilib boriladi.

Raqobat erkin iqtisodiy faoliyatini talab qilishi sababli, davlat raqo-batchilarga bir xil imkoniyat yaratib berishi, bozor subyektlariga bir xil sharoit hozirlashi, raqobat qoidalariga rioya etilishini o'z nazorati ostiga olishi lozim bo'ladi. Shu bilan birga iqtisodiy monopolizmni cheklash va davlatdan monopolizmga qarshi yo'l tutishni talab qiladiki, busiz raqobat-lashish muhiti vujudga kelmaydi.

Shu maqsadda O'zbekistonda «**Monopol faoliyatni cheklash to'g'risi-da**»gi qonun (1992-yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobat-chilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum normativ hujjatlar ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996-yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jum-ladan, Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovar-larni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

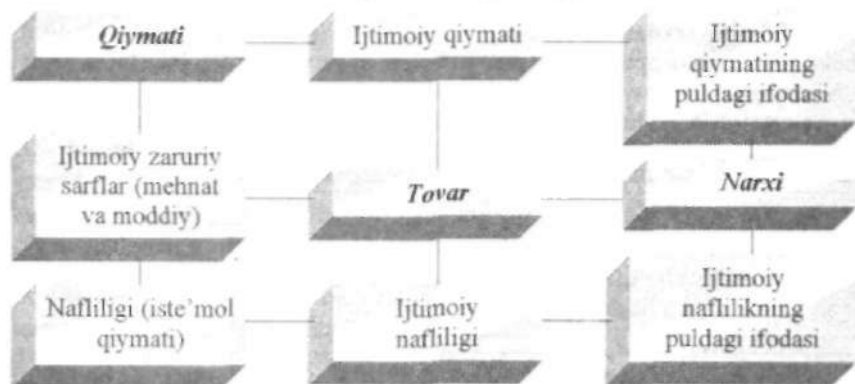
Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek, taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Narx – tovar nafilligi tan olinganda uning qiymatining pulda ifodala-nishi, qiymatning bozorda namoyon bo'lish shakli.

Narxning vazifalari

Tovar xususiyatlarining narxga ta'siri

Narxning turlari

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar biryo'la ko'tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narxlardir.

Davlatning narxlarni tartibga solishlik faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyali narxlarni vujudga kelturadi. **Chegaralangan narxlarda davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o'zgarishi mumkin.** Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, narxlarni nazorat qiladi.

Dotatsiyalangan narx – bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlar. Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx. Bozorda o'z mavqeyini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular demping narx yoki bozorga kirib olish narxi, deb ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qisidan kechib yuboriladi.

Sotish hajmini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar **nufuzli narxdan** foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan va monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Amaliyotda **preyskurant narxlar** ham ishlatiladi. Bunday narxlar firma preyskurantlarida (narx ko'rsatkichlarida) e'lon qilinadi va tovar narxining qaysi summa atrofida bo'lishini ko'rsatadi, ammo haqiqiy narx preyskurant narxdan yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Hududiy narx (mintaqaviy) faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'siridan hosil bo'ladi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda **hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar** mavjud.

Narxlar farqining miqdoriy ifodasi **narx diapazoni** deyiladi. **Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir.**

Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxlardir.

Jahon narxi muayyan tovarga ketgan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini o'zida aks ettiradi.

Iqtisodiy nazariyada narx nisbati degan tushuncha bor, **u narx pariteti deb ham yuritiladi.**

Narxlarning yuqorida qayd qilingan turlari bilan birga iqtisodiy hayotda quyidagi narxlaridan ham foydalaniladi:

- ▶ **Auksion narxi** – auksionda sotilgan tovarning «kim oshdi» narxi.
- ▶ **Bazis narxi** – bitimlar tuzilgan paytda belgilangan narx.
- ▶ **Birja narxi** – birja kotirovkasi va unga birja kontraktidan tovarning sifati, olib kelib berish joyi va boshqa o'zgarishlarga qarab chegirma qilingan yoki ustama qo'shilgan narxlar.
- ▶ **Kotirovka narxi** – ma'lum bir davr uchun qayd etilgan o'rtacha tipik narxlar. Kontrakt narxlar kelishuv asosida aniqlanadi va yangi bitimlar tuzishda (jumladan, birjalarda) mo'ljal bo'lib xizmat qiladi.
- ▶ **Transfert narxlar** – bir kompaniyaning sho'ba korxonalarini yoki bo'limlari o'rtasidagi tijoratda qo'llaniladigan narxlar.
- ▶ **Fyuchers narxlari** – birjada fyuchers bitimlarida qo'llaniladigan narxlar.

- ▶ **Ayirboshlash narxi** – ma'lum bir turdagi tovar va xizmatlarni boshqasiga ayirboshlash uchun beriladigan tovar va xizmatlar miqdoriga belgilanadi.
- ▶ **Hisob-kitob narxi** – har bir fyuchers pozitsiyasining shu kunga yagona narxi; savdo tugashining oxirgi daqiqalarida tuzilgan narx bitimlari asosida hisob palatasi tomonidan belgilangan narx.
- ▶ Iqtisodiy tahlil, rejalashtirish va statistika hamda tadqiqot maqsadlarida **joriy narxlar** bilan birgalikda **taqqoslama narxlardan** foydalaniladi. Ulardan foydalanish bozor iqtisodiyoti taqozo qiladigan obyektiv zaruriyatdir. Masalan, inflyatsiya jarayonida narxlarning qanday o'zgarганиni bilish dolzarb bo'lib, u **taqqoslama narxlar** yordamida aniqlanadi.
- ▶ Irratsional narxlar yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiiy resurs va ne'matlarga belgilanadigan narxlarni bildiradi.

Narx diapazoni

Turli narxlar oralig'ining puldagi ifodasi.

Narx pariteti

Bir turdagi tovarlar narxining unga bog'liq boshqa tovarlarga taqqoslangan narxlari

Narx diskriminatsiyasi

Bir xil tovarni turli iste'molchilar qatlamiga tabaqalashtirilgan narxlarda sotish

Davlatning narx siyosati – bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida narxlarni erkinlashtirish va milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarini erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yoʻnalishlaridan biri boʻlib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari koʻp jihatdan shu muammoning hal etilishiga bogʻliq boʻladi. Narxlarini erkinlashtirish xomashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari oʻrtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yoʻllar bilan erkinlashtiriladi:

- a) narxlarini birdaniga yoki «esankiratadigan» tarzda qoʻyib yuborish;
- b) narxlarini sunʼiy ravishda toʻxtatib qoʻyish;
- d) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni maʼlum darajada saqlab qolish.

Narxlarini erkinlashtirishdan koʻzlangan maqsad:

- xomashyo bilan mahsulot ayrim turlari narxlari oʻrtasidagi nomutanosiblikni yumshatish;
- narx bilan aholi daromadlari va korxonalar foydasi oʻrtasidagi mutanosiblikka erishish;
- investitsion tovarlar, isteʼmol tovarlari va xizmatlar narxlarining oqilona nisbatini taʼminlash;
- ishlab chiqarish vositalari, xalq isteʼmol tovarlari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin narxlari hamda tariflariga oʻtish;
- milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish.

Narxlarini erkinlashtirish yoʻllari:

- narxlarini birdaniga yoki «esankiratadigan» tarzda qoʻyib yuborish;
- narxlar oʻsishini sunʼiy ravishda toʻxtatib qoʻyish;
- narxlarini davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilishni maʼlum darajada saqlab qolish;
- narxlarini asta-sekinlik bilan bosqichma-bosqich erkinlashtirish.

Oʻzbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning oʻziga xos tamoyillari, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarini bosqichma-bosqich erkinlashtirish yoʻli tanlab olindi.

O'zbekistonda narxlarni erkinlashtirish bosqichlari:

I bosqich. 1992-y. – keng doiradagi ishlab chiqarish vositalari, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari (tariflari)ga o'tildi.

Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doirada oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi.

II bosqich. 1993-y. – kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'lig'icha to'xtatildi.

III bosqich. 1994-y. oktabr-noyabr – xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmati tariflari ko'tarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov farmoni bilan O'zbekiston Respublikasida Davlat mulkini boshqarish davlat qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasida Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi negizida O'zbekiston Respublikasining XususiyLashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi tashkil qilindi (2012-yil 12-noyabr).

8-mavzu. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

Boylikning yagona manbayi yer va uni ko'paytirish omili
faqat qishloq xo'jaligidir.

Fransua Kene

Reja:

1. Agrar munosabatlar va ularning xususiyatlari.
2. O'zbekistonda agrar munosabatlarni rivojlanish bosqichlari
3. Yerga mulkchilik va yer rentasi.
4. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi. Agrosanoat integratsiyasi va uning shakllari.
5. Agrobiznes va uning turlari.

Agrar munosabatlar va ularning xususiyatlari

Agrar munosabatlar iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos turi hisoblanadi. «Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq, shuning uchun ham yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlarni tashkil etadi»¹.

Yerga egalik qilish – tarixan tarkib topgan an'analar yoki qonuniy asosda belgilangan tartibda yerga egalik huquqining tan olinishini bildiradi.

Yerdan foydalanish huquqi – bu o'rnatilgan urf-odatlar, udumlar yoki qonuniy tartibda ularning doimiy va muddatli foydalanish uchun berilishini bildiradi.

Boshqa bir ta'rifda esa «Yer bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar» deb ataladi deyilgan².

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, yer bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar agrar munosabatlarning asosini tashkil etadi. Shu sababli, **agrar munosabatlarning asosiy xususiyatlari** ham yerga uzviy bog'liq bo'ladi.

Uni quyidagicha asoslash mumkin:

– yerning agrar ishlab chiqarishning asosiy omili sifatidagi xususiyati, yerning narxi va uning sifati agrobiznesning boshqa resurslarini tanlash, uyg'unlashtirish va ulardan foydalanishning turli variantlarini belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

– qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabning noelastikligi bu sohada daromadlarning past bo'lishini belgilaydi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ortiqcha ishlab chiqarilishi ularning foydalilik darajasini kamaytiradi.

¹ Shodmonov Sh., Jo'rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar to'plami. – T., 2000. 152-b.

² Улмасов А., Шарифхужаев М., Иқтисодийёт назарияси. – Т., "Меҳнат" 1995. - Б.338.

Agrar munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri atrof-muhitda bo'layotgan tabiiy jarayonlarning unga bevosita ta'sir ko'rsatishidir. Mazkur jarayonlar yerning mahsuldorligida va ushbu sohadagi ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatuvchi iqlim, ob-havo sharoitlarida o'zining aksini topadi.

Bozor munosabatlari sharoitida yer tovarga, tadbirkorlik obyektiga aylanadi. Ammo yer resurslari makonda tabiiy ravishda cheklangan, uni takror ishlab chiqarib bo'lmaydi. Yer taklifi yer narxining ortishi bilan ko'payib, aksincha, kamayishi bilan tushib ketmaydi. Shu sababli, yer taklifi mutlaq noelastik (o'zgarmaydigan) bo'ladi. Yer o'zining **shu xususiyatlari** bilan boshqa resurslardan farqlanadi.

Agrar munosabatlar – bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotish va qishloq xo'jaligi vositalarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan turli-tuman subyektlar o'rtasidagi munosabatlardir.

Respublika Prezidenti I.A. Karimov: «Butun agrar sanoatning muhim masalasi negizi – yerga mulkchilik masalasidir. Yer o'lkamizning eng asosiy boyligi. U ediradi, ichiradi, yashasha uchun asosiy shart-sharoitlarni yaratib beradi, shu sababli, respublikaning kelajagi ko'p jihatdan yerdan foydalanish munosabatlarining qanday tashkil etilishiga bog'liqligidir», deb oqilona fikr yuritadi va shu sohadagi kelgusi tadbirlarni belgilab beradi¹.

O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida ta'kidlanganidek: «Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish va ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin»². Masalan, **O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonunining 10-moddasida** «Fuqarolarga fermer xo'jaliklarini yuritish uchun yer uchastkalari ellik yilgacha bo'lgan, lekin 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga beriladi»deb yozib qo'yilgan. Yoki **O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaliklari to'g'risida»gi qonunning 8-moddasida** «Dehqon xo'jaligi yuritish uchun qonun hujjatlari belgilangan tartibda meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga tomorqa yer uchastkasi imorat va hovli egallagan maydoni ham qo'shganda sug'oriladigan yerlarda 0,35 gektargacha va sug'orilmaydigan yerlarda 0,5 gektargacha o'lchamda, cho'l va sahro mintaqasida esa sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlarda 1 gektargacha o'lchamda beriladi» deyilgan³.

¹ Karimov I. A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida // Vatan sajdagoh kabi muqaddasdindir». – T., 1996. 216-b.

² O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi, 20-modda. – T., «O'zbekiston», 1999-yil.

³ O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni 8-modda, 1998-yil 30-aprel.

Agrar munosabatlarni tor va keng ma'nolarda talqin etish mumkin.

Tor ma'noda agrar munosabatlar yerni, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni o'zlashtirish va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan qishloq xo'jaligida vujudga qiluvchi ichki munosabatlari bilangina cheklanadi. Keng ma'noda esa agrar munosabatlar o'z ichiga soha uchun ishlab chiqarish vositalari yetkazib beruvchi korxonalar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi va uni sotuvchi korxonalar bilan qishloq xo'jaligi korxonalari o'rtasida vujudga keladigan aloqalarni qamrab oladi.

O'zbekistonda agrar munosabatlarni rivojlanish bosqichlari

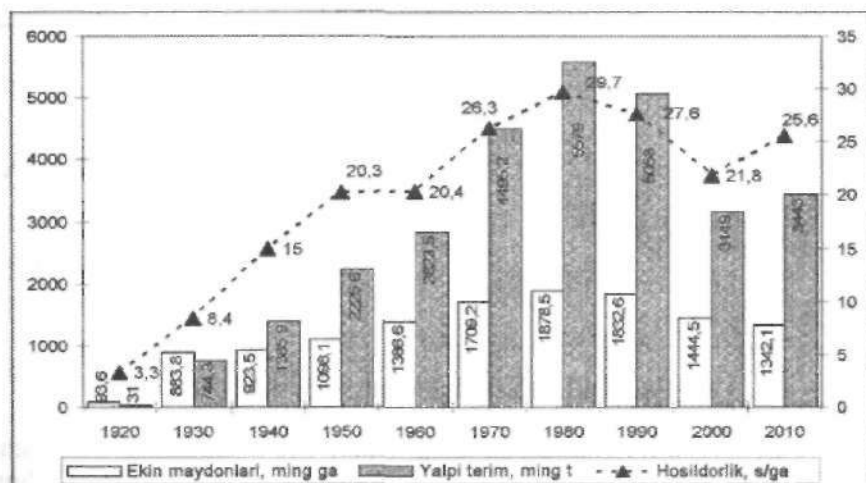
Bosqichlar	Xususiyatlari
1917-1924-yy.	- agrar sohada natsionalizatsiya jarayonlarining zo'ravonlik bilan amalga oshirilishi va dehqonning yerdan mahrum qilinishi, - agrar siyosatning Turkistonni xomashyo bazasiga aylantirishga qaratilishi, - jamoa yerlari va jamoa mulkining barpo etilishi.
1925-1958-yy.	- agrar islohotlar o'tkazilishining ijtimoiy ahamiyatga egaligi, - islohotlar natijasida asrlar mobaynida o'zbek qishloqlarida shakllangan ijtimoiy-psixologik tartib, milliy qadriyatlar buzilishining boshlanishi, - dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish jarayonining tugallanishi va kooperatsiya munosabatlarining rivojlanishi.
1959-1990-yy.	- shahar bilan qishloq o'rtasidagi noekvivalent ayirboshlash va iqtisodiy munosabatlarining shakllanishi, - qishloq xo'jaligiga resurslarning qoldiq tamoyillari asosida moliyalashtirilishi; - tenglashtirish tamoyili asosida ijtimoiy passivlikning kelib chiqishi, - O'zbekistonning resurs imkoniyatlari darajasiga mos kelmaydigan asossiz paxta yetishtirish hajmlarining oshirilishi; - O'zbekistondagi keskin ekologik muammolar paxta yakkahokimligini tugatish kerakligini taqozo etishi.
1991-2004-yy.	- mustaqillik yillarida agrar sohada yer munosabatlarini takomillashtirish davri boshlandi; - agrar siyosatda bozor munosabatlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligidagi inqirozni to'xtatish imkonini berdi, - agrar sohadagi tarkibiy o'zgarishlar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga qaratildi; - samarasiz jamoa xo'jaliklari o'rniga shirkat xo'jaliklarini tashkil etish boshlandi.
2005-yildan hozirgi kungacha	- shirkat xo'jaliklarini isloh qilish asosida fermer xo'jaliklarini tashkil etish boshlandi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetakchi ishlab chiqaruvchilariga aylandi, - fermer xo'jaliklari yer maydonlarini maqbullashtirish jarayoni boshlandi, - fermer va dehqon xo'jaliklari agrar sektorda xususiy mulkchilikni rivojlantirishning asosiy shakliga aylanib bormoqda.

Birinchi bosqich – 1917–1924-yillarni o‘z ichiga olib bu bosqichni yer ishlohtlarining amalga oshirilishi zo‘ravonlik bosqichi, deb atash mumkin.

Ikkinchi bosqichi 1925–1958-yillarni o‘z ichiga qamrab olib biz bu bosqichni jamoalashtirish doirasidagi rivojlanish bosqichi, deb atadik.

Uchinchi bosqichi 1959–1990-yillarni o‘z ichiga olgan bo‘lib bu bosqichni biz boshqaruvning ma‘muriy-buyruqbozlik usullari kuchayish bosqichi.

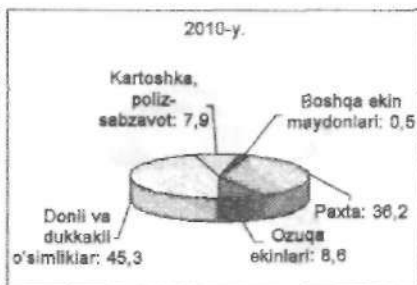
Ayni vaqtda, paxta yetishtirish reja topshiriqlari ham ko‘paydi, bu O‘zbekistonning imkoniyatlariga mutlaqo mos kelmas edi. Mazkur muammoni qo‘shib yozishlar, ko‘zbo‘yamachiliklar, paxta terimi davrida shaharliklar, talabalar, maktab o‘quvchilarining mehnatidan surunkali foydalanish evaziga hal qilishga intildilar. Paxta, poliz va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlari hosilini sun‘iy ravishda oshirishga intilish natijasida aksariyat xo‘jaliklarda agrotexnologiya buzildi, ekinlarga me‘yordan ortiq miqdorda kimyoviy o‘g‘itlar solindi. Natijada, atrof-muhit zaharlandi, yerning tarkibi buzildi va insonlar sog‘ligiga zarar yetkazildi. Mehnatni tashkil etish va mehnatga haq to‘lashda yo‘l qo‘yilgan jiddiy nuqsonlar qishloq mehnatkashlarini loqayd qilib, ularni befarqlikka mahkum etdi.

1.3.2-rasm. O‘zbekistonda paxta etishtirishning asosiy ko‘rsatkichlari

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda paxta yetishtirishning asosiy ko'rsatkichlari 1920-yilda 93,6 ming ga ekin maydonlarini yalpi terim esa 31 ming t, hosildorlik 3,3 s/g ni tashkil etgan. 1930-yilda esa bu ko'rsatkich 883,8 ming ga ekin maydonlarini, yalpi terim 44,3 ming t, hosildorlik esa 8,4 s/ga yetgan bo'lsa, 1940-yilda ekin maydonlarini 923,5 ming g, yalpi terim esa 1385,9 ming t, hosildorlik 15 s/ga ni tashkil etgan. 1950-yilda esa bu ko'rsatkichlar ekin maydonlarini 1098,1 ming ga, yalpi terim 2225, ming t, hosildorlik esa 20,3 s/ga yetgan bo'lsa, 1960-yilda ekin maydonlarini 1386,6 ming ga, yalpi terim esa 2823,5 ming t, hosildorlik 20,4 s/ga ni, 1970-yilda esa ekin maydonlarini 1709,2 ming ga, yalpi terim esa 4495,2 ming t, hosildorlik 26,3 s/ga ni, 1980-yilda esa ekin maydonlarini 1878,5 ming ga, yalpi terim esa 5579 ming t, hosildorlik 29,7 s/ga ni, 1990-yilda esa ekin maydonlarini 1832,6 ming ga, yalpi terim esa 5058 ming t, hosildorlik 27,6 s/ga ni tashkil etgan. O'zbekiston mustaqil bo'lgandan so'ng oziq-ovqat mustaqilligiga erishildi, buning natijasida paxta ekinlari qisqartirildi. 2000-yilda ekin maydonlarini 1444,5 ming ga, yalpi terim esa 3149 ming t, hosildorlik 21,8 s/ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda ekin maydonlarini 1342,1 ming ga, yalpi terim esa 3443 ming t, hosildorlik 25,6 s/ga ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin.

To'rtinchi bosqichi 1991–2004-yillarini qamrab olgan bo'lib, bu bosqichni agrar munosabatlarning o'zgartirilish bosqichi.

O'zbekistonda ekin maydonlarining tarkibi (% hisobida)

1980-yilda paxta 46,9 %ni, donli va dukkakli o'simliklar 29,8 %ni, ozo'qa ekinlari 18,1 %ni, kartoshka, poliz-sabzavot 4,7 %ni, boshqa ekin maydonlari esa 0,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilga kelib bu ko'rsatkichlar 36,2 %ni paxta, donli va dukkakli o'simliklar 45,3 %ni,

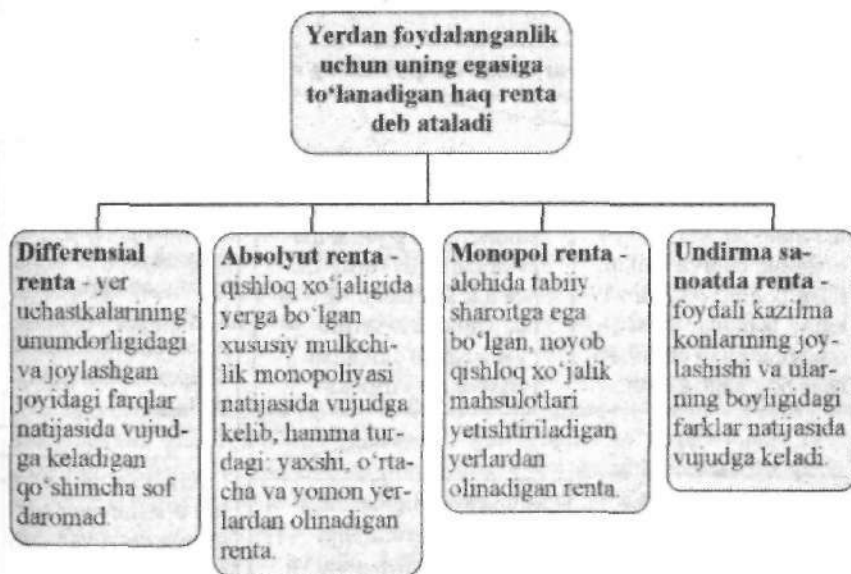
ozuqa ekinlari 8,6 %ni, kartoshka, poliz-sabzavot 7,9 %ni, boshqa ekin maydonlari esa 2,0 %ni tashkil etganini ko'rishimiz mumkin.

Beshinchi bosqich – 2005-yildan hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib bu bosqichni biz qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va barqaror rivojlantirish bosqichi.

Yer-xo'jalik
yuritish obyekti

Yerning xususiyatlari
Yerning miqdori o'zgarmas.
Yer-ko'chmas mulk
Yer o'rmini boshqa hech bir resurs bosa olmaydi.
Yer foydalanish jarayonida eyilmaydi, eskirmaydi. Aksincha, agar undan to'g'ri foydalanilsa, uning unumdorligi oshib boradi.
Yerning hosil berish qobiliyatiga tuproq unumdorligi deyiladi. U tabiiy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin.

Renta munosabatlari. Yer rentasi va uning turlari

Yer rentasining tarixiy shakllari:

- ▶ Barshina – yer egalariga ishlab berilgan.
- ▶ Obrok – yer egalariga mahsulot ko'rinishida to'langan.
- ▶ Pul rentasi – mahsulot sotilgandan keyin pul shaklida berilgan.

Yerga bo'lgan talab va renta miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar:

- ▶ Yerlarning unumdorligi. Bir turdagi ekinlar ekilganda unumdorligi yuqori bo'lgan yerlarga talab katta bo'ladi va bu rentaning ham yuqori bo'lishiga olib keladi.
- ▶ Foydalanishda bo'lgan yerlarda etishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining bozor narxi. Qaysi mahsulotning bozor narxlar yuqori bo'lsa, shu ekin ekiladigan yerlarda renta ham yuqori bo'ladi.
- ▶ Birgalikda foydalaniladigan boshqa resurslarning narxlar va unumdorligi. Masalan, qishloq xo'jalik mashina va uskunalarining narxi hamda unumdorligi renta miqdoriga ta'sir ko'rsatadi.
- ▶ Yer maydonlarining shahar markazlari, bozorlar, yo'llar va suv manbalariga joylashishining uzoq-yaqinligi.
- ▶ Yerlardan sanoat usulida, qurilish va boshqa maqsadlarda foydalanish imkoniyatining mavjudligi.
- ▶ Yerlarda ekin turlarini joylashtirish imkoniyatlari darajasi.

Agrar ishlab chiqarishning asosiy

Yerda ishlab chiqarish jarayoni bevosita tirik mavjudotlar: yer, o'simlik, chorva mollari bilan bog'liq bo'ladi va tabiiy qonunlar iqtisodiy qonunlar bilan chambarchas bog'lanib ketadi.

Ko'pchilik ishlab chiqarish vositalari (chorva mollari, ko'p yillik mevali daraxtlar, urug'lik va h.k.) tarmoqning o'zida vujudga keltirilib, yana ishlab chiqarish jarayoniga kiritiladi.

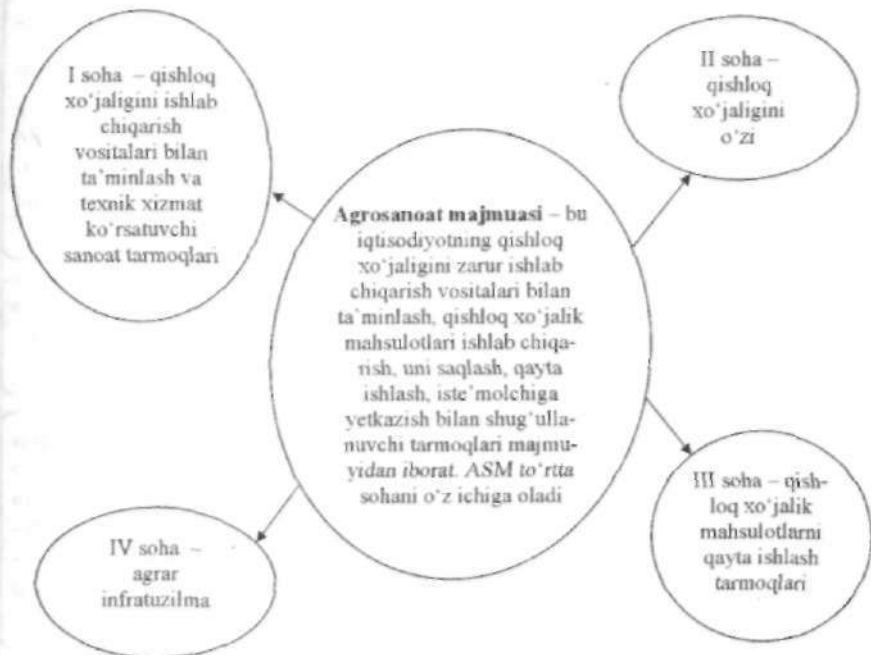
Ishlab chiqarish jarayoni uzoqroq muddatni tashkil qilganligi sababli aylanma kapitalning ko'pgina qismi hali tugallanmagan ishlab chiqarish shaklida bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mavsumiy xarakterga ega. Bu tarmoqdagi mehnat vositalaridan foydalanish davrini ham cheklaydi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mavsumiyliги sababli aylanma kapital va mablag'lar sarfi hamda mahsulot sotishdan olinadigan pul tushumlari yil davomida bir me'yorda bormaydi.

Qishloq xo'jalik ekinlari o'sishining vegetatsiya davri va tabiiy omillari ta'sirida ishlab chiqarish vaqti va ish davri o'rtasida katta farq mavjud bo'ladi.

Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi. Agrosanoat integratsiyasi va uning shakllari

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, **ijtimoiy infratuzilma** odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarini (uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va hokazo) o'z ichiga oladi.

Agrosanoat integratsiyasi. ASM tashkil topishining negizi agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birkish jarayonidir. Agrosanoat integratsiyasi barcha tarkibiy darajalarda, barcha bo'g'inlarda: mamlakat va mintaqalar ko'lamida, korxonalar, tumanlar darajasida mavjud.

Agrosanoat integratsiyasi ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, ijtimoiy mehnat taqsimotini, ixtisoslashuvni chuqurlashtirish natijasidir.

Agrobiznes va uning turlari

Tadbirkorlik faoliyatini qishloq xo'jalik sohalaridagi shakli agrobiznes ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy ta'mirlash xizmat ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarini qamrab oladi.

Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini fermer va dehqon xo'jaliklaridir. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, undan mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa yuqora samarani ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy shartlaridan biri fermer xo'jaliklarini tashkil qilish va rivojlantirish hisoblanadi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofimalardir. Ular ma'lum turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonalaridir. Agrofimalar ham qishloq xo'jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, chunki oilaviy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar bilan birikishi mumkin. **Agrosanoat birlashmalari va kombinatlari agrobiznesning yangi turlaridir.**

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik hamda korxonalarni birlashtiradi.

Agrosanoat kombinatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jaryonga xizmat qiluvchi xo'jalik va korxonalarining ma'lum bir hududida birlashuvidir. Agrobiznes turiga ko'ngilli va paychilik mablag'lari asosida tashkil qilingan turli xil uyushma va ittifoqlarni ham kiritish mumkin. Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari, jamoa xo'jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ham agrobiznes turlari sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Qishloqda turmush darajasini yuksaltirish va qishloqlarimiz qiyofasini o'zgartirish chora-tadbirlari

O'zbekiston aholisining 50 foizi qishloq joylarida yashaydi. Shuning uchun mamlakatimizni kelajakda gullab-yashnashi, aholining turmush darajasini yuksaltirish ko'p jihatdan qishloqlarimiz taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Qishloqlarimizda hayot sifatini yaxshilash va qishloq xo'jaligi tarmoqlari samaradorligini oshirishga yangi ruh bag'ishlash maqsadida 2009-yilni hurmatli Prezidentimiz «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» deb e'lon qildilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi PQ-1046-qaroriga ko'ra 2009-yil «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» munosabati bilan qishloqlarni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan Davlat dasturi ishlab chiqildi.

Davlat dasturi tarkibi

Me'yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish

Qishloq joylarda ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmani rivojlantirish

Elektr energiyasi bilan ta'minlovchi mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish

Qishloqlarda sanoat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish

Fuqarolarning sog'ligini himoya qilishni yaxshilash

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash

O'zbekistonda xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha ekin maydonlari tuzilmasining o'zgarishi (2000–2010-yillarda, foizda)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Qishloq xo'jaligi korxonalari	72,7	68,6	60,6	51,9	40,6	29,2	13,0	2,9	2,7	2,3	2,5	2,1	2
Dehqon xo'jaliklari	10,6	11,2	11,4	11,1	11,7	12,1	12,5	12,9	12,9	13,1	12,7	12,9	13
Fermer xo'jaliklari	16,7	20,2	28,0	37,0	47,7	58,7	74,7	84,3	84,4	84,6	84,8	85	85,1

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2000–2010-yillar davomida qishloq xo'jaligi korxonalarining umumiy ekin maydonlaridagi ulushi sezilarli darajada o'zgargan. Masalan, ushbu ko'rsatkich 2000-yilda 72,7 %ni tashkil etgani holda, 2010-yilda 2,5 %ga teng bo'ldi. Tahlil etilayotgan davrda dehqon va fermer xo'jaliklarining ekin maydonlaridagi ulushi sezilarli darajada o'sdi. Agar, 2000-yilda umumiy ekin maydonlarida fermer xo'jaliklarining ulushi atiga 16,7 %ga teng bo'lgan bo'lsa, 2010-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich qariyb besh baravarga ko'payib, 84,8 % tashkil qildi.

Qishloq xo'jaligi rivojlanishida asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, foizda

Ko'rsatkichlar	2000-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.
Qishloq xo'jaligining YalMdagi ulushi	30,1	17,5	17,6	17,5
Qishloq xo'jaligida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi	50,2	59,4	57,7	58,1
Qishloq xo'jaligidagi chorvachilik mahsulotlarining ulushi	49,8	40,6	42,2	41,9
Iqtisodiyotdagi jami investitsiyalarning umumiy hajmida qishloq xo'jaligining ulushi	5,7	3,5	3,7	4,1

2012-yilda mamlakat jami yalpi ichki mahsulotining 17,5 %i qishloq xo'jaligida yaratilgan bo'lsa, qishloq xo'jaligida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 58,1 %ga yetdi, qishloq xo'jaligidagi chorvachilik mahsulotlarining ulushi 41,9 % ko'rsatgichga ega bo'lib, iqtisodiyotdagi jami investitsiyalarning umumiy hajmida qishloq xo'jaligining ulushi 4,1 %ini tashkil etdi.

Respublikada yerlarni meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha 2008–2012-yillarda tizimni tubdan takomillashtirish uchun dasturlar ishlab chiqildi:

- magistral va xo'jaliklararo zovurlar, meliorativ tik quduqlarni, meliorativ nasos stantsiyalarini qurish va qayta tiklash, yopiq-yotiq drenajlarni tiklash;

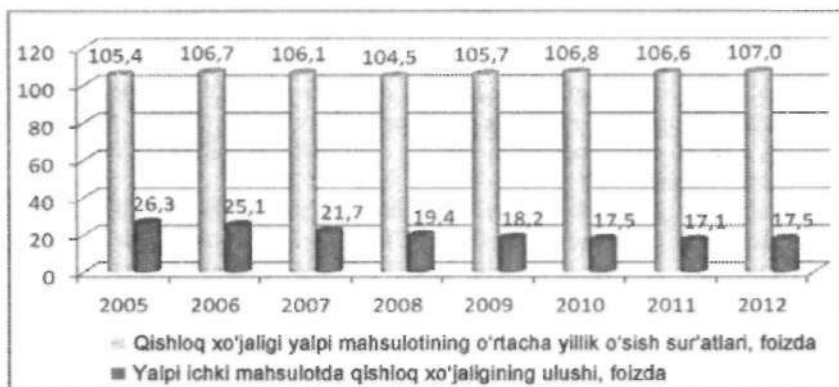
- xo'jaliklararo zovurlar tizimlaridagi obyektlarni tizimli ravishda ta'mirlash va tiklash loyihalari asosida nasos stantsiyalarini, gidrotexnik va suv o'tkazuvchi inshootlarni va boshqa meliorativ obyektlarni ta'mirlash-tiklash ishlarini amalga oshirish;

- sug'oriladigan yerlarni meliorativ holatini yaxshilash bilan shug'ullanuvchi suv xo'jaligi qurilish va foydalanish tashkilotlari, suvdan foydalanuvchilar uyushmalari va fermer xo'jaliklarning moddiy-texnika bazasini oshirish maqsadida melioratsiya texnikasi va asbob-uskunalari xarid qilish belgilangan.

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha ishlarining dastlabki qiymati 2008–2012-yillar uchun 604,2 mlrd so'm mablag' yo'naltirish belgilangan. 2009-yilda Respublika bo'yicha sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi hisobidan 105 ta melioratsiya obyektida jami 821,8 km uzunlikdagi kollektorlar, drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilish va qurish ishlari bajarilib, 54,6 mlrd so'm o'zlashtirildi.

Maxsus ishlab chiqilgan keng ko'lamli dasturni izchil amalga oshirish hisobidan yerlarning meliorativ holati mutassil yaxshilanmoqda. **Faqatgina 2010-yilning o'zida yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish uchun 150 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi va bu 724 kilometrlik kollektor-drenaj tarmoqlari. 208 ta meliorativ quduqlarni barpo etish va rekonstruksiya qilish, qariyb 14 ming kilometrlik kollektor-drenaj tizimini ta'mirlash, qayta tiklash va 335 ta zamonaviy melioratsiya texnikasini xarid qilish imkonini beradi. Qashqadaryo, Buxoro, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari, shuningdek, Markaziy Farg'ona hududi va Qoraqalpog'iston Respublikasida irrigatsiya hamda melioratsiya inshootlarini qayta tiklash uchun 2010-yilda xalqaro moliya institutlarining 62 million dollardan ziyod mablag'lari jalb qilinda va o'zlashtirildi.** Amalga oshirilgan ana shunday keng miqyosdagi ishlar natijasida 260 ming gektar sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati yaxshilandi va bu qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini, fermer va dehqon xo'jaliklarining daromadini oshirish uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilmoqda. Agrar sohada iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va qishloqda fermer xo'jaliklarni barqaror rivojlantirish uchun Respublikamizda 2009-yilda jami 103,1 mingta fermer xo'jaliklari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, **2010-yilda bu ko'rsatkich 60 ming 134 tani tashkil etgan.**

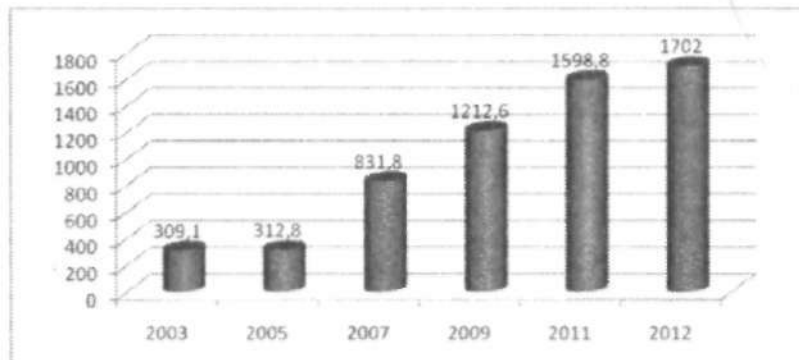
Qishloq xo'jaligi rivojlanishining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Aholi jon boshiga asosiy turdagi qishloq ho'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi, kg

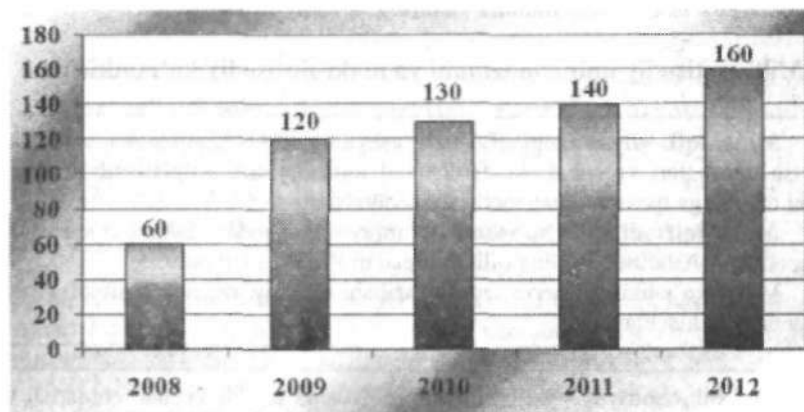
Mahsulotlar turi	1991-yil	2012-yil	2012-yil 1991-yilga nisb., %
Meva	24,0	69,4	289,2
Uzum	24,0	40,8	170,0
Sabzavot	138,6	262,8	189,6
Kartoshka	15,1	69,6	460,9
Poliz	39,0	48	123,1

Davlat ehtiyojlari uchun paxta va g'alla etishtiruvchi qishloq xo'jalik korxonalariga ajratilgan imtiyozli kreditlar, mln so'm

Paxta va g'alla etishtirish uchun 2012-yilda ajratilgan kredit jami: 1702 mlrd so'mni tashkil etib shundan paxtaga – 1333 mlrd so'm, g'allaga – 369 mlrd so'm yo'naltirildi.

Davlat ehtiyojlari uchun paxta va g'alla etishtiruvchi qishloq xo'jalik korxonalariga ajratilgan imtiyozli kreditlar, mln so'm

9-mavzu. **MILLIY IQTISODIYOT, UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI VA IQTISODIY O'SISH**

Reja:

1. Milliy iqtisodiyotning mazmuni va makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.
2. Milliy daromadning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi.
3. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va omillari.
4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.

Milliy iqtisodiyotning mazmuni va makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Milliy iqtisodiyot yangi sifat va o'sishga moyil bo'lgan barcha ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga qamrab olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarni bir butun qilib olingan milliy iqtisodiyotdir.

Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarni bir butun qilib olingan milliy iqtisodiyotdir.

Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, **mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi**. Bu ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho beriladi va milliy iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillari aniqlanadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi

- yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad va ularning o'zgarishi;
- aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad va ularning o'zgarishi;
- ishsizlik, inflyatsiya va bandlik darajasi;
- iste'mol, jang'arma va investitsiyalar darajasi;
- nominal va real ish haqi hamda daromadlar darajasi;
- davlat budjeti va uning holati (taqchilligi);
- narxlar darajasi va uning o'zgarishi (indeksi);
- savdo aylanmasi va to'lov balansi holati;
- mamlakat milliy boyligi, uning tarkibi va o'zgarishi.

Makroiqtisodiy modellar – iqtisodiyot va unda ro'y beradigan real voqelikning mantiqiy (nazariy), miqdoriy (matematik) va grafik o'lehamlarda abstrakt tasvirlantishidir.

Makroiqtisodiy modellar:

- ◆ doiraviy oqimlar (aylanishlar) modeli;
- ◆ yalpi talab va yalpi taklif (AD-AS) modeli;
- ◆ tovarlar miqdori va pul massasi ($MV=PQ$);
- ◆ Fillips, Laffer egri chiziqlari.

Bozor xo'jalik subyektlarini quyidagicha tasniflash qabul qilingan:

1. Nomoliyaviy korxonalar yoki ishlab chiqarish shakllari.
2. Uy xo'jaliklari.
3. Davlat ma'muriy tashkilotlari.
4. Mazkur mamlakat chegarasidan tashqaridagi xo'jalik subyektlari.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) ikki tomonlama yozuv qoidasiga asoslangan balanslashgan jadvallar to'plami bo'lib, unda makrodarajadagi bir iqtisodiy bitim natijalari ham xarajatlar va ham daromadlar sifatida aks etadi.

MHT BMTning statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlarni o'z ichiga olib, ular standart hisoblar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan iboratdir.

MHTning bosh ko'rsatkichi **1993-yilgacha – YaMM** bo'lib, uning barcha bosqichlaridagi harakati bo'yicha ma'lumotlar MHT orqali hisobga olingan.

1993-yildan boshlab, Milliy hisoblar tizimining markaziy ko'rsatkichi – yalpi ichki mahsulot (**YaIM**) bo'lib, yalpi milliy mahsulot uning ikkinchi makroiqtisodiy ko'rsatkichidir. Boshqa tomondan, yalpi ichki mahsulot yalpi milliy mahsulotning ma'lum modifikatsiyasidir.

MHT g'oyasining vujudga kelishi, ishlab chiqilishi va amalga oshirilish bosqichlari.

- Milliy hisoblarning dastlabki uslubiy asoslari F.Kene tomonidan ijtimoiy takror ishlab chiqarishning natural va qiymat ko'rsatkichlari o'rtasidagi nisbatlar nuqtayi nazaridan ilgari surilgan.

- MHTning nazariy asoslarini yaratish va uni ishlab chiqishga J.Keyns, A.Bouli, J.Klark, S.Kuznets, R.Stoun, R.Frishi kabi iqtisodchilar katta hissa qo'shgan.

- Birlashgan Millatlar Tashkilotining statistika byurosi «Milliy daromadni aniqlash va Milliy hisobni tashkil qilish» to'g'risidagi ma'ruzasini e'lon qilgan (1947-y.) hamda shu asosda R.Stoun rahbarligida rivojlangan mamlakatlar tajribasi hisobga olinib MHT ishlab chiqilgan.

- Milliy hisoblar standart tizimi BMT statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqilib, 1953-yildan boshlab qo'llanila boshlagan.

• 1968-yilda MHTning ancha takomillashgan andozasi kiritilgan. Unda xarajatlar va ishlab chiqarish jadvali, moliyaviy hisobot, bozor va nobozor sektorlar ajratib ko'rsatilgan.

• 1993-yilda BMT MHTning takomillashgan yangi standartini tasdiqlagan. Unda iqtisodiyot sektorlari, standart hisoblar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning nomlanishi birmuncha o'zgartirilgan.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – milliy xo'jalikda bir yil davomida vujudga keltirilgan pirovard mahsulot va xizmatlar bozor qiymatidan iborat bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – bir yil davomida mamlakatda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlar va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymati.

Butun xalq xo'jaligi ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan tarmoqlardan iborat bo'lganligi sababli **jami ijtimoiy mahsulot (JIM)**ning ashyoviy (natural buyum) tarkibi ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlaridan iborat bo'ladi. JIMning **ishlab chiqarish vositalaridan iborat qismi** (mashina, uskuna va shu kabilar) ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalaniladi va demak, bilvosita iste'molni qondiradi, **iste'mol buyumlari** (oziq-ovqat, kiyim-kechak va shu kabilar) esa ulardan farq qilib, bevosita ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatiladi.

Qiymat shaklida JIM – iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (S) va yangidan yaratilgan qiymatidan (V+m) iborat bo'ladi.

JIMni W bilan belgilasak, bunda **$W=c+V+m$** bo'ladi.

Yangidan yaratilgan qiymat zaruriy mahsulot yoki ishchi kuchi qiymatidan (V) va qo'shimcha mahsulotdan (m) iborat bo'ladi.

Boshqacha aytganda: **$JIM=oraliq\ mahsulot+pirovard\ mahsulot$**

Oraliq mahsulotga ishlov berish, qayta ishlash va sotish maqsadlari uchun xarid qilingan tovarlar kiradi.

Pirovard mahsulot iste'molchilar tomonidan foydalanish uchun sotib olinadigan tayyor tovarlar va xizmatlardan iborat bo'ladi.

Sof milliy mahsulot – bu yalpi ijtimoiy mahsulotning bir qismi bo'lib, o'zida moddiy ishlab chiqarish sohalarida yil davomida yangidan vujudga keltirilgan qiymatini ifodalaydi.

Milliy daromad = pirovard mahsulot – amortizatsiya

yoki **$W-C=V+m$**

Butun milliy iqtisodiyotning holatini xarakterlovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich – **yalpi milliy mahsulot YaMM hisoblanadi.**

Qo'shilgan qiymat – bu korxonadan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xomashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda qo'shilgan qiymat – bu korxonadan yalpi mahsulotidan yoki ishlab chiqargan mahsulotning bozor narxidan joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaMMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa **sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.**

YaMM – amortizatsiya yillik summasi = SMM

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan o'rnatiladigan bahoga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadini bir qismini yo'qotadi. SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa, **milliy daromad (MD) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.**

SMM – biznesga egri = milliy daromad.

Milliy daromad milliy xo'jalikda bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymat bo'lib, natural shaklida iste'mol buyumlari, ishlab chiqarishni kengaytirishga mo'ljallangan ishlab chiqarish vositalarining bir qismidan iboratdir.

YaMM (YaIM) uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinci usul: YaMMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv	Ikkinchi usul: YaMMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv	Uchunchi usul: YaMMni daromadlar bo'yicha hisoblash
<p>Qo'shilgan qiymat – bu ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymati bilan sotib olingan xomashyo, materiallar, ya'ni oraliq mahsulot qiymati o'rtasidagi farq. Bu holda YaMM qiymati barcha ishlab chiqaruvchilar qo'shilgan qiymatlari yig'indisi sifatida ifodalanadi.</p>	<p>$YaMM = S + I + G + Xn$ S – uy xo'jaligi iste'mol xarajatlari = kundalik ehtiyoj xarajatlari + uzoq muddat foydalanadigan tovarlar uchun xarajatlar + turli xizmatlar uchun xarajatlar. I – yalpi xususiy ichki investitsiyalar = tadbirkor tomonidan sotib olingan mashina, asbob-uskuna va shunga o'xshashlar + hamma qurilish + zaxiralarni ko'payishi. G – davlatning tovar va xizmatlar uchun xarajatlari = davlatning hamma xarajatlari – transfert to'lovlari (pensiya, nafaqa kabi sotsial to'lovlar). Xn – sof eksport = eksport – import.</p>	<p>$YaMM = A + T + I + r + R + G$ A – iste'mol qilingan kapital hajmi yoki amortizatsiya. T – biznesga solinadigan egri soliqlar: sotishdan olingan soliq, aksizlar, mulkka soliqlar, litsenziya to'lovlari va bojxona bojlari I – ishchilarning ish haqi, ish haqi va unga qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta, pensiya, bandlik va boshqa ijtimoiy fondlarga ajratmalar. r – ijara haqi – iqtisodiy mulk resurslari bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining daromadlari. R – foiz stavkalari yoki foiz daromadlari – pul kapitalini etkazib beruvchilarga xususiy biznes daromadidan olinadigan pul to'lovlari. G – mulkdan keladigan daromad yoki foyda – mulk egalari daromadlari va korporatsiyalarning olgan foydalari (TR) dan iborat.</p>

Milliy daromadning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi

Yaxlit olingan milliy iqtisodiyot miqyosida yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni **milliy daromad iste'mol va iqtisodiy jamg'arish maqsadlarida ishlatiladi.**

Iste'mol – bu keng ma'noda jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarishning pirovard natijalari, iqtisodiy resurslar va ishchi kuchidan foydalanish jarayonini bildiradi.

Iste'mol turlari (iqtisodiy mazmuni va xarakteriga ko'ra)

Shaxsiy iste'mol: iste'mol ne'matlari (tovarlar va xizmatlar) dan foydalanish yoki ularning bevosita iste'mol qilinish jarayonidir.

Unumli iste'mol: iqtisodiy resurslar ya'ni ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchidan iqtisodiy faoliyatda foydalanishni anglatadi.

Ijtimoiy iste'mol: jamiyat a'zolarining guruhlari ijtimoiy iste'mol xususiyatiga ega bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlarni jamoa bo'lib iste'mol qilishni bildiradi.

O'zbekistonda aholi real pul daromadlari, iste'moli va jamg'armalarining o'zgarishi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar										
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Real pul daromadlari	113,0	113,3	115,8	118,8	122,5	122,8	125,1	126,5	123,5	123,1	117,5
Iste'mol sarflari	141,6	116,9	114,9	122,4	134,2	130,0	136,1	135,2	134,8	131,6	130,5
Jamg'armalari	55,0	118,2	183,3	128,8	133,8	135,7	127,2	126,3	128,6	129,6	133,0

Jamg'armani amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadlar

- foiz shaklida daromad olish;
- uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho iste'mol tovarlari (uy-joylar, avtomashina va boshqa zebu ziynat buyumlari) sotib olish;
- kasallik, ishsizlik va baxtsiz hodisalar kabi oldindan bilib bo'lmaydigan holatlardan iqtisodiy himoyalaniish;
- qarilik davrini moddiy ta'minlash;
- farzandlarining kelajagini ta'minlash;
- kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan turli-tuman ehtiyojlarni qondirish

Iste'mol va jamg'arma darajasini belgilab beruvchi omillar

- shaxsiy daromad;
- uy xo'jaliklari jamg'argan boylik;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishi kutilishi;
- iste'molchi qarzlari miqdori;
- soliqlar darajasi.

Iqtisodiy jang'arish milliy daromad (foйда) bir qismining ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida sarflanish jarayonini anglatadi.

Iqtisodiy jang'arishning amalga oshiriladigan shakli – bu kapital qo'yilmalar yoki investitsion sarflardir.

Iqtisodiy jang'arish va investitsion sarflar bir xil mazmunga ega bo'lsa-da, ular miqdor jihatidan, manbalari bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

Iqtisodiy jang'arish darajasini belgilovchi omillar:

- milliy daromad (foйда) miqdori;
- milliy daromadning iste'mol va jang'arishga ajralish nisbati;
- qo'llaniladigan resurslar miqdori va unumdorligi;
- mavjud texnologiya (resurs sarfli yoki resurs tejimli)

Iste'mol va jang'arma bo'yicha aniqlanadigan ko'rsatkichlar:

Investitsiya – bu kelajakdagi natija uchun ishlab chiqarishni kengaytirish yoki rekonstruksiya qilish, mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilash, malakali mutaxassislar tayyorlash va ilmiy tadqiqot ishlari olib borishga mo'ljallangan moliyaviy resurslardir.

Investitsion faoliyat – investitsiyalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan amaliy harakatlardir.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs (jismaniy yoki huquqiy)

Investitsiyalarning manbalari:

- ◆ investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foйда, amortizatsiya ajratmasi mablag'lari, pul jang'armalari va h.k.);
- ◆ qarz olingan mablag'lar (bank kreditlari, obligatsiya, zayomlar);
- ◆ jalb qilingan mablag'lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, pay to'lovlari);
- ◆ budget mablag'lari;
- ◆ investitsiyalarning tashqi manbalari (chet el investitsiyalari va kreditlari);

Investitsiyalar darajasini belgilovchi omillar:

- kutilayotgan foйда normasi;
- real foiz stavkasi;
- asosiy kapitallarni xarid qilish, ishlatilish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- asosiy kapitallarning mavjud hajmi;
- soliqlar miqdori;
- ishlab chiqarish texnologiyasi;
- bozor konyunkturasidagi ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar.

Investitsiyalarning o'zgaruvchanligini belgilab beruvchi omillar:

- investitsion tovarlar (asosiy kapital)ning noaniq xizmat muddatiga ega bo'lishi;
- innovatsiyalar, texnika va texnologiyalar sohasidagi ancha katta kashfiyotlar doimiy paydo bo'lib turmasligi;
- iqtisodiyot tsikli rivojlanish tamoyiliga ega bo'lishi;
- tadbirkorlar oladigan foyda doimiy barqaror emasligi;
- ro'y berishi mumkin bo'lgan favqulodda holatlar (siyosiy vaziyat, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar va h.k.).

Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va omillari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan, biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo'lib, u yopiq doira bo'yicha emas, yuqorilab boruvchi chiziq bo'yicha harakatdir. U o'z ifodasini real YaMM (YaIM)ning ham mutlaq hajmida va aholi jon boshiga ko'payishida topadi.

Mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillarining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy taraqqiyotning **ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.**

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillari sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnika-texnologiyani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirishi, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning jismoniy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular **taklif omillari, deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:**

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) mehnat resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan texnika taraqqiyoti.

Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillari

1. Band bo'lganlar soni.
2. Ishlagan kishi soatlarining o'rtacha miqdori.
Mehnat sarflari ishlagan soatlar.

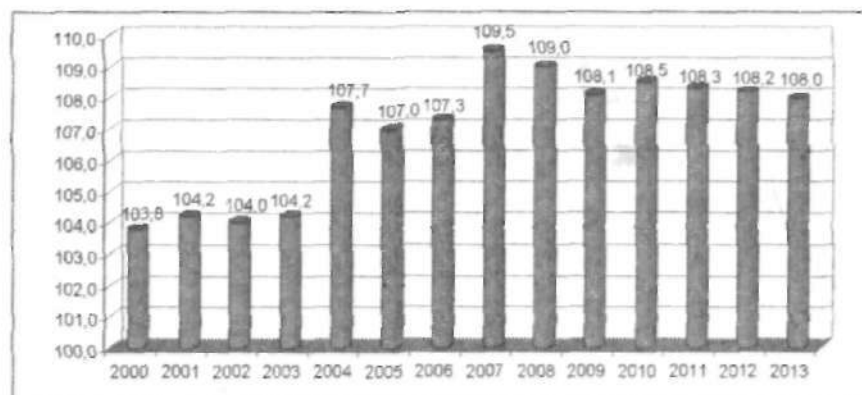
1. Texnika taraqqiyoti, mehnat unumdorligi.
2. Kapital qo'yilmalar hajmi (o'rtacha soatlik bajarilgan ish).
3. Ta'lim va malaka tayyorgarlik.
4. Resurslarning joylashtirish samaradorligi.
5. Boshqa omillar.

Ishlab chiqarish-
ning real
hajmi

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi, taklif va taqsimlash omillari o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tablili

Yalpi ichki mahsulotning o'sish dinamikasi, foizda

Iqtisodiyotning asosiy tarmoq va sohalaridagi o'sish sur'atlari, foizda

Ko'rsatkich	2007-y.	2008-y.	2009-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.	2013-y.
Sanoat ishlab chiqarishi	12,1	12,7	9,0	8,3	6,3	7,7	8,8
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish	6,1	4,5	5,7	6,8	6,6	7	6,8
Chakana savdo aylanmasi	21,0	7,2	16,6	14,7	16,4	13,9	14,8
Aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish	20,6	21,3	12,9	13,4	16,1	14,3	13,5

Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida avlodlar tomonidan yaratilgan va jang'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual boyliklar hamda tabiat inomlaridan iboratdir.

Milliy boylikning bir qismini inson mehnatining natijasi hisoblasak, boshqa qismi tabiat boyliklaridan iborat bo'ladi. **Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:**

- 1. Moddiy buyumlashgan boylik.**
- 2. Nomoddiy boylik.**
- 3. Tabiiy boylik.**

Moddiy-buyumlashgan boylik:

- ◆ ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) sohalaridagi asosiy kapitallar;
- ◆ ijtimoiy iste'mol sohalaridagi asosiy kapitallar;
- ◆ aylanma kapitallar;
- ◆ tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy buyumlashgan qismi;
- ◆ moddiy zaxiralari va ehtiyotlar;
- ◆ aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligidagi mol-mulk;
- ◆ davlatning oltin zaxiralari, sug'urta va boshqa;
- ◆ ijtimoiy ehtiyojlar uchun zaxiralari.

Nomoddiy boylik:

- * tarixiy obidalar;
- * arxitektura yodgorliklari;
- * noyob adabiyot va san'at asarlari.

Tabiiy boylik:

* iqtisodiy faoliyatga jalb qilingan yer, yerosti va usti boyliklari hamda boshqa tabiiy resurslar.

Moddiy buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jang'arish normasining ortishi;

Moddiy buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, **bir tomondan** mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. **Boshqa tomondan** milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy texnikaviy asosi hisoblanadi.

Moddiy buyumlashgan boylikni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish farqlansada, har ikkalasi ham yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning boshqa qismi **tabiiy boyliklar** ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi insoniyat jamiyatiga bog'liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro'y beradi. Foydali qazilma boyliklar o'rmonlar, suv va yer resurslari xuddi shunday vujudga kelib ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

10-mavzu. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

Reja:

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.
2. Ishchi kuchi bozorida talab va taklifi ishsizlik va uning turlari.
3. Ishsizlikning iqtisodiy va sotsial oqibatlari.
4. O'zbekistonda bandlilik muomalasi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari

Jamiyatning yalpi milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy ashyoviy omilligiga emas, balki **shaxsiy omili – ishchi kuchi, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi ham takror hosil etiladi va sifat jihatdan ancha yuqori darajada takror yuzaga chiqariladi.** Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchi va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borib, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

Eng ustuvor vazifalardan biri – bu mamlakatni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat.

Aholining tabiiy harakatlanishi uni takror ishlab chiqarish xarakteri ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Xalq xo'jaligining ehtiyojlari, odamlar bilimi va madaniyatining umumiy oshishi, ularning turmush sharoiti yaxshilanishi **ishchi kuchi sifatining o'sishiga olib keladi.**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish bilan to'la va samarali band bo'lish mexanizmining asosiy elementlari, odamlarni iqtisodiy rag'batlar yordamida ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish shakllarining xilma-xilligi va sharoitiga moslanuvchanligidan iboratdir.

Ishchi kuchi – bu insonning jismoniy va aqliy qobiliyati bo'lib, mazkur qobiliyatni amalda ishlatilishi mehnat yoki ish deb ataladi.

Ishchi kuchining miqdoriy o'lchami bu – ishlay oladigan, ya'ni mehnatga layoqatli kishilardir – mehnat resurslari:

- 16 yoshdan 55 yoshgacha ayollar,
- 16 yoshdan 60 yoshgacha erkaklar,
- Mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi ishlovchilar (pensiya-dagi ishlovchilar);
- Ishlovchi o'smirlar (16 yoshgacha bo'lgan yoshlar).

Ish kuchining sifat o'lchami – uning bilimi, malakasi, mahorati, ko'nikmasi va ish tajribasi kabi ko'rsatkichlarda mujassamlashgan.

Mehnat resurslari miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar:

- aholining tabiiy o'sishi;
- ishchi kuchi migratsiyasi.

Ishchi kuchi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi sabablar:

- ish haqi darajasidagi farqlar,
- ishsizlikning mavjud bo'lishi,
- ijtimoiy, tarixiy shart-sharoitlar, milliy an'analar va udumlar

Ishchi kuchi bozorida talab va taklifi ishsizlik va uning turlari

Ishchi kuchi bozori iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismi hisoblanib, unda bozor subyektlarining yollanma mehnatga bo'lgan talabi uy xo'jaliklari tomonidan bildirilgan mehnat taklifi bilan muvofiqlashadi. Uy xo'jaliklari alohida fuqaro sifatida tadbirkorlarga o'zining unumli mehnatga layoqatini ma'lum haq to'lash sharti bilan tavsiya qiladi. Tadbirkorlar mehnatga talab bildiradi va ishlovchilarni yollab, o'zlarining foydasini maksimallashtiradi. Yollanma ishchilar ma'lum haq to'lash evaziga ishlashga kelishadi, chunki ular uchun pul bilan taqdirlashning qimmatli, qizlarining mehnat sarflari qimmatidan yuqori bo'ladi va shu orqali o'zi uchun nafillikni maksimallashtiradi. Ishchi kuchi bozorida o'zlarining nafini maksimallashtirishga intiluvchi iqtisodiy subyektlarning **ikki turi tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi.**

Qisqa muddatli davrda ishchi kuchiga talab va taklif o'zgarib turganda ma'muriyatga alohida stavkalarni qarab chiqish foydali emas. Shu sababli qisqa muddatda ish haqi stavkasi amalda o'zgarmaydi va faqat uzoq muddatda ishchi kuchi bozorida umumiy tamoyillar ta'siri ostida qarab chiqiladi. Bunda kasaba uyushmalari katta rol o'ynaydi. Ular asosan ikki yo'l bilan ish haqini oshirishga harakat qiladi: – **tarmoq-mahsulotlariga talabni oshirish va mehnat taklifini kamaytirish importga cheklashlar o'rnatish uchun, mamlakatga chet el ishchilarning emigratsiyasiga qarshi chiqishlar, ishchilarga malaka litsenziyalari berish maqsadida davlatga ta'sir ko'rsatish.** Shunday qilib, kasaba uyushmalarning tadbirkorlariga ta'sir ko'rsatish natijasida, ishchi kuchi bozorida mehnat stavkasi, odatda, muvozanatli darajadan yuqori o'rnatiladi, natijada **bozor iqtisodiyoti har doim ishsizlikni keltirib chiqaradi.**

Ish bilan to'la bandlik mehnatga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlagan barcha kishilarning ish bilan ta'minlanishiga aytiladi. Shuningdek, ish bilan to'la bandlik bir tomondan iqtisodiyotda ishsizlikning tabiiy darajasi mavjud bo'lishini inkor etmaydi, boshqa tomondan, bu mehnatga layoqatli barcha kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini bildirmaydi.

Ish bilan samarali bandlik, xodimlarning o'z mehnati natijalaridan to'liq iqtisodiy manfaatdorligining ta'minlanishi zarurligini anglatadi. Bu o'z navbatida, mehnat resurslarining oqilona band qilinishini va ulardan foydalanishning intensiv turiga tayanishni taqozo qiladi.

Ko'p mamlakatlarda qabul qilingan qonunlarga ko'ra **ishsizlik**, deb mehnatga layoqatli bo'lib, ish topa olmay, mehnat birjalaridan ro'yxatdan o'tgan kishilarga aytiladi.

Ishchi kuchi taklifining ishchi kuchiga bo'lgan talabdan ortib ketishi, ya'ni faol aholining ma'lum bir qismi ish bilan ta'minlanmaslik – **ishsizlik** deyiladi. Ish topa olmaslikning sabablari turli-tuman bo'ladi.

foizlardagi nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan me'yor bilan tavsiflanadi.

$$ID = I / IK * 100 \%$$

Ishsizlikning turlari:

Friksion ishsizlik ish joyini uzgartirgan, yangi yashash joyga ko'chib o'tish va ishdan bo'shashi munosabati bilan ish izlayotgan, vaqtinchalik mavsumiy ishni yo'qotgan kishilar kiradi.

Siklik ishsizlik ishsizlikning ancha og'ir turi hisoblanadi. Siklik ishsizlik, deganda tanazzul, ya'ni iqtisodiy siklning umumiy yoki yalpi sarflar yetishmasligi bilan xarakterlanuvchi fazasi keltirib chiqaradigan ishsizlik tushuniladi.

Ixtiyoriy ishsizlik tabiiy ishsizlik turi bo'lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o'z xohishi bo'yicha chetlashgan, yalpi ishlashni xohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institutsional ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlik bu turini mehnat bozori infrastukturasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o'zgartiruvchi omillar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy ishsizlik bilan birga texnologik va regional ishsizlik majburiy ishsizlik turlari hisoblanadi.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o'rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ichida asosiy-lari mexanizatsiya, avtomatik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

Hududiy ishsizlik: hududiy, tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy omillar bilan bog'liq holda mavjud bo'ladi.

Yashirin ishsizlik: faol aholining ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmagan qismi

Turg'un ishsizlik: mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan ishsizlik nafaqasini olishdan mahrum bo'lgan va mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismi.

Iqtisodiy siklning mazmuni va kelib chiqish sabablari

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarish hajmi, bandlilik va inflyatsiya darajasidagi davriy tebranishlardir.

Sikl davomiyligi bo'yicha bir inqirozdan ikkinchi inqiroz boshlanguncha o'tgan davrdan iborat bo'ladi.

Siklni keltirib chiqaruvchi sabablar

- takror ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklar,
- talab va taklif o'rtasidagi nomutanosibliklar,
- yalpi sarflar darajasining o'zgarishi (o'z navbatida bu sarflar hajmini ishlab chiqarish va bandlik darajasi belgilab beradi);
- investitsiyalar hajmining davriy kamayishi;
- pul massasi hajmining tebranishi;
- asosiy kapitalning yangilanishi;
- multiplikator samarasining kuchsizlanishi va boshqalar.

Iqtisodiy siklning kelib chiqishini faqat tashqi yoki faqat ichki omillarga bog'lovchi qarashlar mavjud bo'lib, ular fanda **eksternal** va **internal** nazariyalar, deb nomlanadi.

Eksternal nazariyada tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi.

Ularning asosiylari quyidagilar:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarning ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va u bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi hamda Yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi;
- ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Internal nazariya tsikli rivojlanishga iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari sabab, deb hisoblaydi.

Bu omillar quyidagilar:

- ♦ asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati;
- ♦ shaxsiy iste'molning o'zgarishi;
- ♦ ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish o'rinlarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan investitsion mablag'lar hajmi;
- ♦ ishlab chiqarish va talab hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosati.

Uchinchi guruh iqtisodchilar iqtisodiyotning siklli rivojlanishiga sof ichki yoki tashqi omillarni emas, balki ularning har ikkisinining turlicha kombinatsiyalashgan variantlari ta'sir qilishini ko'rsatishadi.

Sikl to'g'risidagi nazariyalar. Iqtisodiy inqirozning iqtisodiy faollikka ta'siri

Sikl to'g'risidagi nazariyalar

Kitchin sikli (2–4 yil) zaxiralar sikli, deb nomlanadi. Bu sikl iste'mol tovarlariga bo'lgan bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi va tiklanishi tarzida yuz beradi. J. Kitchin bu siklni zaxiralar, bank kliringi (ing. Clearing – naqd pulsiz hisob-kitob tizimi) va ulgurji narxlar o'zgarishining yalpi milliy mahsulot o'zgarishiga olib kelishi bilan bog'laydi. Kitchin iqtisodiyotdagi 2–4 yildagi sikl o'zgarishini moliyaviy hisobotlar va sotish narxining o'zgarishi asosida aniqlagan.

Juglyar sikli (biznes sikli, sanoat sikli, o'rtacha sikl va katta sikl deb ham nomlanadi (7–11 yil). Bu sikl Fransiya, Angliya va AQShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarning asosiy sabablarini tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan K. Juglyar (1819–1905-yy.) nomi bilan ataladi.

Bu sikl qisqa muddatli tsikldan faqat muddati bilan emas, namoyon bo'lishi, xarakteri bilan ham farq qiladi. U faqat milliy iqtisodiyotning emas, jahon iqtisodiyoti dinamikasini ham ifodalaydi. Uning alohida qismlari siklning fazalari tarzida ajratiladi.

Kuznets sikli («qurilish sikli» deb ham nomlanadi). S. Kuznets milliy daromad, iste'mol sarflari va ishlab chiqarish maqsadidagi yalpi investitsiyalarda 20 yillik davrda o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlagan.

Kondratyev sikli («uzoq to'lqinlar» sikli deb ham nomlanadi). Rus olimi N.D. Kondratyev Angliya, Fransiya va AQShning 100–150 yildagi rivojlanishidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirib, bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

U o'z tadqiqotini tovar narxlari, protsent stavkasi, renta, ish haqi, eng zarur mahsulotlar ishlab chiqarish indeksi o'zgarishi asosida olib bordi. U bir uzun to'lqinning boshqasi bilan almashuvini ishlab chiqarishni bir texnologik usuldan ikkinchisiga o'tishi, ish kuchining sifat jihatdan o'zgarishi, ta'limning o'zgarishi, tashkiliy iqtisodiy munosabatlarda tub o'zgarishlar, boshqarishda tarkibiy revolyutsiya yuz berishi bilan izohlaydi.

Katta sikl iqtisodiyotda tub burilish yuz berishi, fan-texnikadagi buyuk kashfiyotlarning ishlab chiqarishga joriy etilishi natijasida mutlaqo yangi texnologiyalarning kiritilishi bilan ajralib turadi.

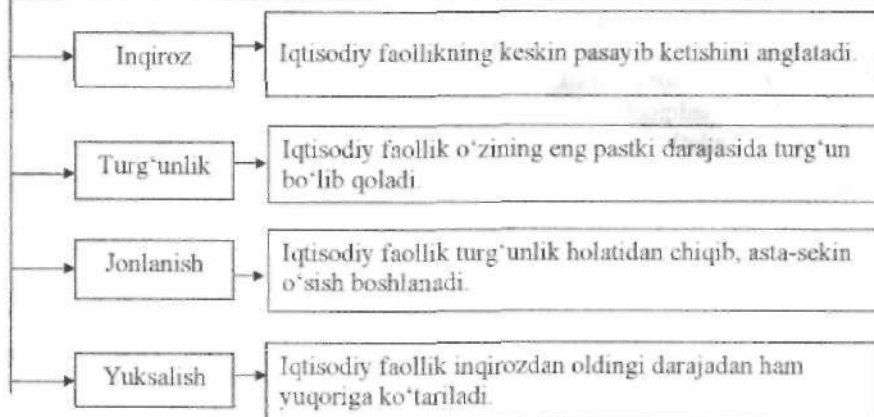
**Kondratyev siklining davomiyligi o'rtacha 40–60 yilni tashkil qiladi.
Katta sikllarning tebranish davri**

- 1-to'liqin 1772–1783-yillardagi depressiyadan 1812–1825-yildagi beqarorlikkacha;
2-to'liqin 1825–1838-yillardagi depressiyadan 1866–1873-yillardagi beqarorlikkacha;
3-to'liqin 1873–1885 yillardagi depressiyadan 1913–1929-yillardagi beqarorlikkacha;
4-to'liqin 1929–1938-yillardagi depressiyadan 1966–1974-yillardagi beqarorlikkacha;
5-to'liqin 1974–1982-yillardagi depressiyadan boshlangan. Iqtisodchilarning fikricha, 2010-yillargacha davom etishi va 2010–2015-yillardan yangi 6-to'liqin boshlanishi mumkin, deb taxmin qilingan edi. U bir muncha oldinroq 2008-yilda boshlandi.

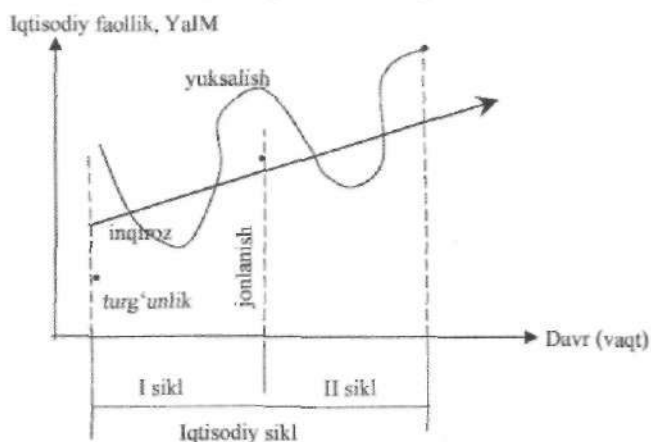
Siklning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti handa tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishidir. Jumladan, u birinchi – katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini – temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektroenergiya, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi.

Hozirgi zamon olimlari beshinchi – siklni elektronika, geninjenerligi, mikroprotessorlar va boshqalarni rivojlanishi bilan bog'lashadi.

Iqtisodiy sikl fazalari

Iqtisodiy sikl va uning fazalari

Iqtisodiy siklni farqlantiruvchi belgilar

- davomiyligi (qancha vaqt davom etishi)
- intensivligi (iqtisodiy faollikdagi o'zgarishlar jadalligi)

Iqtisodiy faollikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar

- ishlab chiqarish hajmi;
- bandlilik darajasi;
- ishsizlik darajasi;
- foiz stavkasi;
- valuta kurslari;
- pul massasi hajmi.

Ishlab chiqarish hajmi haqiqiy va potensial YaMM (YaIM) o'rtasida o'zgaradi. Potentsial YaMM (YaIM) – resurslar to'liq band bo'lgandagi ishlab chiqarish hajmini ko'rsatadi. To'liq bandlilik ishlatilayotgan quvvatlar va ishsizlikning tabiiy darajada mavjud bo'lishini ko'zda tutadi.

Iqtisodiy inqirozlar oqibatida ancha yuqori darajada yo'qotishga uchraydigan tarmoqlar va aholi qatlamlari.

- ◆ ishlab chiqarish vositalari (investitsion tovarlar) ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari;
- ◆ qurilish (uy-joy va ishlab chiqarish obyektlari qurilishi);
- ◆ uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar;
- ◆ doimiy, bir xil miqdorda daromad oluvchi iste'molchilar.

Barcha ko'rsatkichlar mutlaq va nisbiy miqdorlarining o'zgarishi orqali aniqlanadi.

Iqtisodiy inqiroz oqibatlaridan kamroq yo'qotishga uchraydigan tarmoqlar va aholi qatlamlari.

- kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va sohalari;
- iqtisodiyotning nisbatan monopol mavqega ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi tarmoqlari;
- miqdori qayd qilinmagan yuqori daromad oluvchilar.

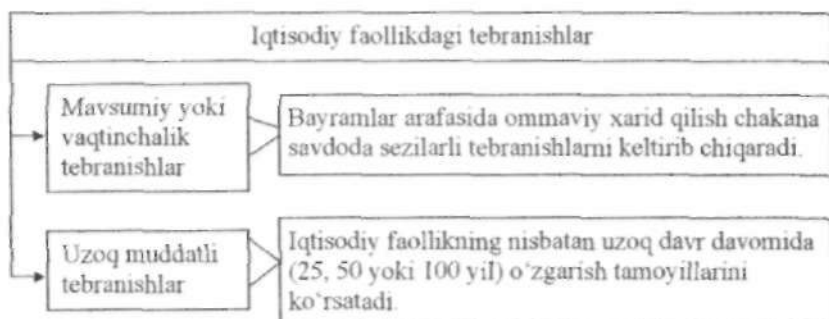
Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari

Tarkibiy inqirozlarni iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishidagi chuqur tarkibiy o'zgarishlar hamda nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy o'zgarishlarning kelib chiqishini taqozo qiluvchi omillar

• fan-texnika taraqqiyoti

• talab va uning tarkibidagi o'zgarishlar

Agrar inqirozlar qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlardir

Namoyon bo'lish shakllari

- qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan ancha ko'p zaxiralarning to'planishi
- narxlarning pasayishi, daromadlar va foydaning kamayishi
- fermerlar qarzlarning ortishi, ularning ommaviy ravishda sinishi
- qishloqda ishsizlarning ko'payishi

Agrar inqirozlarning xususiyatlari

- siklli xarakterga ega bo'lmaydi;
- sanoat siklidan farq qilib ancha uzoq davrga cho'zilib ketadi.

Masalan: Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, 90-yillarning o'rtalarigacha, ikkinchisi 1920-yildan II jahon urushi boshlangan davrgacha va uchinchi agrar inqiroz 1948-yildan 80-yillargacha davom etgan.

JAHON MOLIVAVIY INQIROZINING YUZAGA KELISHI SABABLARI

Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi.

Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar in-

deklari va aksiyalarning bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o'z navbatida, ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog'liq boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi¹.

Global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning tahlili asosida chiqarilgan xulosalar

◊ Birinchidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'laminin cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajminin kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talafotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda.

◊ **Ikkinchidan**, avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida **jiddiy nuqsonlar mavjudligi** va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi.

◊ Ayni vaqtda bu inqiroz asosan o'z **korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan**, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekuliyativ amaliyotlarga berilib ketgan **banklar faoliyati ustidan etarli darajada nazorat yo'qligini** ham tasdiqladi.

◊ **Uchinchidan**, moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi.

Ya'ni, bu avvalo, ana shu **davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'liq mustahkam ekaniga**, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekaniga, shuningdek, **oltin-valuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati** va pirovard natijada – **mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq**.

◊ To'rtinchidan, jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini engillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq.

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –T.: «O'zbekiston», 2009. 4-bet.

Jahon moliyaviy inqirozi kelib chiqishining qo'shimcha sabablari:

- ▶ yirik rivojlangan mamlakatlarning ko'p yillar davomida **davlat budjeti taqchilligi va salbiy tashqi savdo balansiga egaligi;**
- ▶ davlat **tashqi qarzi** miqdorining YaIMga nisbatan **o'sish sur'atlarining** jadallashishi;
- ▶ **noratsional pul-kredit siyosati** hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida **qarzga yashash odatga va kundalik holatga aylanishi;**
- ▶ ipoteka kreditlari berish talablarining asossiz bo'shashtirib yuborilganligi va **uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi;**
- ▶ moliyaviy institutlarning **majburiyatlariga nisbatan ustav mablag'lari mutanosibligini keskin buzilishi;**
- ▶ qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan **soxta xulosalar** berilishi;
- ▶ moliyaviy **audit** va professional etika tamoyillarining buzilishi va **soxta audit xulosalari taqdim etilishi;**
- ▶ moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat real ko'rsatkichlariga emas, balki **miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;**
- ▶ yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarning vujudga kelishi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning holati va oqibatlari

1. Moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talafotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda.

2. Avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi.

Ayni vaqtda bu inqiroz asosan o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekulyativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi.

Mamlakatimizda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009–2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan **Inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturi** O'zbekistonni 2009-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'ladi.

Respublikamizda 2009–2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi chora-tadbirlar dasturida nazarda tutilgan asosiy yo'nalishlar:

I. Eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash va ularning barqaror faoliyatini ta'minlash chora-tadbirlari.

II. Mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilari va xizmat ko'rsatuvchilari mahsulotlariga ichki talabni noinflyatsiyaviy rag'batlantirish bo'yicha choralar.

III. Iqtisodiyotning real sektori sohasida resurs bazasini kengaytirish va investitsion faollik o'sishini ta'minlash choralari.

IV. Elektroenergetika sohasini modernizatsiya qilish, energiya sig'imini qisqartirish va energiyani tejash tizimini joriy etish.

V. Kichik biznesning rivojlanishini qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, aholi bandligiga va yangi ish o'rinlarini tashkil etishga ko'maklashish.

Ishsizlikning iqtisodiy va sotsial oqibatlari

Ishsizlik tabiiy darajasidan oshgan sharoitda ishlamayotgan ishchi kuchi vositasida ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar potensial hajmining yo'qotilishi

Ouken qonuni

Ishsizlik darajasi o'zgarishi va ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etadi: Agar ishsizlik tabiiy darajasidan 1%ga oshsa, YafM hajmida 2,5% yo'qotish mavjud bo'ladi

Ishsizlikning oqibatlari

kishilarning
turmush darajasi
pasayishi

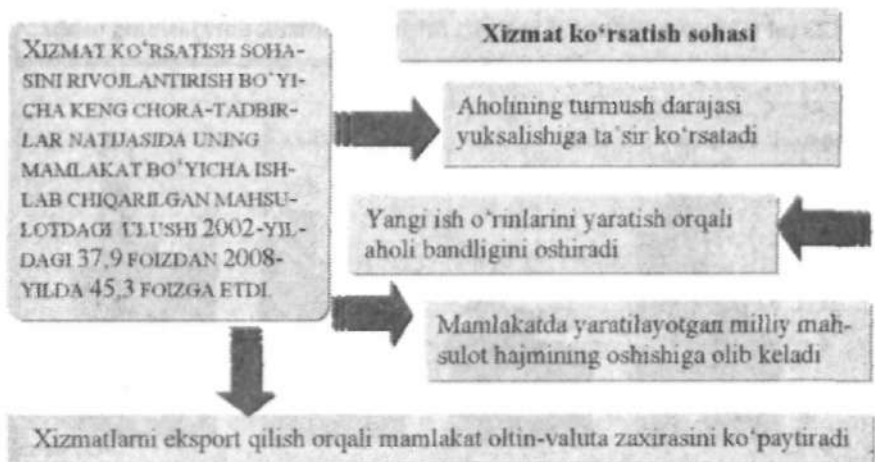
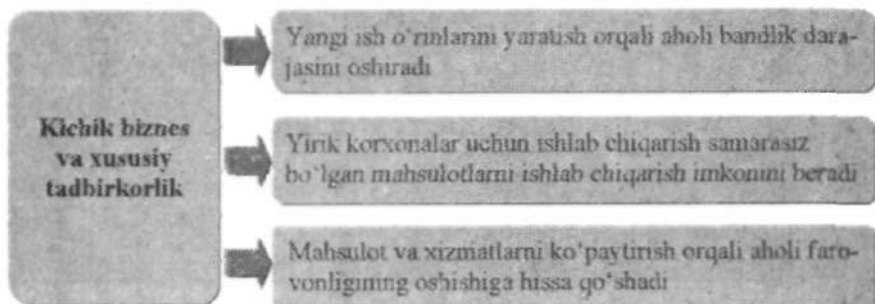
xodimlarning
malakasini
yo'qolishi

ijtimoiy va siyosiy
keskinliklarning
o'sishi

Xizmat ko'rsatish va kichik biznes sohasi — aholi bandligini ta'minlashning yangi nuqtai nazar

Kichik biznesning o'zini va harakatlanishi, bozor konjunkturasini o'zgartirishlari va iste'molchilarning ehtiyoplariga nisbatan loyiq mevashta olishni ang'abon natijaliq ijroi va davrida yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadini oshirish borasida eng qulay va muvofiq vositaga aylantiradi.

I. Karimov (asardan)

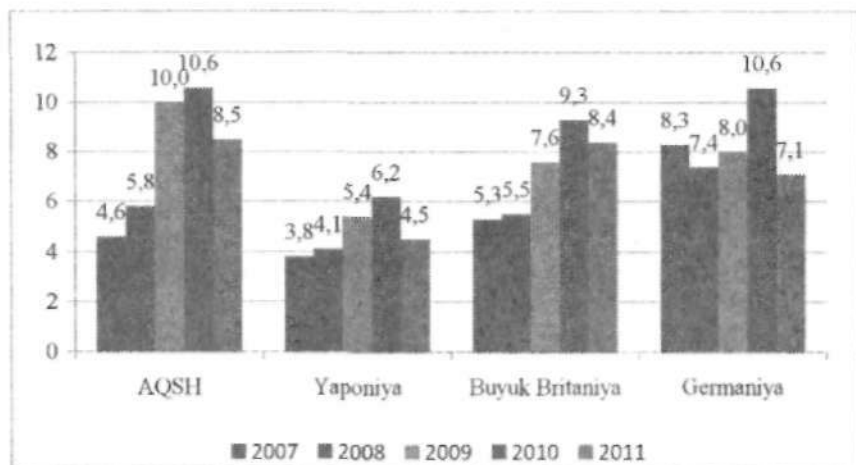

O'zbekistonda bandlilik muomalasi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash

O'zbekistonda yangi ish o'rinlarini yaratishda kichik biznesning ulushi, ming kishi

Ko'rsatkich	2008-yil	2009-yil	2010-yil	2011-yil
Yangidan tashkil etilgan ish o'rinlari	661	940,5	950	956,2
shundan:				
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda	374,3	391,8	480	600,1
foizda	57,0	41,7	50,5	62,8
Jami iqtisodiyotdagi band bo'lganlar soniga nisbatan ulushi, foiz	73,1	74,2	74,4	74,8

Global moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida ishsizlik darajasining osishi

Yangi ish o'rinlarini tashkil etish orqali aholi bandligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

2011-yilda aholi bandligini ta'minlash borasida erishilgan natijalar

Hududiy bandlik dasturlarining amalga oshirilishi natijasida yaratilgan ish o'rinlari	• 1 millionga yaqin
Shundan qishloq joylarida tashkil etilgan ish o'rinlari	• 68 %dan ko'prog'i
Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik va fermerlik rivojini rag'batlantirishni yanada kuchaytirish evaziga yaratilgan ish o'rinlari	• yangi ish o'rinlarining 64 %dan ortig'i
Yangi korxonalar tashkil etish, kasbachilikning turli shakllarini kengaytirish hisobidan yaratilgan ish o'rinlari	• 28 %dan ziyod

O'zbekistonda bandlikka oid ko'rsatkichlar dinamikasi

Hududlar	2007	2008	2009	2010	2011	2011-yilda 2007-yilga nisbatan o'zgarish +, -	2011-yilda 2007-yilga nisbatan o'zgarish foizi
Mehnat resurslari soni, ming kishi	15219,6	15644,9	16123,6	16504,2	17309,8	2090,2	113,7
Ish bilan band aholi soni, ming kishi	10735,4	11035,4	11328,1	1628,4	11919,1	1183,7	111,0
Ish bilan ta'minlashga muhtoj bo'lgan aholi soni, ming kishi	563,8	567,7	631,5	628,2	622,4	58,6	110,4
Yaratilgan ish o'rinlari soni, birlik	-	660906	940532	950001	956247	295341*	144,6*

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat odamlarning manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo'lmagan, balki mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandligini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o'sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o'ziga xos aholi tarkibiga ega bo'lgan bizning respublikada ish bilan bandlik masalasi eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy islohotlar davrida ushbu masalani hal etish uchun respublikada bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollarini mahalliy xomashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag'batlantirish.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini ancha kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

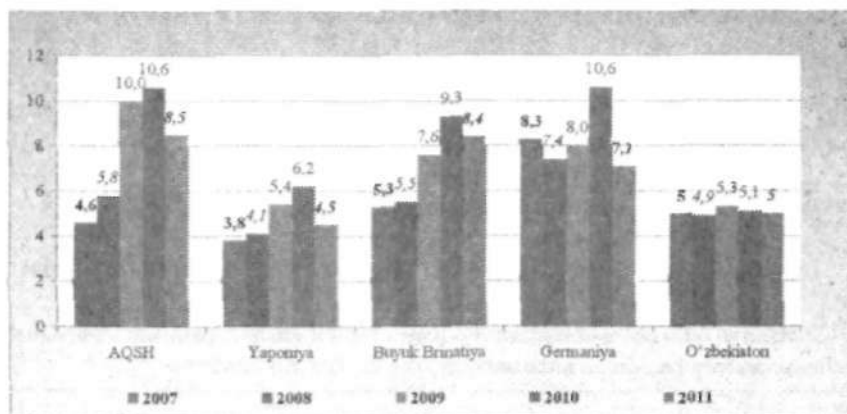
Uchinchidan, qishloq keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi yaratib shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini ochish ko'zda tutiladi.

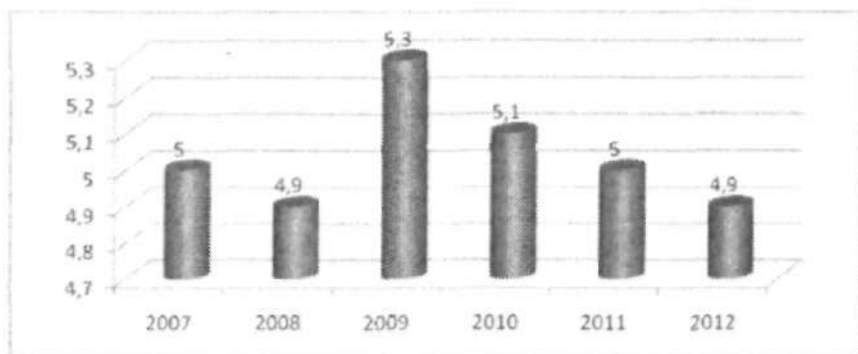
Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish kafolati tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Aholining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Ayrim rivojlangan mamlakatlar hamda O'zbekistonda ishsizlik darajasi

O'zbekiston Respublikasida aholining ishsizlik darajasi, foiz

11-mavzu. MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT

Reja:

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi va uning bo'g'inlari.
2. Davlat budjeti va uning tuzilishi.
3. Davlatning soliq tizimi va uning vazifalari.
4. O'zbekistonda moliya siyosatining amalga oshirilishi.

Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi va uning bo'g'inlari

Moliya – bu pul mablag'lari fondlarini tashkil etish, taqsimlash va ishlatish yuzasidan ro'y beradigan munosabatlarning nazariy ifodasidir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida pul fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish jarayonida yuzaga keluvchi iqtisodiy munosabatlar **moliyaviy munosabatlar deyiladi**. Bu munosabatlar pul fondlarining harakatiga bog'liq ravishda davlat bilan korxonalar va tashkilotlar, tarmoqlar, regionlar va alohida fuqarolar o'rtasida vujudga keladigan barcha munosabatlarni qamrab oladi.

Moliya iqtisodiy kategoriyasi sifatida pul munosabatlari tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya makroiqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq to'rtta vazifani bajaradi: takror ishlab chiqaruvchi, taqsimlovchi, rag'barlantiruvchi va nazorat qiluvchi.

Moliyaning asosiy belgilari:

- * pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar shaklida ifodalanadi;
- * ekvivalent almashinuvchi ishtirokisiz yuz beradi aniq maqsadga yo'naltiriladi va sarflangan mablag' qaytarilmaydi;
- * yalpi milliy mahsulot (YaMM) va milliy daromad (MD)ni maxsus fondlarga taqsimlaydi.

Moliyaning funksiyalari

Taqsimlash funksiyasi. Moliya vositasida yaratilgan YaIMning va bozorga chiqarilib sotilgan milliy boylikning pul shaklidagi qiymati taqsimlanadi.

Rag'batlantirish funksiyasi. Bu moliya mexanizmi vositasida iqtisodiy faollikni soliq imtiyozlari, subsidiya, dotatsiya va subvensiyalar yordamida qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Iqtisodiy axborot berish funksiyasi. Turli xo'jalik subyektlari moliyaviy fondlar faoliyati bo'yicha axborot to'planadi.

Ijtimoiy funktsiya. Jamiyat a'zolarining yordamga muhtoj qatlamlarini himoya qilish, turli ijtimoiy muammolarni hal etishni amalga oshirish.

Nazorat funksiyasi. Soliqlar, to'lovlar, yig'implarni amaldagi qonunlar bo'yicha to'g'ri to'lanishini, tashkil etilgan fondlarning mablag'larini belgilangan maqsad bo'yicha ishlatilishini ta'minlash.

Moliya obyekti – bu moliya resursi bo'lib, turli pul fondlaridan iborat bo'ladi. Bu fondlarni barcha iqtisodiyot subyektlari o'z daromadi hisobidan shakllantiradi, ular hisobidan xarajatlarni moliyalashtiradi.

Moliya subyektlari – bu moliya munosaballarining ishtirokchilari bo'lib, firmalar, xonadonlar, davlat va nodavlat idoralardan iborat, bular yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi.

M O L I Y A T I Z I M I

Moliya munosabatlari – bu iqtisodiyot subyektlarining moliya resurslari xususidagi o'zaro aloqalari. Bu aloqalar YaIM va milliy boylikni taqsimlab ishlatish jarayonida yuzaga keladi.

Moliya mexanizmi – bu turli moliya vositalari bo'lib, soliq, subsidiya, subvensiya, transfert, jarima, dotatsiya, sanatsiya, moliyaviy me'yorlar va boshqalardan iborat.

Moliya siyosati – bu iqtisodiyot subyektining moliyaviy resurslarni topish, ularni taqsimlash va sarflashga oid yo'l-yo'riqlari, sa'y-harakatlarining majmuasidir.

Moliya institutlari – bular moliya aloqalarini amalga oshiruvchi va moliya infratuzilmasini tashkil etuvchi kompaniyalar, firmalar, banklar hamda davlat idora va tashkilotlaridan iborat.

Korxonalar va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jara-yonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi. Bunday fondlarga ishlab chiqarishni, fan va texnikani rivojlantirish fondi kirib ular birgalikda korxonalar moliyasini tashkil qiladi. Ayni paytda ular tarmoqlarning va umumdavlat moliyalarining mablag'lari manbai bo'lib xizmat qiladi.

Mikromoliya – bu firmalar va xonadonlar, nodavlat va jamoat tashkilotlaridagi moliya, moliya tizimining boshlang'ich va asosiy bo'g'ini hisoblanadi.

Mikromoliya munosabatlari ikki yo'nalishda amalga oshadi:

- **Ichki moliya aloqalari.** Bunda hosil bo'lgan moliya resurslari jamoa (korxonalar, firma va h.k.) doirasida taqsimlanib ishlatiladi.

- **Tashqi moliyaviy aloqalar.** Bunda pul mablag'i xususidagi munosabatlar boshqa korxonalar, bank, birja, mahalliy hukumat, davlat moliyaviy idoralari bilan yuz beradi.

Makromoliya – bu mamlakat doirasidagi va milliy iqtisodiyotga xizmat qiluvchi moliya bo'lib, bu davlat moliyasidan iborat.

Makromoliya munosabatlari uch usul bilan amalga oshiriladi:

- Har bir davlat o'z xarajatlarini daromadlari bilan o'zi qoplashga harakat qiladi.

- Xarajatlarini qoplay olmasa, aholidan va chet mamlakatlardan, xalqaro tashkilotlardan qarz oladi.

- Ayrim paytlarda xalqaro tashkilotlar, chet davlatlar iqtisodiy-ijtimoiy yordam tariqasida qaytarib olmaslik sharti bilan mablag' ajratadi.

Mikroresurslar – korxonalar, firma, tashkilot, muassasa va boshqa xo'jalik subyektlarining o'z mablag'lari yoki ular qarz olgan mablag'lardan iborat.

Makroresurslar – markazlashgan, umumdavlat miqyosida tashkil topgan resurslar.

Umumdavlat moliyasi davlat budjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat budjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Davlat budjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarning asosiy qismi davlat budjeti orqali o'tadi.

Jamiyat moliya tizimida maxsus va xayriya fondlari ham alohida o'rin tutadi. Bu fondlar turli xo'jalik subyektlari va aholining pul mablag'larini aniq bir maqsad yo'lida birlashtiradi va ishlatadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va budjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning **ahamiyati ortib boradi**.

O'zbekiston Respublikasida moliya tizimi Moliya Vazirligi tomonidan boshqariladi. Moliya Vazirligi Markaziy moliya tashkiloti shaklida davlatning yagona moliyaviy siyosatini yuritib, moliyani tashkil etishga umumiy rahbarlik qiladi.

Davlat budjeti va uning tuzilishi.

Fiskal siyosati: Davlat budjeti

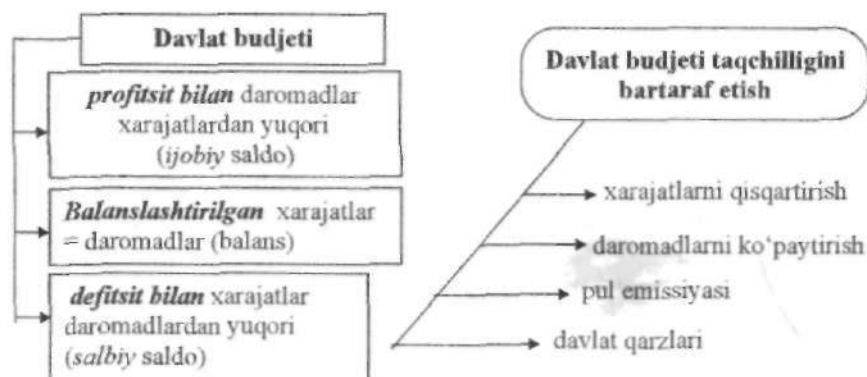
Fiskal siyosat – davlat xarajatlari va soliqlarni o'zgartirish orqali iqtisodiyotni tartibga solishga qaratilgan budjet va soliq siyosatini o'z ichiga oluvchi moliyaviy siyosatning bir qismi.

Davlat budjeti – davlatning daromadlari manbai va mablag'larni sarflash yo'nalishlari ko'rsatilgan holda tuzilgan davlatning ma'lum davr, odatda bir yilga mo'ljallangan daromadlari va xarajatlari smetasi.

Davlat budjeti defitsiti – davlat budjeti xarajatlarining daromatlardan ortib ketishi.

Davlat budjeti profitsiti – ma'lum davrda daromadlar miqdorining xarajatlardan ortib ketishi.

Davlat budjeti daromadlari	Davlat budjeti xarajatlari
<p>Soliq:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bevosita, bilvosita soliqlar • resurs to'lovlari. <p>Soliqdan tashqari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • soliqlardan tashqari yig'imlar, boj va boshqa majburiy to'lovlar • davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarini foydalanish va sotishga yetkazib berish va joylashtirishdan daromadlar • qonunchilikka muvofiq meros, hadya qilish huquqiga ko'ra davlat mulkiga o'tadigan pul mablag'lari • yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xorijiy davlatlardan beminnat pul tushumlari • budjet ssudalarini qoplash uchun yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xorijiy davlatlarga berilgan to'lovlar 	<ul style="list-style-type: none"> • budjet mablag'laridan • foydalanuvchilarning joriy xarajatlari • joriy budjet transfertlari • kapital xarajatlari • kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga budjet transfertlari • yuridik shaxslar – rezidentlar va xorijiy davlatlarga budjet ssudalari • davlatning maqsadli fondlariga budjet dotatsiyalari va budjet ssudalari • davlat qarzlarni qoplash va xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar • qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa xarajatlar

Davlatning soliq tizimi va uning vazifalari

Soliq – davlat tomonidan daromadlarning bir qismiga (to'g'ri-dan to'g'ri) egalik qilish huquqi bo'yicha korxonalar, muassasalar va aholi to'laydigan majburiy yig'imlar.

Fiskal

Soliqlar davlatni zarur moliyaviy resurlar bilan ta'minlaydi

Tartibga soluvchi

Soliqlarni oshirish va kamaytirish ma'lum iqtisodiy sohalarining rivojlanishini rag'batlantiradi yoki to'xtatadi

Tartibga soluvchi

Budjetga yig'ilgan soliqlar jamiyatga kerakli dasturlarni moliyalashtirishga sarflanadi

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni ushlab turish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Hozirgi davrda umumiy tendensiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda **soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.**

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.
3. Atrof-muhitning ifloslanishi.
4. Qashshoqlik va daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligining ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Hozirgi davrda soliq tizimida **davlatning soliq siyosatini** O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi va uning joylardagi (viloyat, shahar, tuman) muassasalari amalga oshiradi.

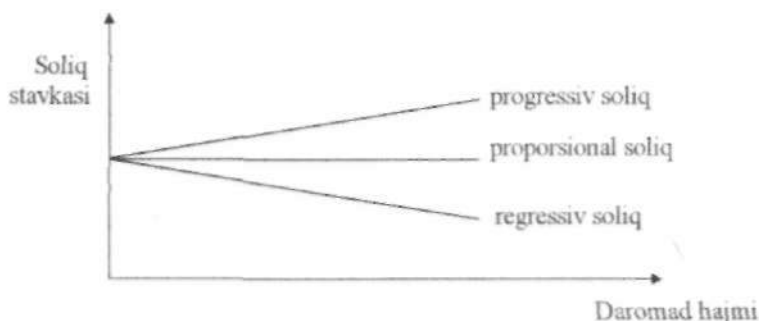
Soliq solish va uning stavkasini belgilash bir qator prinsiplarga asoslanadi.

1. Naflilik prinsipi.
2. To'lov layoqatlilik prinsipi.
3. Adolatlilik prinsipi.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. **Soliq imtiyozlarining amaliyotda quyidagi turlari keng tarqalgan:**

- obyektning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarini (masalan, urush faxriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- solikli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlar, odatda, **progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi**. Bu bo'linish soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanadi.

Progressiv, proporsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi

Soliqlar amal qilish doirasiga ko'ra ikki darajadagi soliqlarni o'z ichiga oladi: umum davlat soliqlari va mahalliy soliqlar.

Mahsulot bahosiga qo'shilish xarakteriga ko'ra soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga bo'linadi. Egri soliqlar tovar bahosi ustiga qo'yiladigan ustama hisoblansa, **to'g'ri soliqlar** tannarxning tarkibiy elementi sifatida bevosita narxning ichiga kiradi.

Korxonalar, aholi va mulk egalari olinadigan barcha soliqlar o'zlarining iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi asosiy turlarga bo'linadi: oborot solig'i, qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliq, resurs to'lovlari, amortizatsiya ajratmalari va ijtimoiy sug'urtada to'lovlar, shaxsiy daromad solig'i, ish haqi fondidan va korxonalar (korporatsiya) foydasidan olinadigan soliq, mulk solig'i, aksiz yig'inlar va bojxonalar to'lovlari, meros qilingan va taqdim qilingan mulk solig'i, litsenziyalar va vizalardan olingan soliq va hokazo. **Bu soliqlarning asosiy qismi jamiyat miqyosida tartibga solinadi va umumdavlat asosiy bo'g'ini bo'lgan davlat budjetiga kelib tushadi.**

Hokimiyat boshqaruvinin quyidagilari budjeti asosan sotishdan olinadigan soliqlar va mulk soliqlari hisobiga shakllanadi.

Oborot soliq. Oborot solig'ining hosil bo'lishi va ishlatilishining o'ziga xos mexanizmi (to'lashning shartligi, to'lovlar muddatlari va miqdorlarning qayd qilinishi) unga mablag'larni jamlashlarning soliq usuliga oid tashqi belgilarni kasb etadi. Oborot soliq egri soliqlardan farq qilib, mahsulot bahosi tarkibiga kiradi.

Qo'shilgan qiymatga soliq. Qo'shilgan qiymat solig'i chakana sotishdan olinadigan soliqqa juda o'xshash, farqi faqat shundaki, QQS narx bilan boshqa firmadan sotib olish qiymati o'rtasidagi farqqa qo'llaniladi. Mohiyati bilan QQS iste'molchilik tovarlari sotishdan olinadigan umumdavlat solig'iga tenglashadi.

Aksiz solig'i. Bu soliqning obyekti natural yoki qiymat shaklida sotilgan tovarlar hajmi hisoblanadi. Aksiz solig'i egr soliq hisoblanib, tovar birligiga o'rnatiladi va uning chakana narxiga kiradi hamda ancha yuqori narxlar orqali sotuvchidan iste'molchiga o'tadi.

Mulk solig'i. Mulk solig'ining asosiy qismining og'irligi shu mulk egasining yelkasiga tushadi, chunki bu soliqni boshqaga yuklash mumkin emas. Bu yer, shaxsiy mulk, xususiy uy yoki kvartira soliqlariga tegishli. Masalan, hatto yer sotilganda ham mulk solig'ining qandaydir yukini unga ortish mumkin emas. Xaridor shu yer uchun kelajakda to'lashga to'g'ri keladigan soliq hajmini e'tiborga olib yerning narxini pasaytirishga harakat qiladi.

Soliqlarning iqtisodiy faoliyatga ta'siri. Soliqlar takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy faollikni tartibga solishning vositalaridan biri roliga chiqib, yangi sifat kasb etadi. Bu ta'sir ko'rsatish g'oyat ko'p qirralidir. Uning ayrim tomonlariga e'tibor qaratish lozim:

Birinchidan, davlat foydaga soliq solish yo'li bilan, kapitalning jamg'arilish jarayoniga juda sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchidan, soliqni tartibga solish tadbirlaridan u yoki bu tarmoqning raqobatga layoqatligini hamda korxonalar ijtimoiy foydali faoliyatini rag'batlantirish va ularning kapital jamg'arishga eng qulay sharoit yaratish uchun keng foydalaniladi.

Uchinchidan, davlat imtiyozli soliqlar yordami bilan ishlab chiqaruvchi kuchlarni hududiy joylashirishga, infrastruktura obyektlarini yaratish va shu kabilarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

To'rtinchidan, davlat butun xo'jalik kon'yunkturasiga umumiy ta'sir ko'rsatish maqsadida, soliq mexanizmidan keng foydalaniladi. Davlat iqtisodiy turg'unlikni bartaraf qilish uchun imtiyozli soliqlar yordamida kapital qo'yilmalarni rag'barlantiradi, ham iste'molchilik va ham investitsion tovarlar yalpi talabni kengaytirish uchun ancha kulay sharoit yaratadi.

Umumiy iqtisodiy konyunkturani rag'barlantirish bo'yicha yirik miqiyosidagi tadbirlarga, 80-yillar boshlarida AQShdagi soliqlarni keskin qisqartirish misol bo'ladi. Bu dasturni nazariy jihatdan asoslashga **amerika iqtisodchisi A.Loffer** hisob kitoblari asos bo'ldi. U soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini isbotladi. A.Lofferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish, ularning kapital qo'yimlariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va bular oxir-oqibatda, Davlat budjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Soliqqa tortish obyektlari bo'yicha			Soliqlarni undirish usullari bo'yicha				Soliq miqdorini belgilash usullari bo'yicha			Budget darajasi bo'yicha		Foydalanish tartibiga ko'ra		
daromad solig'i	mulk solig'i	xarajatga soliqlar	bevosita		bilvosita		proporsional	progressiv	regressiv	umummilliy	mintaqaviy	mahalliy	umumiy	maqsadli
			daromad bo'yicha	mulk bo'yicha	aksizlar									
					alohida	universal								
					bojxona bojlari									

Soliqlarning asosiy turlar

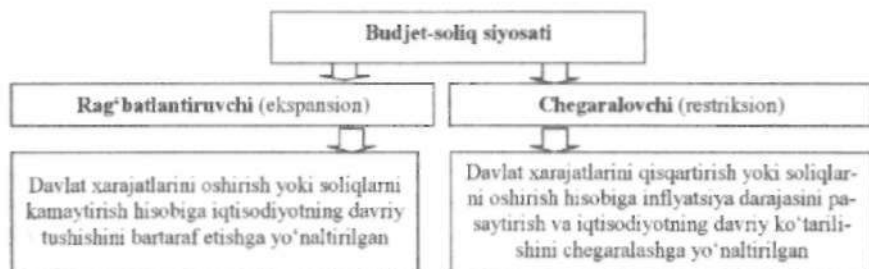
Davlat qarzi – hukumatning avvalgi budget defitsitlariga teng bo'lgan umumiy qarzlari miqdori (minus budget ortiqchaligi).

Fiskal siyosat: maqsad va yo'nalishlar

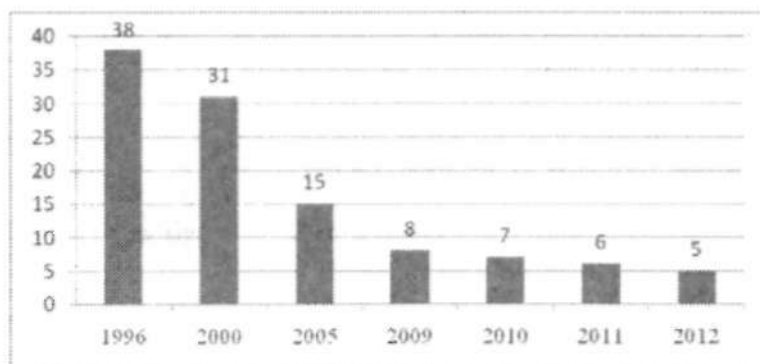
Fiskal siyosatning maqsadi – davlat daromadlari va xarajatlarini mutanosib o'zgartirish, soliqqa tortish tizimi, balanslangan davlat budgetini tartibga solish tizimi asosida to'liq bandlikni va no-inflyatsion iqtisodiy o'sishni ta'minlash.

Davlat xarajatlari multiplikatori – YalMning o'sishiga muvofiq ravishda davlat xarajatlarining o'sish koeffitsiyenti.

Oqibatlar			
ijobiy	salbiy	ijobiy	salbiy
Qisqa muddatda davriy tushishni bartaraf etish; uzoq muddatda iqtisodiy o'sish.	Budjet kamomadi, korxonaga soliq yuki ortishi, inflyatsiya o'sishi.	Budjet kamomadi, korxonaga soliq yuki va talab inflyatsiyasining pasayishi.	Yaqin istiqbolda ishsizlikning o'sishi, ishlab chiqarishning susayishi; uzoq istiqbolda stagflyatsiya xavfi

Faqat 2005-yildan 2012-yilgacha bo'lgan davrda mikrofirma va kichik korxonalar uchun aylanma mablag'dan olinadigan yagona soliq to'lovi stavkasi 2,5 barobar kamaytirilib, 13 foizdan 5 foizga tushirildi, xalq amaliy san'ati va oilaviy biznes obyektlari esa umuman soliqqa tortilmaydi yoki eng kam stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

O'zbekistonda moliya siyosatining amalga oshirilishi

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida umumiy iqtisodiy barqarorlikka erishish moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, shu jumladan, davlat budjeti barqarorligini mumkin bo'lgan darajada ushlab turish vazifasini ham o'z ichiga oladi.

Soliq tizimini isloh qilishga asos qilib olingan asosiy tamoyil – korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishdir. Bu ularning o'z mablag'larini ishlab chiqarishini rivojlantirish, texnika bilan qayta qurollantirish va aylanma mablag'larni to'ldirishga sarflash imkoniyatini beradi. Bu esa oqibat natijada ishlab chiqarishning yuksalishiga olib keladi.

Korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishda daromad solig'idan foydadan undiriladigan soliqqa o'tish ko'zda tutiladiki, bu ishlab chiqarish va aylanma mablag'larni to'ldirishga sarflash imkoniyatini beradi. Foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan umumiy miqdorni ko'payishi bilan birga, ayni vaqtda mehnatkashlar ish haqini ko'paytirish imkoniyati ham yaratiladi. Natijada faol mehnatni rag'batlantiruvchi ixtisodiy muhit yaratiladi.

Respublikada soliq tizimini isloh qilishda uning tarkibini tubdan o'zgartirish, resurslar, mol-mulk solig'ining rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning **progressiv tizimini joriy etish vazifasi qo'yiladi**.

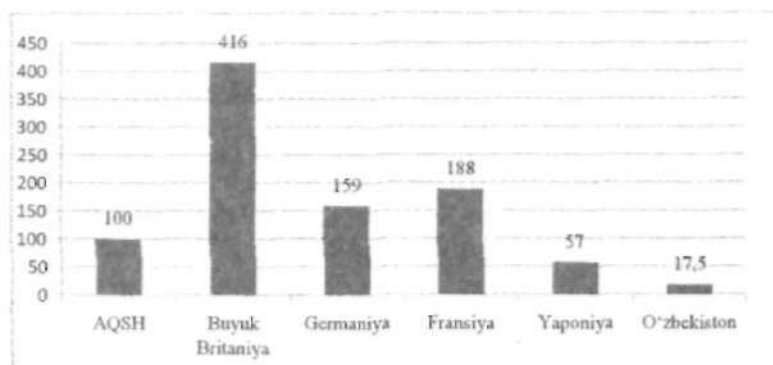
Tabiiy resurslarni qayta tiklash imkoniyatini yaratish va ulardan ehtiyotkorona foydalanish maqsadini amalga oshirish uchun yer, yer osti boyliklari, suv va qayta tiklanmaydigan boshqa resurslarga to'lov o'rnatish **soliq siyosatining navbatdagi yo'nalishidir**.

Respublika ahamiyatiga ega bo'lgan soliqlar bilan mahalliy soliq o'rtasida aniq chegarani belgilash soliq tizimini takomillashtirishning eng muhim yo'nalishidir.

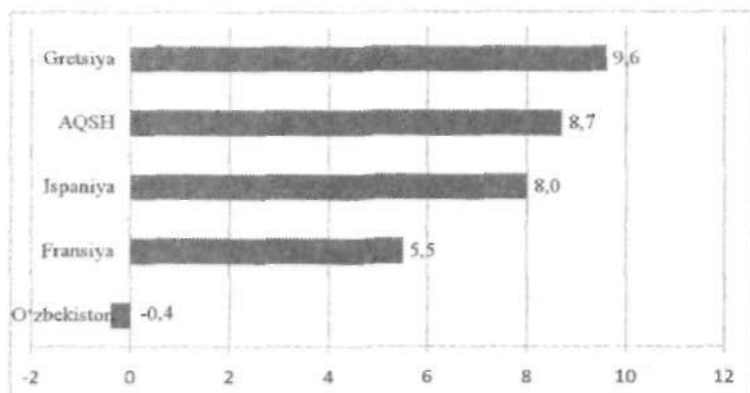
Bunda davlat budjeti daromadining katta qismini joylarga berish, mahalliy budjetlarni **mustahkamlashga asosiy e'tibor qaratiladi**.

Davlat budjeti mutanosibligini kuchaytirish maqsadida, soliq tizimini takomillashtirish bilan bir qatorda, korxonalarning moliya intizomini mustahkamlash, to'lov majburiyatlarini bir me'yorga keltirish, qarzlarning salbiy oqibatini tugatish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ayrim mamlakatlarda tashqi qarz darajasi
(2012-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, foizda)

Ayrim mamlakatlarda davlat budjeti taqchilligi darajasi
(2013-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, foizda)

Sug'urta va uning moliya tizimida tutgan o'rni

Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida mol-mulk, kapital, mehnat va hayotni kutilmagan hodisalardan kafolatlash maqsadida sug'urtalovchi (sug'urta kompaniyasi) va sug'urta qildiruvchi o'rtasida ma'lum to'lovlar – ya'ni sug'urta badallari evaziga maxsus pul fondlarini tashkil etish jarayonini ifodalaydi.

Sug'urta munosabatlari kutilmagan tarzda ro'y beradigan turli yo'qotishlarning o'rnini qoplash maqsadida pul fondlarini tashkil etish, taqsimlash va ishlatish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy munosabatlardir.

Sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlari

- ▶ sug'urta faqat moddiy hamda boshqa zararlarni qoplash uchun zarur bo'lgan daromadlarni taqsimlash va jamg'arish bilan bog'liq munosabatlardan iborat bo'ladi;
- ▶ sug'urtalash moliyaviy (pul) resurslarning qayta taqsimlanishini taqozo qilib qo'yadi;
- ▶ sug'urtalash sug'urta fondlarini faqat uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash va ishlatilishini anglatadi;
- ▶ sug'urta keltirilgan zararni qoplash uchun zarur mablag'larni hududiy birliklar, sug'urtalashning alohida toifalari va ma'lum davr oralig'ida qayta taqsimlanishini ko'zda tutadi;
- ▶ sug'urta fondiga jalb qilingan to'lovlar belgilangan vaqt davomida qaytarilishi zarur.

Sug'urtaning vazifalari

- ▶ kutilmagan hodisalardan keltirilgan moddiy zararlarni moliyaviy qoplash vazifasi;
- ▶ *kutilmagan hodisalarning oqibatlarini oldindan ogohlantirish* vazifasi;
- ▶ sug'urtalash maqsadidagi pul mablag'larini jamg'arish vazifasi;
- ▶ sug'urta fondlarini tashkil qilish va ularning ishlatilishi ustidan nazorat qilish vazifasi;
- ▶ sug'urta fondi mablag'lari hisobiga aholini ijtimoiy himoyalash vazifasi.

Sug'urta turlari

I. Sug'urtalash tarziga ko'ra:

- **majburiy sug'urta** – yo'lovchilarni baxtsiz hodisalardan, transport vositalari egalari uchun uchinchi shaxs oldidagi fuqarolik javobgarligini, qurilish-montaj ishlarini olib borishda uchinchi shaxslarga zarar yetkazish javobgarligini majburiy sug'urta qilish;

- **ixtiyoriy sug'urta** – bunda kishilarning sog'lig'i, hayoti va turli xil mol-mulkular sug'urtalanadi.

II. Sug'urtalanadigan xavf-xatar toifasiga ko'ra:

- yong'in va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash (mol-mulkularni)

- qurg'oqchilik va boshqa tabiiy xavf-xatarlardan sug'urtalash (qishloq xo'jalik ekinlarini);

- o'g'irlik, avariya va boshqa favqulodda holatlardan sug'urtalash (asosan transport vositalarini);

- turli xil epidemiyalar (o'lat va boshq.) dan sug'urtalash (chorva mollarini);

III. Sug'urtalanadigan obyekt turiga ko'ra

- mol-mulk sug'urtasi;
- ijtimoiy sug'urta;
- hayot sug'urtasi va h.k.

IV. Sug'urtalanadigan faoliyat yoki xatti-harakat turiga ko'ra.

- tijorat xatari sug'urtasi;
- tadbirkorlik sug'urtasi;
- kredit xatari sug'urtasi;
- mas'uliyat sug'urtasi;
- birja va valuta xatari sug'urtasi.

O'zbekistonda sug'urta munosabatlarini tartibga soladigan me'yoriy (qonuniy) hujjatlar

- «Sug'urta to'g'risida»gi qonun (1993-y);
- * «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun (2002-y);
- * «O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi» (941-modda – Birgalikda sug'urta qilish).
- * «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (2007-yil 10-aprel. PQ-618-son);
- * «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (2008-yil 12-may. PQ-872-son);
- * «Transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori (2008-yil 26-iyun. 141-sonli).
- * «Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori (2009-yil, 24-iyun, 177-sonli).

Bozor iqtisodiyotiga o'tishda **davlatning moliya siyosati** tarkibiy va mulkiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida budget taqchilligini cheklash hamda shu orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishga erishishga qaratiladi

Davlatning moliya siyosatini amalga oshirish dastaklari:

- ▶ soliqlar, uning turlari, soliq stavkalari;
- ▶ budget xarajatlari va uning sarflanish yo'nalishlari;
- ▶ davlat kreditlari va investitsiyalari;
- ▶ davlat subsidiyalari va dotatsiyalari;
- ▶ tashqi ta'rifli va ta'rifsiz tartiblash usullari;
- ▶ jadallashgan amortizatsiya ajratmalari;
- ▶ davlatning maqsadli iqtisodiy dasturlari.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitidagi moliyaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari

Budjet defitsitining yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbatan 3-4 % miqdorida ushlab qaratilgan qattiq moliyaviy siyosat o'tkazish;

Budjet defitsitini cheklash asosidagi iqtisodiy barqarorlik masalasini hal etish va iqtisodiy faoliyatni jonlantirishni rag'batlantiruvchi zarur ijtimoiy xarajatlarni moliyalashtirish o'rtasida optimal munosabatni ta'minlash;

Milliy xo'jalik tarmoqlarini budjetdan qaytarmaslik shartida moliyalash siyosatidan amaliyotidan voz kechish va bu maqsadlarga investitsion kreditlardan foydalanishni keng yo'lga qo'yish;

Bozor munosabatlarini rivojlanishini rag'batlantiruvchi va davlat budjeti daromadlari shakllanishini barqarorligini ta'minlovchi soliq siyosatini o'tkazish, soliq tizimini takomillashtirish;

Aholini ijtimoiy ta'minlashda me'yorlar saqlanishini ta'minlash.

12-mavzu. PUL MUOMALASI, KREDIT TIZIMI VA BANKLAR

Jamiyat ildiziga bolta urishning pul muomalasini izdan
chiqarishdan ham ko'ra ishonchliroq omili yo'q.
Jon Keyns.

Reja:

1. Pul tizimi uning tarkibi va turlari
2. Pul haqidagi nazariyalar. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari.
3. Inflyatsiya, uning mohiyati, aniqlanishi va turlari.
4. Kredit mohiyati, shakllari va vazifalari.
5. Bank tizimi va ularning asosiy vazifalari.

Pul tizimi uning tarkibi va turlari

Pul tizimi deganda mazkur mamlakatning pul muomalasini qonuniy asosda tashkil etish va unda qo'llaniladigan uslublar tushuniladi.

Pul birligi. Pul birligining nomi shu davlat aholisi milliy an'analari, odat-rusumlaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

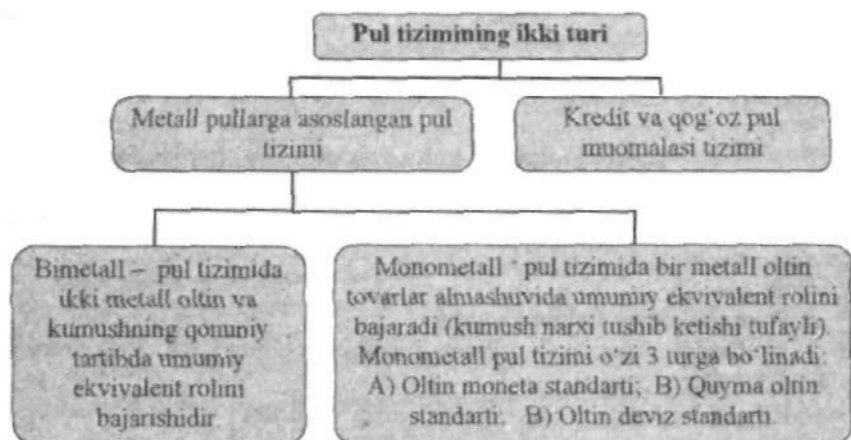
Pul turlari. Bugungi kunda muomalada tanga pul, qog'oz pul, kredit shaklidagi pul, chek shaklidagi pul va elektron pullardan iborat.

Pul emissiya tartibi. Muomalaga chiqariladigan pullarni shakl-shamoyili, ularni qalbaki pul yasovchilardan himoya qilish belgilari, pul muomalaga chiqarilish va muomaladan olish kabilar belgilanadi.

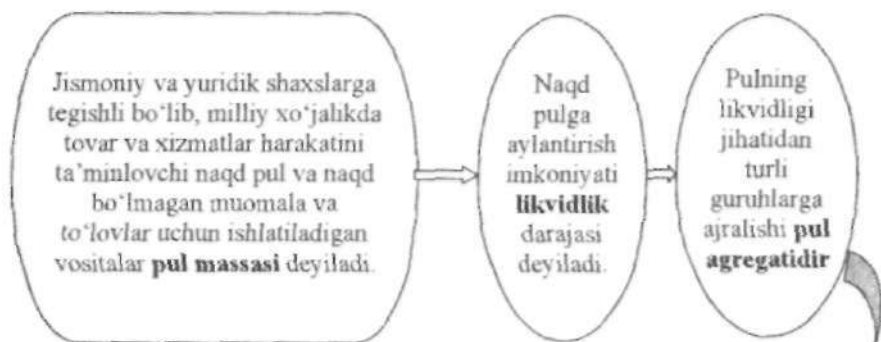
Muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi davlat muassasasi belgilanadi. O'zbekistonda bu vazifani Markaziy Bank bajaradi.

Naqd pulsiz hisob-kitobni amalga oshirish tartibi.

Milliy valutani chet el valutasiga almashtirish tartibi belgilanadi.

Pul haqidagi nazariyalar. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari

Pul agregati birinchi navbatda M_0 – absolyut likvidlikka ega bo'lgan muomaladagi naqd pul massasini o'z ichiga oladi.

M_1 = M_0 + banklardagi muddati ko'rsatilmagan depozitlar va cheklardan iborat.

M_2 = M_1 + muddati ko'rsatilgan depozitlar, noчек jamg'armalar.

M_3 = M_2 + yirik jamg'armalar, xususiyy firma, tashkilotlarning hisob raqamlaridagi omonatlar, muddati ko'rsatilgan yirik jamg'arlardan iborat. Eng umumiy pul agregati L = M_3 + turli qimmatbaho qog'ozlarni o'z ichiga oladi.

Pul muomalasi qonuni
muomaladagi pul miqdori tovarlar miqdori va narxi hamda pulning aylanish tezligi bilan bog'liqligini ifodalaydi. Pul muomalasi qonuniga ko'ra muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori barcha sotiladigan tovarlar va xizmatlar narxining jami summasiga to'g'ri proporsional, pul harakati tezligiga teskari proporsionaldir.

$$M = \frac{\sum P Q}{V}$$

q – muomala uchun zarur pul miqdori;

P – tovarlar narxi;

Q – ayirboshlanadigan tovarlar miqdori;

V – pulning aylanish tezligi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilovchi omillar:

- Muayyan davrda (bir yilda) sotilishi kutilayotgan tovarlar miqdori;
- Tovarlar va xizmatlar narxlari;
- Pul birligining aylanish tezligi;
- Kredit munosabatlarining rivojlanganlik darajasi.

Pul muomalasi to'g'risidagi nazariyalar:

Klassik nazariya: muomala uchun zarur pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlarning qiymat miqdori va ularning oltin asosiga teng kelishi g'oyasini ilgari suradi.

Miqdoriylik nazariyasi: bu nazariyaga ko'ra muomaladagi pul miqdorining o'zgarishi tovarlar narxining o'zgarishiga olib keladi va bu o'z navbatida, pulning xarid quvvatini o'zgartiradi.

I.Fisher yondashuvi: bunda Fisher tenglamasi ($M \cdot V = P \cdot Q$) narxlar pul massasiga to'g'ri mutanosiblikda, pulning qadr-qiymati esa uning miqdoriga teskari mutanosiblikda bog'liq bo'lishini ko'rsatadi.

Kembridj maktabi (A.Marshall, A.Pigu, D.Robinson) yondashuvi: pulga talab va uning taklifi o'rtasidagi muvozanatlik shartlarini xarakterlaydi, ya'ni $M = k \cdot R \cdot Y$, bu yerda:

- M – pul massasi;
- K – Marshall koeffitsiyenti; (nominal daromadlarning naqd pul shaklida saqlanayotgan qismi);
- R – narxlarning umumiy darajasi.

Pulga talab haqidagi nazariyalar

Monetaristik nazariya: Unga ko'ra, pulga talab faqat transaksion maqsad (bitimlar uchun), ya'ni ayirboshlash, oldi-soldi jarayonida bitim tuzish uchungina zarur.

- Muomalaga ana shu maqsad uchun zarur bo'lgan minimal miqdorigina pul kerak. Boshqa har xil maqsadlarda pul saqlash noto'g'ri.

Keynscha nazariya: bitim uchun, ya'ni ayirboshlash vositasi sifatidagi pulga talab.

- Ehtiyotkorlik maqsadi, har ehtimolga qarshi naqd pul saqlash zaruriyati.
- Chayqovchilik maqsadi, ya'ni turli qimmatbaho qog'ozlarni arzon bo'lishni kutib pulni saqlash.

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo'lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo'lgan talab va taklif ta'sirida uyg'unlashtiriladi.

Inflyatsiya, uning mohiyati, aniqlanishi va turlari

Inflyatsiya – bu pul aylanish kanallarining ortiqcha pul massasi bilan to'lib ketishi oqibatida narxlar o'rtacha (umumiy) darajasining ko'tarilib borishini va natijada milliy pul birligining qadrsizlanishini anglatadi.

Deflyatsiya – inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayonni, ya'ni narxlarning umumiy darajasining pasayib borishini bildiradi.

Inflyatsiya namoyon bo'ladi:

Tovar (xizmat)larning mavjud taklifiga nisbatan muomaladagi naqd pullar yoki moliyaviy aktivlar hajmining haddan tashqari ortib ketishida;

Pulning sotib olish layoqatining pasayib borishi;

Narxlarning uzoq muddatli umumiy o'sishida.

Inflyatsiya davrida milliy pul birligi quyidagilarga nisbatan qadrsizlanadi

Tovar (xizmat)larga

Oltin va boshqa qimmatbaho metallarga

Barqaror chet el valutalariga

Inflyatsiya sur'ati narx indeksi (**Ri**) yordamida aniqlanadi. Narx indeksi – bu joriy davrdagi narxlarning (**Rj**) bazis davrdagi narxlarga (**Rb**) nisbatidir

$$R_i = \frac{R_j - R_b}{R_b} \times 100$$

Narx indeksi turlari

Iste'mol tovarlari narx indeksi

Iste'mol savatiga kirgan tovarlarning joriy va bazis davrdagi narxlarini taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi.

Ulgurji narxlar indeksi

Korxonalar tomonidan an'anaviy ravishda sotib olinadigan investitsion tovarlar to'plami narxlari bo'yicha aniqlanadi.

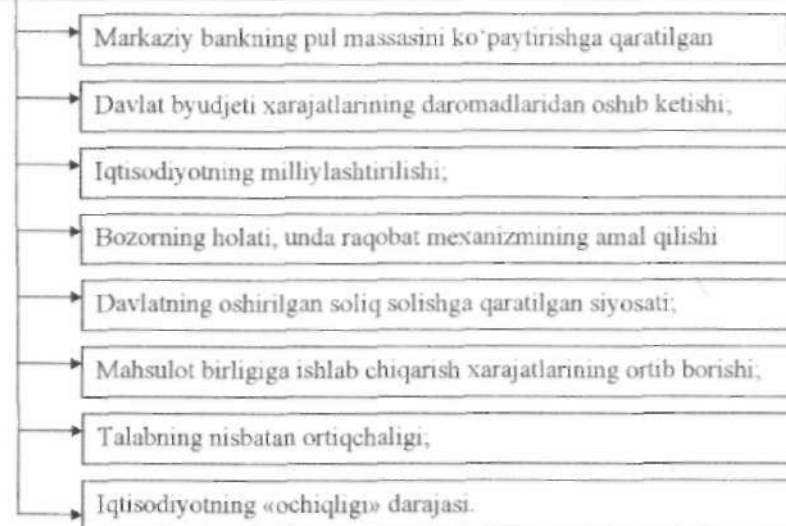
YaMM (YaIM)

Nominal va real YaMM (YaIM) hajmining ikki davrdagi nisbatlari bilan aniqlanadi.

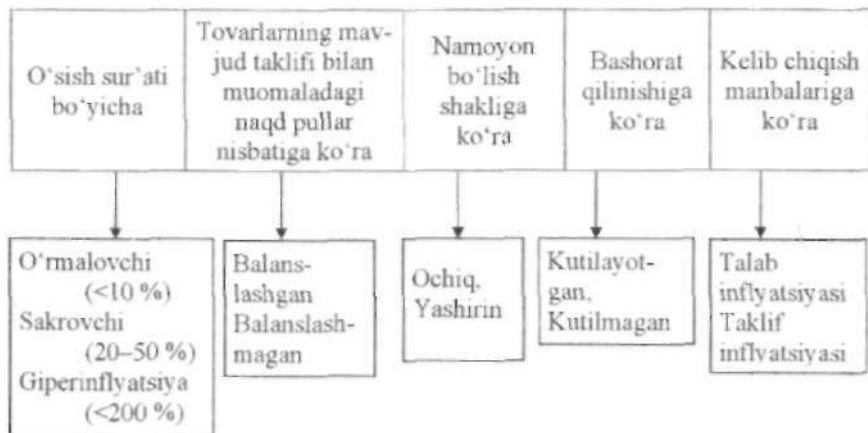
Eksport va import tovarlar

Asosiy eksport va import tovarlari narxlarining o'zgarishini aks ettiradi.

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari

Inflyatsiya turlari

Inflyatsiyaning iqtisodiy oqibatlari

- ▶ aholining o'rtacha turmush darajasi pasayadi;
- ▶ qayd qilingan (doimiy) daromad oluvchilar real daromadi kamayadi;
- ▶ pul jamg'armalari qadrsizlanadi va pulga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar real qiymati pasayadi;
- ▶ iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik kuchayadi;
- ▶ investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalar iqtisodiy ahvoli og'irlashadi;
- ▶ investitsiyalar foizining real stavkasi va foizli daromadlar kamayadi.
- ▶ bo'sh pul mablag'larining ishlab chiqarish sohasidan muomala sohasiga oqimi kuchayadi;
- ▶ budget daromadlari qadrsizlanadi va budget taqchilligi kuchayadi;
- ▶ davlatning ichki va tashqi qarzlari miqdori o'sib boradi;
- ▶ barter ayirboshlash o'z o'rniga ega bo'ladi.

Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati, inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yumshatish, ya'ni inflyatsiya ustidan nazorat o'rnatish va narxlar o'sishini nisbatan past darajada ushlab turishga qaratiladi.

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan uzoq muddatli (strategik) chora-tadbirlari

Ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan tadbirlar:

- foydaga imtiyozli soliqlar belgilash;
- ishlab chiqarish maqsadlariga imtiyozli kreditlar berish;
- yangi ish boshlagan korxonalariga subsidiyalar berish;
- tashqi savdo (eksport-import)ga imtiyozlar berish;
- samarali antimonopol tadbirlarni amalga oshirish.

Budget taqchilligini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar:

- budget daromadlarini ko'paytirish (soliq bazasini kengaytirish orqali);
- budget xarajatlarini kamaytirib borish;
- investitsion jarayonlarga davlatning aralashuvini nisbatan cheklash, asoslanmagan subsidiya hamda dotatsiyalarni kamaytirish va hokazo;
- fan-texnika taraqqiyotini, iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash.

Pul massasini tartibga solishga qaratilgan tadbirlar:

- ▶ pul daromadlarining o'sishini cheklash yoki to'xtatib qo'yish;
- ▶ pul emissiyasini cheklash;
- ▶ davlat kreditlarini qat'iy chegaralash;
- ▶ banklararo kredit resurslarining auksionlarini kengaytirish;
- ▶ davlatning oltin va valuta zaxiralarini ko'paytirish;
- ▶ korxonalarni xususiy lashtirish jarayonini kengaytirish va hokazo.

Tashqi omillarning ta'sirini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar:

Bu tadbirlar chet el kapitallari, qisqa muddatli kreditlari va qarzlariga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirishga qaratiladi.

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan qisqa muddatli tadbirlari:

- ▶ qo'shimcha turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalariga imtiyozlar berish;
- ▶ iste'mol tovarlari importini kengaytirish;
- ▶ yangi xususiy korxonalar aksiyalarini sotishni rag'batlantirish;
- ▶ muddatli omonatlarga yuqori foiz stavkalarini belgilash;
- ▶ ichki bozor raqobatbardosh bo'lgan sharoitda milliy valuta kursini oshirish;
- ▶ davlat oltin va valuta zaxiralariidan qisman inflyatsiyani jilovlashda foydalanish.

Kredit mohiyati, shakllari va vazifalari

Kredit (lotincha credit – ishonch degan ma'noni anglatadi) juda qadim zamonlarda vujudga kelgan bo'lib, dastlab mulkdorlar tomonidan natural (g'alla, chorva va boshqa) keyin pul (sudxo'rlik kapitali) shaklida qarz berilishini anglatgan.

Kredit – egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olishi va qaytarib berishi yuzasidan kelib chiqqan munosabatlardir.

Kredit shakllari

→ **Tijorat krediti** – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo'jalik subyektlarining bir-biriga tovar shaklida beradigan kreditidir.

→ **Bank krediti** – bu moliya muassasalari (banklar, fondlar, assotsiatsiyalar) tomonidan har qanday xo'jalik subyektlariga pul shaklida – ssuda tarzida beriladi.

→ **Iste'mol krediti** – aholi ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan.

→ **Ipoteka krediti** – ko'chmas mulkni (yer, bino, uy-joy) garovga qo'yib olinadigan kredit.

→ **Davlat krediti.** Bir tomondan, davlat aholidan, firma, korxonalar, tashkilotlar, banklardan qarz oladi. Ikkinchi tomondan, o'z mablag'lari hisobidan bankda qarz fondini tashkil etadi, xazinadan qarz beradi.

→ **Xo'jaliklararo pul krediti** – xo'jalik yurituvchi subyektlarni bir-biriga beradigan krediti.

→ **Xalqaro kredit** – bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakatidir.

Kredit resurslarining manbalari:

- ▶ amortizatsiya ajratmalari;
- ▶ mahsulot sotish va xizmat ko'rsatishdan olingan pul mablag'lari;
- ▶ korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish hamda moddiy rag'batlantirish fondlari;
- ▶ korxonalar foydasi;
- ▶ budjet tashkilotlari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning bankdagi joriy pul mablag'lari;
- ▶ aholining bo'sh turgan pul mablag'lari;
- ▶ bank resurslari va davlatning zaxiradagi pul mablag'lari;
- ▶ chet el investitsiyalari va kreditlari.

Kredit vazifalari

- ▶ Taqsimlash
- ▶ Emissiya
- ▶ Nazorat qilish
- ▶ Bo'sh pul mablag'larining harakatdagi, oborotdagi kapitalga aylantirish.
- ▶ Rag'batlantirish.
- ▶ Tovar ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlaydi, ishlab chiqarish vaqtini qisqartiradi.

Kredit munosabati ikki subyekt o'rtasida, pul egasi, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

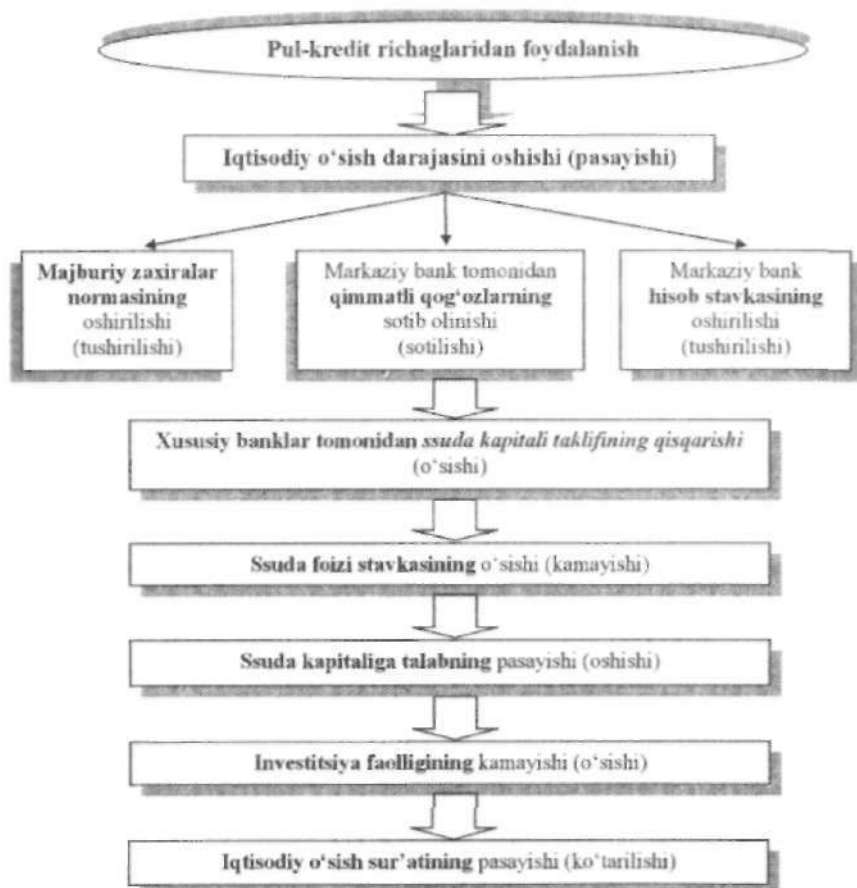
Bank tizimi va ularning asosiy vazifalari

Bozor iqtisodiyotining negizini bank tizimi tashkil etadi. Xilma-xil bo'lgan **bank tizimi** o'z ichiga bank tartibotlaridan tashqari, bozor faoliyati jarayonida shakllanadigan, kredit berish, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi, moliyaviy xizmatlar... amalga oshirish, investitsiyalar, ssuda va hokazolar borasidagi iqtisodiy munosabatlarning deyarli butun majmuyini oladi.

Markaziy bank siyosatining instrumentlari

Siyosat instrumentlari	Umumiy tavsif
<i>Pul emissiyasi</i>	Muomaladagi naqd pullar o'sishi.
<i>Zaxira siyosati</i>	Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining (va boshqa moliyaviy institutlar) depozit hisoblariga tushuvchi mablag'larning bir qismini majburiy zaxiraga ajratish me'yorini belgilanishi.
<i>Valuta siyosati</i>	Mamlakatda pul taklifi miqdoriga bevosita ta'sir ko'rsatish. MB valuta sotib pul miqdorini qisqartiradi, xarid qilib esa uning miqdorini oshiradi.
<i>Ochiq bozor siyosati</i>	MB tomonidan qimmatli qog'ozlar savdosi va xaridi.
<i>Hisob siyosati</i>	MB tomonidan tijorat banklariga ssudalar berish uchun hisob stavkasi yoki qayta moliyalashtirish stavkasi belgilanishi.

BANK-MOLIYA TIZIMINING BARQARORLIGINI TA'MINLASH

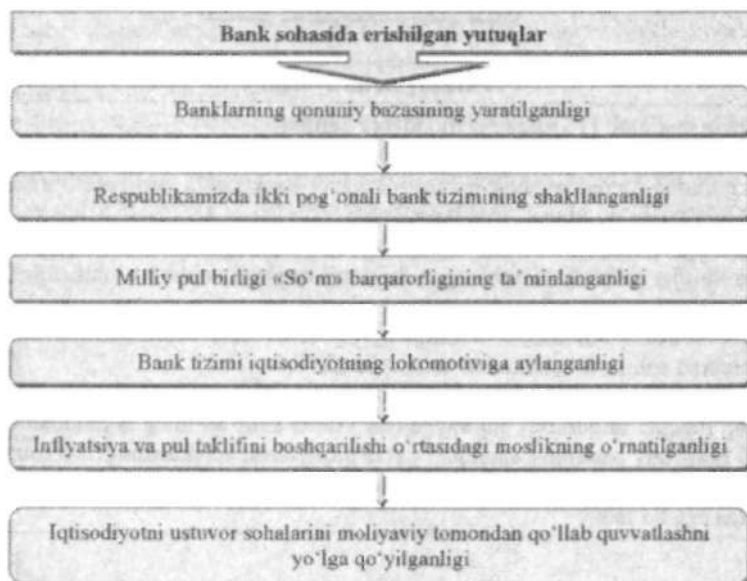
Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotning eng muhim muassasasi sifatida bank tashkilotlariga bo'lgan e'tibor iqtisodiy siyosatning markazida bo'ladi.

Bank – mamlakatda bo'sh turgan pul miqdorlarini ishlab, uni zaruri sohalarga tarqatish huquqini olgan moliyaviy tashkilot

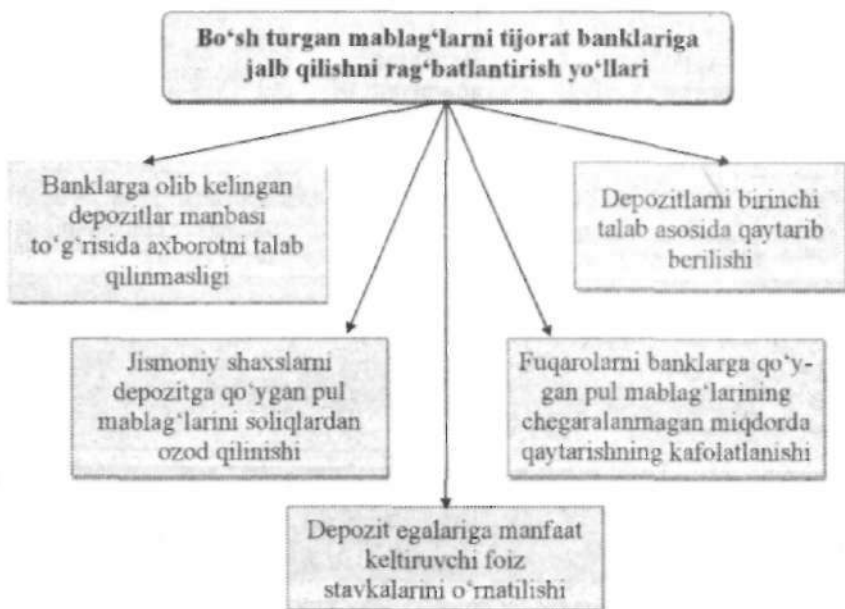

Respublikamiz hukumati tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka katta e'tibor berilayotgan hozirgi kunda mazkur sohaga ajratilgan kreditlar hajmi yildan yilga ortib, 2008-yilda 1251 mlrd so'mni tashkil etdi. Ushbu berilgan kreditlar mamlakatimiz iqtisodiyotining asosi bo'lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ravnaqiga xizmat qiladi.

Banklar – jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan vaqtda mamlakatning eng muhim va samarali ishlaydigan moliyaviy instituti bo'lib qoladi.

Bo'sh turgan pul mablag'larini tijorat banklariga jalb qilishni rag'batlantirish jahon moliyaviy inqirozi sharoitida banklarning o'z mablag'larini ko'payishiga va ularning investitsiya jarayonlaridagi faolligini oshishiga imkon yaratadi.

Yaratilgan imtiyozlar

- uzoq muddatli (15 yilgacha muddatga beriladi);
- kredit qaytarilishiga olti oy imtiyozli davr belgilanadi;
- kreditdan foydalanganlik uchun Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasining 50 foizi miqdorida foiz belgilanadi;
- soliqqa tortiladigan ish haqi va boshqa daromadlarning imtiyozli kredit mablag'lar va ular bo'yicha hisoblangan foizlarni qoplash uchun yo'naltirilgan summasi daromad solig'i to'lanishidan ozod qilinadi;
- ish beruvchi tomonidan xodimiga uy-joy sotib olish uchun berilgan mablag'lar daromad solig'i to'lanishidan ozod qilinadi;
- boshlang'ich badal sifatida jamg'ariladigan (namunaviy loyihaning 25 %dan kam bo'lmagan miqdorda) omonatga (bir yildan kam bo'lmagan muddatda to'plansa) Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 150 foizi miqdorida yillik daromad to'lanadi va imtiyozli tarzda navbatsiz kredit olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kredit olish uchun taqdim etiladigan hujjatlar

- ariza;
- qarz oluvchi/birgalikda qarz oluvchini pasport nusxasi;
- oila tarkibi to'g'risida yashash joyidan berilgan ma'lumotnoma;
- qarz oluvchi/birgalikda qarz oluvchini moliyaviy ahvolini tasdiqlovchi hujjatlar;
- namunaviy loyiha smeta qiymatining 25 foizidan kam bo'lmagan miqdorida pul mablag'larni jamg'arilganligi to'g'risida ma'lumotnoma;
- «Qishloq qurilish invest» ixtisoslashtirilgan sho'ba injiniring kompaniyasi bilan buyurtmachi vazifasini bajarish uchun tuzilgan dastlabki shartnomasi.

Kreditni qaytarish tartibi

- ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, pensiyalar, gonorarlar, dividendlar, foizlar va qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan boshqa daromadlar hisobiga naqd pulsiz shaklda o'tkazish yo'li bilan;
 - qarz oluvchi(birgalikda qarz oluvchilar)ning bankdagi omonatlari bo'yicha hisob raqamlaridan naqdsiz shakldagi pul mablag'larini o'tkazish yo'li bilan;
 - bank plastik kartochkalaridan pul mablag'larini naqdsiz to'lash yo'li bilan;
 - naqdsiz shakldagi pul mablag'larini qarz oluvchi (birgalikda qarz oluvchilar)ning ish beruvchisi tomonidan, moddiy yordam mablag'lari va ipoteka kreditini to'lash uchun ajratilgan boshqa mablag'lar hisobidan pul o'tkazish yo'li bilan;
 - ferner xo'jaliklarining yil yakuniga ko'ra shaxsiy tasarrufiga o'tadigan daromadlari hisobidan pul o'tkazish yo'li bilan, agar u qarz oluvchi yoki birgalikda qarz oluvchilar deb hisoblangan taqdirda;
 - naqd pul topshirgan holda;
 - qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan to'lanadi.
- Qishloq joylarda uy-joy qurilishini kengaytirish dasturi doirasida qishloq aholisiga qurilishni kompleks tarzda tashkillashtirish maqsadida bank tomonidan «Qishloq qurilish invest» ixtisoslashtirilgan sho'ba injiniring kompaniyasi tashkil etildi.

13-mavzu. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING ROLI

Reja:

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari.
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

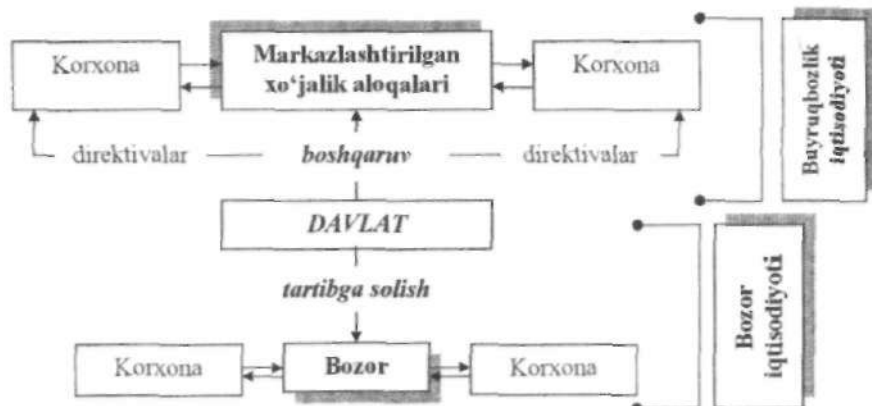
Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar

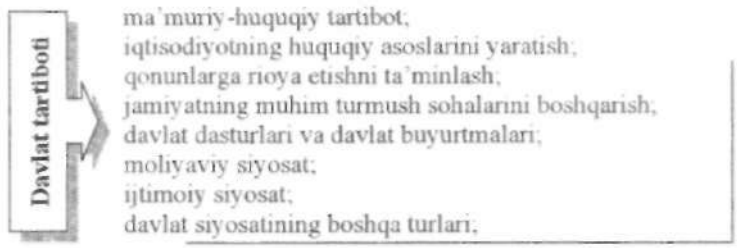
Makroiqtisodiy tartibga solish – bu milliy xo'jalikni ijtimoiy tashkil etish va tartibga solish usullari va mazkur bosqichda tabiiy, moddiy, mehnat, moliyaviy, intellektual va boshqa resurslarni jamiyat ehtiyojlariga muvofiq tarzda taqsimlash mexanizmlari yig'indisi.

Milliy xo'jalikda makroiqtisodiy muvozanatlikni ta'minlab borish va uning samarali faoliyat qilishiga erishish iqtisodiyotni tartibga solishni zarur qilib qo'yadi.

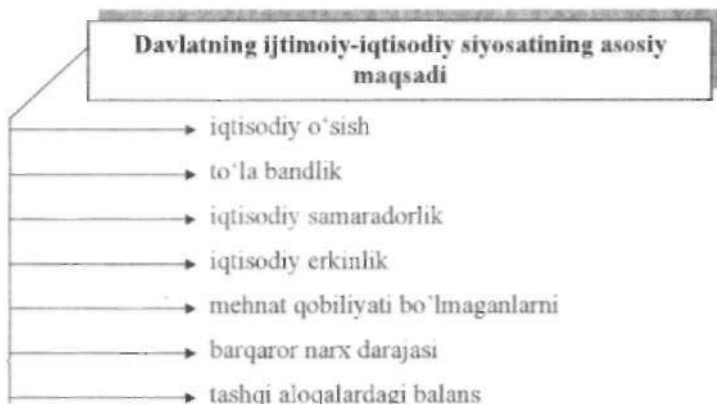
Iqtisodiyotni tartibga solish yo'llari:

- * O'z-o'zini tartibga solishning bozor mexanizmlariga amal qilishi.
- * Iqtisodiyotni markazlashgan tarzda ma'muriy usullar yordamida tartibga solish.
- * Davlatning aralashuvini bozor mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish orqali iqtisodiyotni tartibga solishga erishish.

Davlat tartibotining asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – bu davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish nazariyalari

A.Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi	1929–1933-yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.
J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asari	Davlat fiskal (xazina) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarur.

Iqtisodiyotni tartibga solish nazariyasidagi neoklassik yo'nalishlar:

Birinchi oqim: – keyns ta'limoti izdoshlari bo'lib, davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi g'oyasini himoya qilishni davom ettiradi.

Ikkinchi oqim: – «**Neokonservativizm**» deb atalib, ular davlat xususiy firmalar va xo'jalik faoliyatiga aralashmasligi zarur degan qarashni yoqlab chiqadi. Ular o'z qarashlarini quyidagi dalillar bilan asoslaydi.

Davlatning yalpi talabni rag'batlantirishi budget taqchilligiga olib keladi. Uni pul emissiya qilish orqali qoplash inflyatsiyani vujudga keltiradi.

Davlatning daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan harakati soliqlarning o'sishiga sabab bo'ladi va bu tadbirkorlik faoliyati susayishi va foydaning kamayishi bilan birga boradi. Natijada iqtisodiyotda stagflyatsiya holati kuzatiladi.

Neokonservativ oqim yo'nalish (maktab)lari

Monetarizm – asoschisi amerikalik iqtisodchi M.Fridman hisoblanadi. Uning fikriga ko'ra davlatning iqtisodiyotga eng kam darajada aralashuvi pul muomalasi doirasida bo'lishi kerak. Monetaristlarning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan tavsiyalari:

- pul taklifi va kredit berishni qattiq cheklash;
- pul emissiyasini ishlab chiqarishning o'sishiga mos ko'paytirish;
- Davlatning aholiga turli to'lovlarni kamaytirish hisobiga ijtimoiy dasturlarni qisqartirish.

Taklif nazariyasi – Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish siyosatida ustuvorlik tovarlar taklifini yalpi talabga moslashtirishga berilishi lozimligini qayd qiladi.

Ratsional kutish nazariyasi – Davlat bozor konyunkturasi kutilayotgan inqirozli holatlarni oldindan taxminlash va uning oqibatlarini yumshatish bo'yicha chora-tadbirlar belgilashga qaratish zarurligini qayd qiladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari

IDTTSning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mustahkamlash (mamlakat ichida va xalqaro maydonda) va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy tsiklini barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. IDTTS maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vazifalari

davlatning
iqtisodiy
vazifasi

1. Bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash; 2. Raqobatni himoya qilish.

davlatning
uchta vazifasi

1. Daromad va boylikni qayta taqsimlash; 2. Resurslarni qayta taqsimlash; 3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

huquqiy asosni
ta'minlash
vazifasi

1. Xususiy korxonalarining huquqiy mavqeyini mustahkamlash; 2. Xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; 3. Iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish.

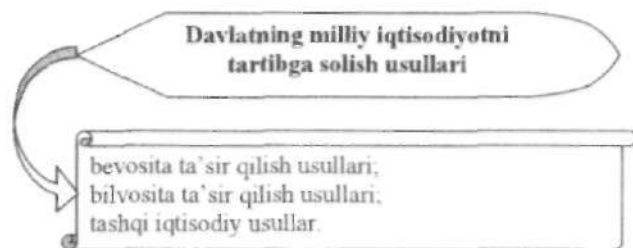
ijtimoiy mu-
hitni ta'minlash
vazifasi

1. Ichki tartibni saqlash; 2. Mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash; 3. Milliy pul tizimini muomalaga kiritish.

daromadlar
tengsizligini
kamaytirish
vazifasi

1. Transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi; 2. Davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalaniladi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiq-lash, ruxsat berish va majbur qilish xarakterdagi tadbirkorlikni o'z ichiga oladi

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanish usullari

- a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish;
- b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati;
- d) ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish;
- e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budget siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya kredit muassasalarining markaziy bankdagi ehtiyojlari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastalar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. **Bunga quyidagi yo'llar bilan erishadi.**

Birinchidan davlat markaziy rezerv tizimi orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va ehtiyoj (rezerv)da turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi.

Ikkinchidan, Markaziy rezerv tizimi boshqa banklarga past foiz hisobidan qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, davlat markaziy rezerv tizimi orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

IDTTSning oliy shakli davlat iqtisodiy dasturlari hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat **Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favqulodli va maqsadli bo'lishi mumkin.** O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar, odatda, besh yilga tuziladi. **Favqulodli dasturlar** tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqib, qisqa muddatli xarakterga ega bo'ladi. Amalda bozor iqtisodiyoti rivojlangan barcha mamlakatlarda **maqsadli dasturlar** amalga oshiriladi. Bunday maqsadli dasturlarning obyekt tarmoqlar mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

IDTTS tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellarga investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, **xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo integratsional uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.**

Davlatning pul-kredit siyosatining asosiy vositalari

hisob stavkasini tartibga solish

moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish

davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash)

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shakllari

davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi

investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish

ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish

Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash

qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar

14-mavzu. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI

Kim tilanchilikdan saqlangan holda, oilasi uchun harakat qilib, pokligini saqlash bilan mol-dunyoni halolini talab qilsa, qiyomat kuni Alloh taolo uni yuzi to'lin oy kabi balqigan holda tirlitiradi.
(Hadisdan)

Reja:

1. Aholi daromadlari, uning turlari va shakllanish manbalari.
2. Daromadlar tengsizligi, uning sabablari va omillari. Lorens egri chizig'i.
3. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning ijtimoiy siyosati.

Aholi daromadlari, uning turlari va shakllanish manbalari

Aholi daromadlari deyilganda, ularning ma'lum vaqt oralig'ida, odatda, bir yilda olgan pul mablag'lari va moddiy ne'matlari (uy xo'jaligida ishlab chiqarilgani bilan birga) summasi tushuniladi.

Aholi iste'mol darajasi to'g'ridan to'g'ri ularning daromadlari darajasiga bog'liq bo'ladiki, bu daromadlarning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo'ladi.

Aholi shaxsiy daromadi tarkibiy tuzilishi

1) Pul va natural shakldagi ish haqi va maosh. 2) Qurolli kuchlar xizmatchilarining pul va natural ko'rinishdagi ta'minotlari. 3) Tadbirkorlarning ajratmalari: a) ijtimoiy sug'urta va shu kabilarga; b) boshqa maqsadlarga.	Ijtimoiy bandlikdan olinadigan daromadlar
4) Erkin kasblardagi shaxslar 5) Fermerlar 6) Boshqa yakka tartibdagi tadbirkorlar va savdogarlar	O'zini-o'zi band qilishdan daromadlar
7) Renta, sof foiz, dividendlar	Mulkdan olinadigan daromadlar
8) Joriy transfertlar, kompaniyalarning xayriyalari 9) Davlat nafaqalari va boshqa to'lovlar	Transfert daromadlari

Aholi daromadlari darajasi

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarning pul ko'rinishidagi miqdori
Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad
Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori

AHOLINING NOMINAL PUL DAROMADLARI MANBALARI

Ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad (ish haqi)

Davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari

Moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari

Real daromad darajasini belgilab beruvchi omillar:

- Nominal daromad summasi;
- Narx darajasi;
- Soliqlar va boshqa to'lovlar miqdori.

Aholi nominal daromadi manbalari:

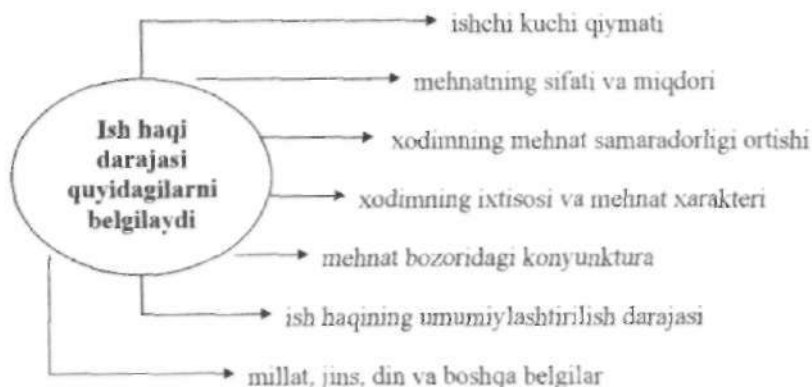
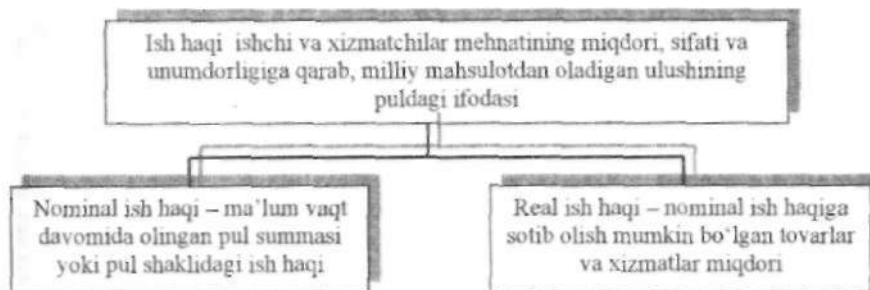
- Ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad
- Davlat yordami dasturlari hisobiga olinadigan pul mablag'lari
- Moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul mablag'lari

Aholi moliya-kredit tizimi orqali oladigan pul mablag'lari:

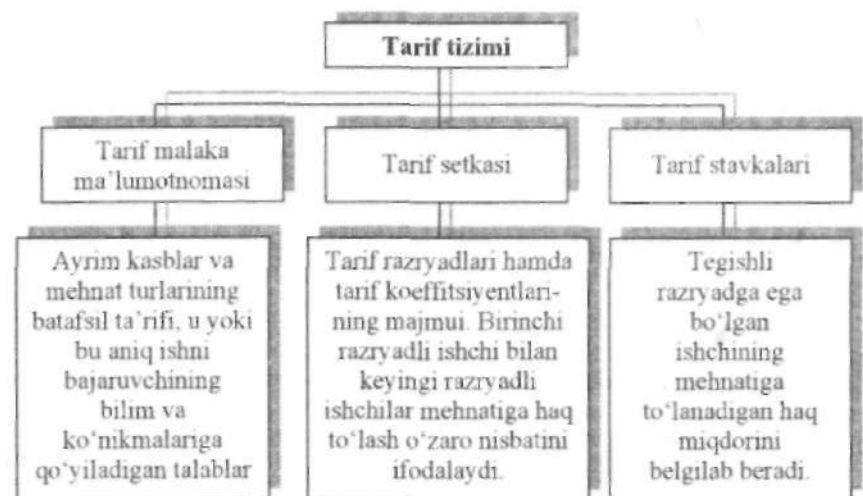
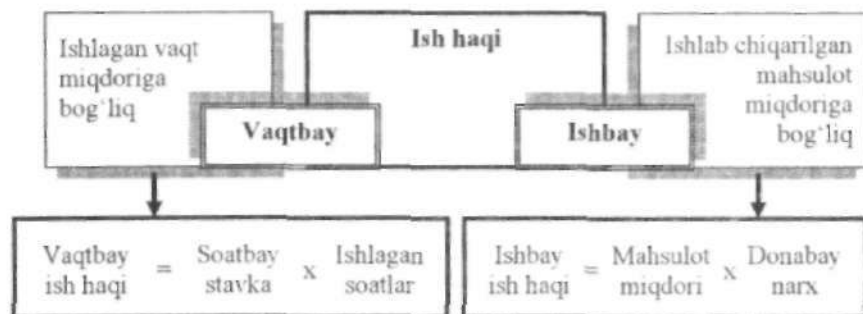
- ❖ Sug'urta bo'yicha to'lovlar.
- ❖ Omonatlar hisobiga foizlar.
- ❖ Aksiya hisobiga olinadigan dividend.
- ❖ Lotereya yutuqlari.
- ❖ Obligatsiyalar bo'yicha foiz.
- ❖ Zayom to'lovlari.
- ❖ Shaxsiy uy qurilishiga beriladigan ssudalar.
- ❖ Har xil qoplovchi to'lovlari.

Ish haqi mazmunini aniqlash borasidagi yondashuvlar

Yondashuv yo'nalishi	Asoschilar	Qisqacha mazmuni
«Yashash uchun vosita minimumi» konsepsiyasi	D Rikardo, T Maltus	Ish haqini yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi bilan bir xil, deb hisoblanadi
Ishchi kuchi qiymatining o'zgarigan shakli	Ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi, marksistik yo'nalishdagi iqtisodchilar	Ish haqi ishchi kuchi tovar qiymatining puldagi ifodasi sifatida qaralib, uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlanadi
Ish haqini mehnat bahosi sifatida ifodalash	Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasining ko'plab vakillari	Ish haqini bozordagi ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbati orqali belgilanuvchi mehnat bahosidan iborat, deb belgilanadi

Ish haqini belgilovchi asosiy omillar

Daromadlar tengsizligi, uning sabablari va omillari. Lorens egri chizig'i

Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti daromadlar mutlaq miqdorining o'sib borishini taqozo qilsada, lekin uning nisbiy miqdorlaridagi farq (turli mamlakatlar va alohida mamlakat aholisi turli qatlamlari o'rtasidagi) har qanday sharoitda saqlanib qoladi. Demak iqtisodiy o'sish va aholi daromadlari miqdorining ko'payishi daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi.

Daromadlar tengsizligi aholi daromadlarining o'rtacha darajasidan, alohida oilalar, aholi qatlamlari va guruhleri daromadlarining farq qilishlik darajasini ko'rsatadi.

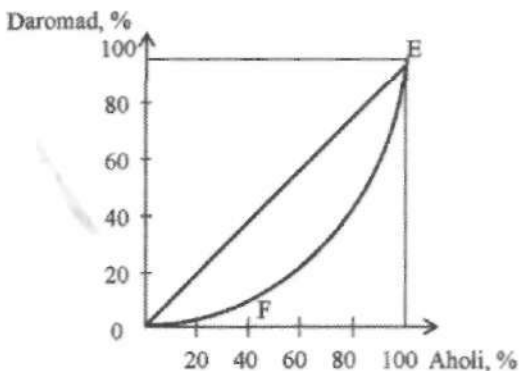
Daromadlar tengsizligi va uning miqdori turli darajada aniqlanadi:

- dunyo mamlakatlari bo'yicha;
- alohida mamlakatlar darajasida;
- ma'muriy-hududiy birliklar darajasida.

Daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar

- Kishilarning umumiy layoqatidagi (jismoniy, aqliy va estetik) farqlar.
- Ta'lim va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- Tadbirkorlik mahorati va riskka moyilligi darajasidagi farqlar;
- Bozorda hukmronlik qilish layoqati,
- Mulikka egalik qilishdagi farqlar;
- Omad, tasodif va boshqa favqulodda holatlar.

Daromadlar **tengsizligi darajasini miqdoriy o'lchash** uchun jahon amaliyotida **Lorens egri chizig'idan foydalaniladi** «oilalar ulushi» yotiq chiziqda, «daromadlar ulushi» esa tik chiziqda joylashgan. Nazariy jihatdan daromadlarning mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati bissektrisa o'qida burchakni teng ikkiga bo'luvchi ifodalangan bo'lib, u oilalarning xar kandy mazkur foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Bu oilalarning 20 %i barcha daromadlarning 20 %ni olsa, 40 % – 40 %, 60 % – 60 % va hokazoni olishini bildiradi, mos keluvchi nuqtalar bissektrisa o'qida joylashadi. **Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi.** Lorens egri chizig'idan turli davrlarda yoki turli mamlakatlarda yoki aholining turli guruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishini taqqoslash uchun foydalanishi mumkin. Bunda soliqlar chiqarib tashlangan va chiqarilmagan hamda ijtimoiy transport to'lovlarni o'z ichiga olgan daromadlar hisobga olinadi.

Lorens egri chizig'i

Daromadlar tabaqalanishini aniqlash ko'rsatkichlari

Ditsel koeffitsiyenti	Bu ko'rsatkich 10 foiz eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10 foiz eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSh va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, Shvetsiyada esa 5,5:1ga teng.
Jini koeffitsiyenti	Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi ko'rsatkichidan foydalanishni ifodalaydi. Jini koeffitsiyenti chizmadagi Lorenz egri chizig'i bilan mutlaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning OFE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa), tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Jini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQShda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

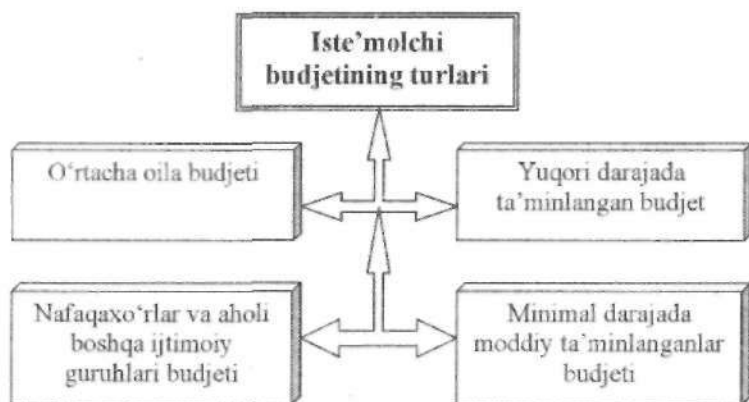
Davlatning milliy daromadni qayta taqsimlash vazifasidan asosiy maqsad daromadlar tengsizligidan farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashdan iborat. Bunday maqsadni ruyobga chiqarish shakli bo'lib, mahsulot va xizmatlarni taqsimlash, transfert to'lovlar hamda daromadlarni barqarorlashtirish bo'yicha davlat dasturlari mablag'larining bir qismi davlat budjeti orqali shakllanadi va markazlangan holda foydalaniladi. Mablag'larning boshqa qismi korxonaning o'z foydasi va fondlari hisobiga tashkil topadi.

Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari

Aholi turmush darajasi – aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi.

Aholi turmush darajasining ko'rsatkichlar tizimi guruhlari

- 1) tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar;
- 2) hayot kechirishning sanitar-gigiyena jihatidan sharoitlari;
- 3) oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish;
- 4) turar-joy sharoitlari;
- 5) ma'lumot va madaniyat;
- 6) mehnat qilish va bandlik sharoitlari;
- 7) aholining daromadlari va xarajatlari;
- 8) hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari;
- 9) transport vositalari;
- 10) dam olishni tashkil etish;
- 11) ijtimoiy ta'minot;
- 12) inson erkinligi.

Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.

**TURMUSH TARZI QUIYIDAGILARDA
NAMOYON BO'LADI:**

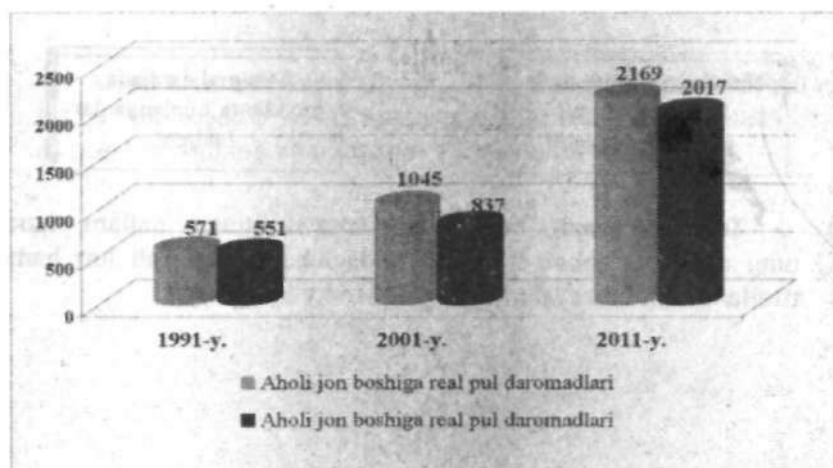
- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

Eng kam iste'mol budjetini hisoblash usullari:

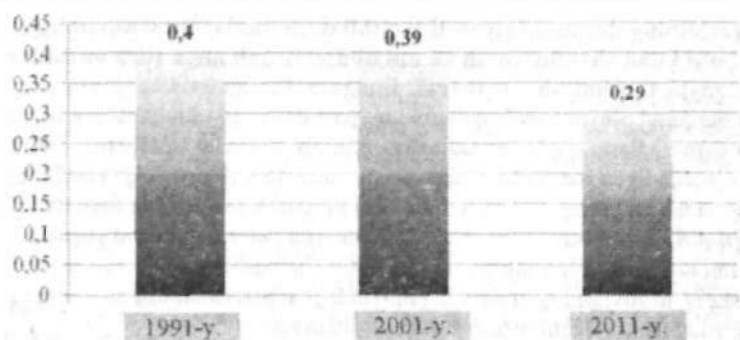
- iste'mol savati asosida;
- regressiv usul: iste'molning eng kam qiymati, turli xarajatlar va daromadlar nisbati orqali;
- ekspert baholash asosida sotsiologik kuzatish o'tkazish orqali.

Iste'mol savati – insonning muayyan darajadagi ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori bo'lib, u joriy bozor narxlari bo'yicha hisoblanadi.

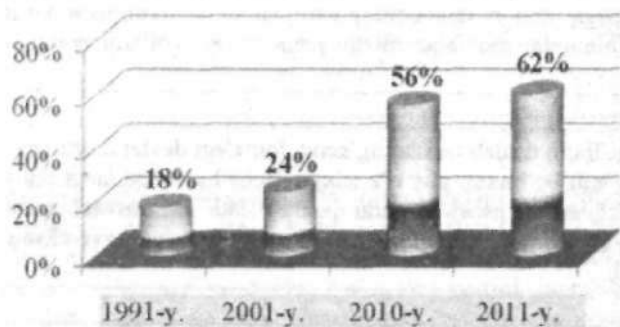
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlari, XQP bo'yicha AQSh dollari hisobida (yil boshiga nisbatan)

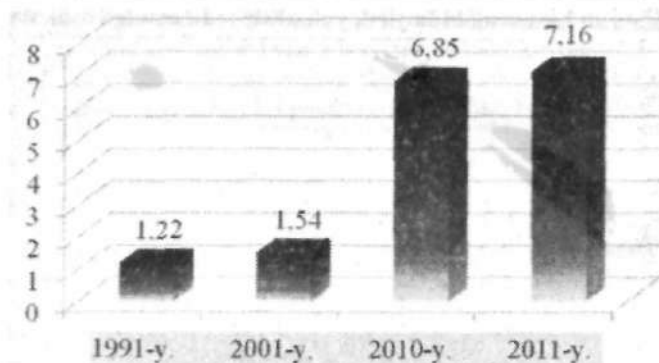
Aholi pul daromadlari differensiyasi darajasi

Jamiyat tarkibida o'rta qatlarning ulushi

O'rtacha oylik ish haqining xarid qobiliyati (minimal iste'mol savatchasiga nisbatan, marta hisobida)

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning ijtimoiy siyosati

Davlatning daromad siyosati tegishli daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni budjet orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Bunga milliy daromadning ma'lum qismi yuqori daromad oluvchi aholi qatlamidan past daromad oluvchilar qo'liga o'tadi. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor yo'li bilan o'rnatiladigan narxlarni o'zlashtirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam tadbirlari tizimi bo'lib, bu ularning xo'jalik hayotida qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Ijtimoiy amaliyotda qashshoqlikning o'zi **hayot kechirish minimumi** yordamida aniqlanadi. Bu **ijtimoiy va fiziologik (jismoniy)** minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal normasi (me'yori) bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Daromadlarni ushlab turishning keng doiradagi davlat dasturlari ayrim kamchiliklardan holi bo'lmasa, ular o'z ichiga ancha katta hajmdagi pul sarflarini va nafaqa oluvchilarning asosiy qismini qamrab oladi. **Bu dasturlar umumiy soliq tushumlari hisobidan moliyalashtiriladi va davlatning xayr-ehson dasturlari hisoblanadi.**

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat. Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda **alohida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi.**

Aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari

Birinchi
yo'nalish

Narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish

Ikkinchi
yo'nalish

Ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish

Uchinchi
yo'nalish

Aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat oila orqali yetkazib beriladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimini mehnatga ragbatlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

15-mavzu. JAHON XO'JALIGI, UNING EVOLYUTSIYASI VA UMUMBASHARIY IJTIMOY-IQTISODIY MUAMMOLAR

Reja:

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi.
2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infrastrukturasini rivojlanishi.
3. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyektiv asoslari.
4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.
4. O'zbekiston jahon hamjamiyatiga kirib borish va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari.

Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi

Jahon xo'jaligi (jahon iqtisodiyoti) – bu xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan, iqtisodiy munosabatlar bilan o'zaro bog'langan milliy xo'jaliklarning o'zaro yaxlitligidir.

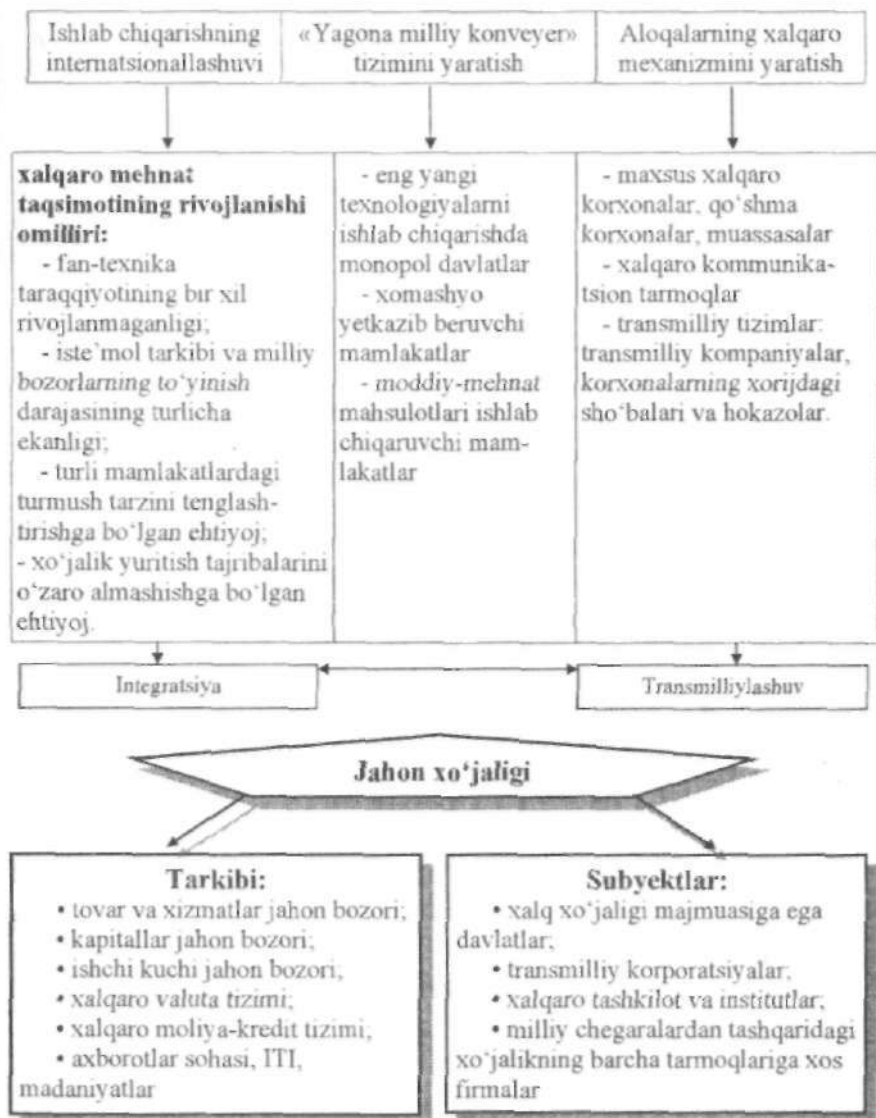
Jahon xo'jaligining vujudga kelish shart-sharoitlari:

- Xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashishning qaror topishi va rivojlanishi;
- transport, aloqa va xalqaro kommunikatsiya tizimlari rivojlanishi;
- kapitalning to'planishi va markazlashishi oqibatida xalqaro monopoliyalar vujudga kelishi;
- FTT va ishlab chiqarishning baynalmilallashuv jarayonini kuchaytib borishi.

Halqaro mehnat taqsimoti – boshqa mamlakatlarga nisbatan ba'zi afzal sharoitlarga ega bo'lgan mamlakatlarni ma'lum turdagi tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi.

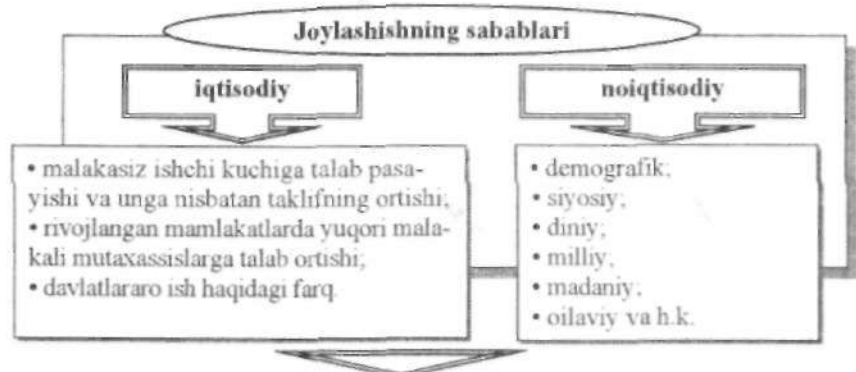
Xalqaro mehnat taqsimotining sabablari va ahamiyati

Halqaro mehnat taqsimotining zamonaviy bosqichi

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi

Ishchi kuchi migratsiyasi – bu mehnatga layoqatli aholini milliy chegaralardan tashqariga joylashishi, ko'chishi.

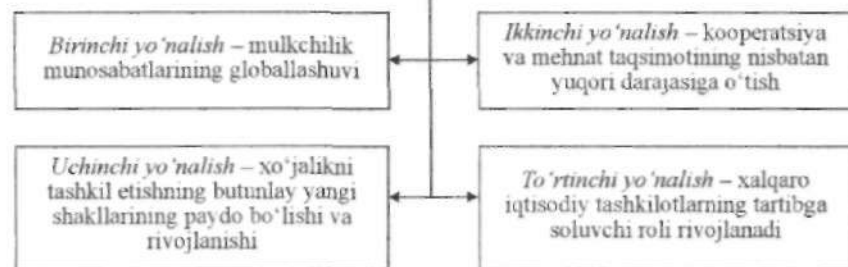
Mehnat resurslarining xalqaro joylashuvidagi ijobiy va salbiy tomonlar

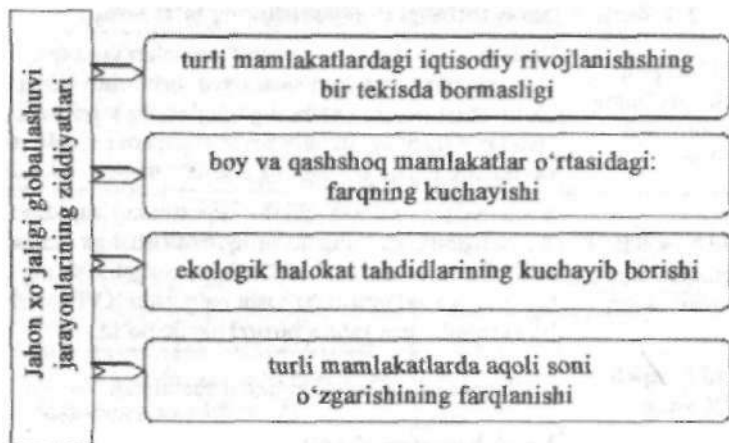
Migrantlar uchun	<p>yangi joyga ko'chish va joylashish bilan bog'liq yo'qotishlar</p> <p>yangi madaniyat, til va muhit va hokazoga moslashish muammolari</p> <p>ishga joylashish, yaxshi mehnat sharoiti va ish haqidan foydalanish ehtimoli</p>
Chetga jo'natuvchi mamlakatlar uchun	<p>jamiyat mehnat resurslarining bir qismini (odatda, yaxshisini) yo'qotish («ziyolilarning chiqib ketishi»)</p> <p>davlat budjetidagi milliy daromadlar va soliq tushumlari ma'lum qismining yo'qolishi</p> <p>to'lov balansining daromadlar qismi to'ldirilishi (emigrantlarning pul o'tkazmalari)</p> <p>jamiyatda bandlik va ijtimoiy keskinlik muammolarini yengillashtirish</p>
Qabul qiluvchi mamlakatlar uchun	<p>ish beruvchilarning daromadlarini ko'paytirish (xorijiy ishchi kuchi arzon)</p> <p>ta'lim va kishilarni o'qitish xarajatlarini tejash, milliy daromad ortishi</p> <p>mahalliy aholi va immigrantlar o'rtasidagi ehtimoliy ijtimoiy nizolar</p>
Jahon uchun	<p>ishsizlikni qisqartirish, jahon mahsulot ishlab chiqarishini oshirish</p> <p>madaniyat va xalqlarni yaqinlashtirish, jahon hamjamiyatida tinchlik va totuvlikni mustahkamlash</p>

E.F.Borisov jahon xo'jaligi shakllanishining to'rt bosqichi

<p>Birinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuvidan oldingi davr</p>	<p>Dastlab o'sha davrdagi kishilar jamoalari yoki qabilalari o'rtasida paydo bo'lgan savdo ayirboshlashuvi keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan turli mamlakatlar o'rtasidagi doimiy tovar almashuvi – xalqaro savdoning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi</p>
<p>Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuv davri</p>	<p>Yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va tadbirkorlarning ko'proq foyda olishga intilishi tashqi savdoni deyarli barcha milliy xo'jaliklarning tarkibiy qismiga aylantirib qo'yishi natijasida XVIII–XIX asrlarda rivojlangan jahon bozori paydo bo'ldi</p>
<p>Uchinchi bosqich XIX–XX asrlar</p>	<p>Bu davrda jahon xo'jaligi tizimi shakllandi</p>
<p>To'rtinchi bosqich XX asrning 60-yillari</p>	<p>Ko'plab mustamlaka mamlakatlarning siyosiy qaramlikdan ozod bo'lishi natijasida zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlarning yangi tendensiyalari paydo bo'ldi</p>

Globallashuv jarayonining asosiy yo'nalishlari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jahonning hamma mamlakatlarining xo'jalik munosabatlaridagi o'zaro ta'sirlashish xarakteri va usullarini tavsiflaydi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar:

- xalqaro tovar va xizmatlar savdosi;
- xalqaro kredit;
- kapitalning xalqaro migratsiyasi;
- mehnat resurslarining xalqaro migratsiyasi;
- xalqaro ilmiy-texnik aloqalar;
- erkin iqtisodiy hududlar;
- valuta munosabatlari;
- iqtisodiy integratsiya.

Jahon bozori XVI asrda, buyuk geografik kashfiyotlar davrida tug'ildi.

Kapitalning xalqaro harakati – bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va faoliyat ko'rsatishi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri **ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi** hisoblanib, u o'z ifodasini mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa xarakterdagi omillar ham taqozo qiladi.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash har bir shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Jahon infrastrukturasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi harakati butunjahon infrastrukturasi rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi.

Jahon mamlakatlari guruhi:

– **sanoati rivojlangan mamlakatlar** – bozor iqtisodiyoti, ilg'or va samarali ishlab chiqarish, aholi jon boshiga yuqori YaMM/YaIM ko'rsatkichi va muvofiq tarzda kishilarning yuqori sifatli turmush darajasiga ega **IHRT mamlakatlari** (Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti).

– **yangi sanoatlashgan mamlakatlar** – bozor iqtisodiyoti shiddatli o'sib borayotgan, fan va texnika taraqqiyoti, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va eksporti yuqori sur'atda ortib borayotgan, jamiyatda erkinliklar rivojlanayotgan va demokratiyaga ega davlatlar. Bu – Koreya, Singapur, Tayvan va boshqalar.

– **neftni eksport qiluvchi mamlakatlar** – Saudiya Arabistoni, Quvayt va qator OPEKka a'zo mamlakatlar – XX asrning so'nggi choragida xorijga neftni ko'p miqdorda yetkazish orqali o'z daromadlarini keskin ko'tara oldilar.

– **o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar** – samarasiz «buyruqbozlik iqtisodiyoti»dan ozod bo'lgan va demokratiya, shaxs erkinligi, ochiq jamiyat, huquqiy-bozor munosabatlariga o'tgan mamlakatlar.

– **iqtisodiy qoloq mamlakatlar** – jahonning rivojlanmagan, qashshoqlik va kambag'allikdan aziyat chekayotgan (taxminan 100 ta) Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarining bir qismi (Somali, Efiopiya, Bangladesh, Birma, Gayana, Gaiti va boshqalar).

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning moliyati, shakllari va obyektiv asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – siyosiy mustaqilligini saqlangani holda umumiy iqtisodiy maqsadlarni ko'zlagan mamlakatlarning birlashishi.

Xalqaro iqtisodiy Integratsiyaning o'ziga xos belgilari:

XMT ning jadal rivojlanishi va kooperatsiya;
mamlakatlararo hamkorlikning ma'qullanishi;
davlatning kelishilgan iqtisodiy siyosati,
hamkor mamlakatlar bilan hamkorlik hududlari kengayishi.

Integratsiya mavjud muammolarni umumli hal etish uchun mamlakatlarni birlashtirish jarayonini o'zida namoyon etadi.

U xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va milliy takror ishlab chiqarish jarayonlariga birgalikda kirib borish asosida milliy xo'jaliklar o'rtasida chuqur va barqaror o'zaro aloqalarni o'rnatishni ko'zda tutuvchi **xo'jalik hayotini baynalminallashtirishning oliy darajada namoyon etish shakli** sifatida ishtirok etadi.

Integratsion birlashmalarining asosiy turlari

Erkin savdo hududlari – ishtirokchi mamlakatlar o'zaro savdoda bojxona to'siqlarini bekor qilish bilan cheklanadilar.

Bojxona ittifoqi – guruh ichida tovar va xizmatlarning erkin joylashtirishi uchun *uchinchi mamlakatlarga nisbatan* yagona bojxona tariflarini to'ldiradi va bojxona daromadlarini mutanosib taqsimot tizimi yaratiladi.

Umumiy bozor – ishchi kuchi va kapitalni joylashtirish uchun o'zaro savdoda mamlakatlar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etadi.

Iqtisodiy ittifoq – umumiy bozor va yagona iqtisodiy siyosat o'tkazish, mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni davlatlararo tartibga solish tizimini tashkil etishni o'z ichiga oladi.

Valuta ittifoqi – yagona bank tizimi va yagona valutaga asoslangan iqtisodiy ittifoq.

Erkin iqtisodiy zona – mamlakat hududining imtiyozli boʻxona, valuta, soʻliq, viza va mehnat rejimlari joriy etilgan maxsus ajratilgan qismidir.

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar xoʻjalik faoliyatining ixtisoslashuviga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: erkin savdo zonalar, sanoat ishlab chiqarish zonalar, ilmiy-texnologik (texnoparklar, texnopolislar), offshor markazlar, iqtisodiy-ekologik va tor sohaga ixtisoslashgan zonalar (turistik) va kompleks zonalar.

«Offshor» atamasi ilk bora 1950-yilda AQShda qoʻllanila boshlagan «Offshor» «off shore» inglizcha soʻzdan olingan boʻlib, **qirgʻoqdan tashqarida** degan maʼnoni anglatadi. Offshor zona esa muayyan davlatning iqtisodiy jihatdan erkin hududidir.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2008-yil 2-dekabrdagi qabul qilingan «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish toʻgʻrisida»gi farmoni viloyat, xususan, Navoiy shahrining ishlab chiqarish salohiyatini yanada mustahkamlash, transport va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, yuqori texnologiyalarni joriy etish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida yangi imkoniyatlarni ochib berdi.

«Navoiy» EIIHning boshqaruv tuzilmasi. Oʻzbekiston Respublikasi Hukumatining 2009-yil 27-yanvardagi qaroriga koʻra «Navoiy» EIIH faoliyatini tartibga soluvchi va muvofiqlashtiruvchi organ Boshqaruv kengashi hisoblanadi. Boshqaruv kengashi «Navoiy» EIIHning samarali faoliyatini taʼminlash masalalari boʻyicha davlat organlari vakillari kollegiyasidan iborat.

Boshqaruv kengashi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- «Navoiy» EIIHga joylashtirish uchun investorlar tanlovini oʻtkazish, asosiy investitsiyalash sharoitlarini kelishib olish;
- «Navoiy» EIIH faoliyati bilan bogʻliq masalalar boʻyicha joylarda davlat organlari va davlat boshqaruv idoralari faoliyatini muvofiqlashtirishni amalga oshirish;
 - davlat mulki hisoblangan binolar va uskunalar, shuningdek, yer maydonlari ijarasining qiymatini belgilash;
 - markaziy manbalar hisobidan moliyalashtirilayotgan «Navoiy» EIIHning ishlab chiqarish infratuzilmasi qurilishi loyihalarini tasdiqlash;

• «Navoiy» EIIHning Direksiyasi direktorini tayinlash, «Navoiy» EIIHning Direksiyasi faoliyatini nazorati va boshqaruvini amalga oshirish, shuningdek, «Navoiy» EIIH taraqqiyot fondi va mustaqil fondlari mablag'larining foydalanishini nazorat qilish;

• investitsiyalash majburiyatlarini bajarilmaganligi sababli muddatidan oldin bitimni bekor qilish qarorlarini qabul qilish.

«Navoiy» EIIH faoliyatining operativ boshqaruvini Direksiya amalga oshiradi. Direksiya ustavini O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydi.

«Navoiy» EIIH Direksiyasi:

• «Navoiy» EIIHi ishtirokchilarining reestrini nazorat va registratsiya qilish, shuningdek ularga muvofiq ravishda guvohnomalar berish;

• «Navoiy» EIIHning ishtirokchilari bo'lmagan boshqa subyektlarni hisobga olish;

• «Navoiy» EIIHning ishtirokchilari va boshqa xo'jalik subyektlariga hududdagi yerlarni ijaraga berish. Hududdagi yerlarni sotish yoki boshqa birovning nomiga o'tkazish ma'n qilinadi;

• «Navoiy» EIIHi territoriyasida joylashgan davlat mulkiga kiruvchi ko'chmas mulk obyektlarini o'zining doirasida boshqaradi;

• investorlarni o'ziga tegishli majburiyatlarni bajarishi yuzasidan nazoratni amalga oshiradi;

• Boshqaruv kengashi qarorlari asosida investitsiyalash kelishuvlarini bekor qilishni sudda ko'rib chiqadi;

• «Navoiy» EIIHi faoliyatining boshqa operativ boshqaruvi bo'yicha funksiyalarni bajaradi.

«Navoiy» EIIHning konsepsiyasi. Navoiy shahri aeroporti bazasida erkin iqtisodiy-industrial zonani tashkil qilish konsepsiyasi 3 bosqichda ularning har birida 500 gektar erkin maydonni o'zlashtirish rejasi asosida innovatsion-industrial, transport-logistika va ijtimoiy-rekreatsion kompleksni tashkil etishga asoslangan.

Yaratilayotgan industrial EIIH kompleksida mahalliy xomashyoga asoslangan xorijiy bozorda raqobatbardosh ishlab chiqarishni tashkil qilish rejalashtirilgan. Mavjud xomashyo potentsiali yirik nomenklaturada tayyor mahsulotlarni, ayniqsa, to'qimachilik, tikuv va charam-poyafzal tovarlari, oziq-ovqat mahsulotlari, kimyoviy, neft-kimyoviy, farmatsevtika, qurilish, shuningdek, elektrotexnika, telekommunikatsiya va mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish imkoniyatini beradi.

Innovatsion texnologiyalarini qo'llash va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish natijasida ekologik jihatdan toza va energiya tejamkor ishlab chiqarish afzalliklarini olish mumkin.

Ishlab chiqarish kompleksining territoriyasi Navoiy shahriga yaqin bo'lgan 556 ga maydonga joylashishi rejalashtirilgan. Binolarni qurish rejasiga asosan EIIH territoriyasida birinchi bosqich davomida 220 tagacha turli quvvat va mashtabdagi korxonalar tashkil qilish imkoniyati mavjudligi sababli, sanoat korxonalarini joylashtirish uchun 6,5 dan 250 ga gacha bo'lgan 21ta klaster maydoni ajratiladi. 2009-yilga kelib umumiy qiymati 900 million dollargacha bo'lgan 20–40 ta investitsiya loyihalarini, 2010-yilda esa umumiy qiymati 5,5 mlrd dollardan ortiq bo'lgan 120 tagacha bo'lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishni boshlash imkonini beruvchi tashkiliy chora-tadbirlar olib borildi.

Navoiy EIIH maxsus iqtisodiy hududning barcha klassik funksiyalarini – yangi texnologiyalarni, investitsiyalarni jalb qilish va boshqalarni bajaradi. EIIH «o'sish nuqtasining» lokomotivini tashkil etib, bu narsa umummilliy mashtabda iqtisodiy modernizatsiya jarayonlariga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga Navoiy EIIH oddiygina iqtisodiy sanoat hududi bo'lmasdan, o'zining yirik transport-logistika salohiyati va qulay geografik joylashuviga asoslangan jozibadorligi bilan ajralib turadi. Chunki Navoiy EIIH nafaqat sanoat-innovatsiya markazi, balki logistika markazi ham hisoblanadi. Navoiy EIIHni tashkil etilishi Navoiy viloyatining bir tarmoqli taraqqiyotini bartaraf etish imkonini beradi. Hozirgi kunda bu yerda tog'-metallurgiya tarmog'i yaxshi rivojlangan. Ammo har qanday konlar ham odatda tugaydi. Strategik taraqqiyot dasturi asosida 20-30 yildan so'ng viloyatdagi mavjud tarmoqlar atrofida yangi sohalarni yaratish orqali industrial-innovatsion taraqqiyot salohiyati oshadi.

Navoiy EIIHda sanoatning mashinasozlik, stanoksozlik tarmoqlarini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Mintaqada katta foydalanilmayotgan kremniy zaxirasi mavjud bo'lib, quyosh batareyalari uchun kremniy plastinalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar tashkil qilish mumkin. Buning uchun faqat zamonaviy texnika-texnologiyalarni olib kirish kerak. Mahalliy xomashyoga asoslangan zamonaviy to'qimachilik tarmog'ini, oziq-ovqat mahsulotlarini, shuningdek, qurilish materiallarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish mumkin.

Faoliyat ko'rsatish muddati. «Navoiy» EIIHning faoliyat ko'rsatishi 30 yil bo'lib, keyinchalik cho'zilishi mumkin. Bu davr mobaynida, bu yerda alohida bo'xona, valuta va soliq rejimi, kirish, yashash va chiqib ketish, shuningdek O'zbekiston fuqarolari va norezidentlarining ish faoliyatini amalga oshirishga ruxsat olishning soddalashtirilgan tartibi amal qiladi.

Qonunchilik va institutsional asoslar. O'zbekistonda «Navoiy» EIIH konsepsiyasini samarali amalga oshirilishi uchun hozirgi paytda EIIH faoliyatining qonuniy va tashkiliy sharoitlariga muvofiq keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish davom etmoqda.

EIIH faoliyatining qonuniy asoslarini 2009-yilning yanvarida qabul qilingan «Navoiy» EIIH haqidagi nizom aniqlab beradi. Nizomga muvofiq EIIH faoliyatining operativ va koordinatsion boshqaruvi davlat tashkilotlari vakillari va zona direksiyasidan iborat boshqaruv kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

«Navoiy» EIIHning boshqaruv kengashi Vazirlar Mahkamasining roziligi bilan xalqaro tan olingan boshqaruv kompaniyalari bilan zonaning boshqaruvi bo'yicha ular bilan o'rtoqlashish maqsadida shartnomaviy qonunchilik bo'yicha direksiya sifatida tanlashi mumkin. «Navoiy» EIIH o'zining mustaqil budjetiga ega bo'lib, mavjud qonunchilikka binoan ko'rsatilgan xizmatlar va boshqa ishlardan olingan daromadlar, shuningdek, yerlarni, binolarni, asbob-uskunalarini ijaraga berishdan olingan daromadlar hisobiga shakllanadi. Budjet hisobidan zona faoliyatining samaradorligini oshirish, foydalanilayotgan infratuzilmani rivojlantirish maqsadida EIIHning taraqqiyot fondini tuzish mumkin.

«Navoiy» EIIHda ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishlari. «Navoiy» EIIHdagi xo'jalik subyektlarining asosiy xo'jalik faoliyati zamonaviy xorijiy yuqori texnologik raqobatbardosh asbob-uskunalarini, texnikalarni, texnologik liniyalar va modellarni, innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga qo'llash orqali jahon tovarlar bozoriga keng doiradagi raqobatbardosh mahsulotlarni yetkazib beruvchi yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni tashkil etishdan iborat.

«Navoiy» EIIH territoriyasida sanoatning barcha tarmoqlarida xomashyodan to tayyor mahsulotgacha bo'lgan ishlab chiqarish jarayonini o'zida to'liq aks ettiruvchi sanoat kompleksini yaratish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda.

«Navoiy» EIIHni yaratish konsepsiyasi va ustuvor yo'nalishlari asosida «Navoiy» EIIHda quyidagi tarmoq va yo'nalishlarda korxonalar joylashtirilmoqda:

- elektrotexnika mahsulotlarini ishlab chiqarish;
- telekommunikatsiya uskunalarini ishlab chiqarish;
- mashinasozlik, asbobsozlik va ishlab chiqarishning tarkibiy qismlarini ishlab chiqaruvchi kompleks korxonalar;
- tibbiyot asbob-uskunalarini va dori mahsulotlarini ishlab chiqarish;
- oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash va qadoqlash;
- plastik va polimer mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Ijtimoiy-rekreatsion shart-sharoitlar. Ishchi va xizmatchilarning mehnat va yashash faoliyatining xavfsizlik tizimiga muvofiq injinerining infratuzilmasini yaratish, suv kommunikatsiyasi ishlarini amalga oshirish borasida bir qator qulay shart-sharoitlar yaratilmoqda. EIIIH aholisi, ishchi va xizmatchilarning hayoti va dam olishi uchun qulay shart-sharoitlarini ta'minlash imkonini beruvchi ijtimoiy-rekreatsion kompleks yaratilmoqda. Ushbu maqsadlarda Navoiy shahriga yaqin bo'lgan Zarafshon daryosining qirg'oqlaridan 120 ga yer maydoni ajratildi va bu yerda «Korean Air» aviakompaniyasi tomonidan ijtimoiy obyektlar qurilishi olib borilmoqda. Zarafshon daryosida basseyn, golf-klub va boshqa sport komplekslarini qurish ishlari olib borilmoqda.

2008-yilning oxirida Navoiy aeroportiga yaqin bo'lgan joyda 60 o'rinli 3 yulduzli mehmonxona ishga tushirildi. Hozirgi paytga kelib ushbu mehmonxona xalqaro tan olingan kompaniya boshqaruviqa berildi.

Joylashuvi va transport infratuzilmasi. «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy hududi multimodal transport logistika uzelinig imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish maqsadida xalqaro aeroportga, E-40 avtomagistrali va xalqaro temir yo'lga yaqin joyda joylashgan.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayoni obyektiv xarakterdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumiy jahon fan-texnika rivolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Iqtisodiy integratsiya qatnashuvchi mamlakatlar uchun bir qator qulay shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Birinchidan, integratsion hamkorlik xo'jalik yurituvchi subyektlarga butun region miqyosida iqtisodiy resurslarning barcha turlari va eng yangi texnologiyaga ega bo'lishi uchun keng yo'l ochadi.

Ikkinchidan, mamlakatlarning mintaqaviy doirada o'zaro iqtisodiy yaqinlashuvi uchun qulay shart-sharoit yaratiladi, ularni uchinchi mamlakat tomonidan bo'ladigan raqobatdan ma'lum darajada himoya qiladi.

Uchinchidan, integratsion o'zaro ta'sir uning qatnashchilariga eng keskin ijtimoiy muammolarni birgalikda hal qilish imkonini beradi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon andozasiga o'tish va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishi milliy iqtisodiy manfaatlariga qanday darajada javob beradi, degan savolni qo'yadi.

A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida «mutlaq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan.

D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy prinsiplarini shakllantirib, «qiyosiy ustunlik» nazariyasini ishlab chiqqan. U nafaqat milliy xo'jaliklar o'rtasidagi, balki milliy xo'jalik ichidagi mintaqalar, korxonalar o'rtasidagi har qanday mehnat taqsimotining ustunliklarini asoslab beradi. Rikardo «qiyosiy ustunlik» nazariyasida bir mamlakat boshqa mamlakatga qaraganda barcha tovarlarni ancha past xarajatlar bilan ishlab chiqarsa va hatto, agar bir mamlakatda qiyosiy xarajatlar o'rtasidagi farq boshqa mamlakatga qaraganda katta bo'lsa ham ayirboshlash maqsadga muvofiq hisoblanishini ko'rsatdi.

Rikardoning misolida inflyatsiya va ishsizlik, mehnat unumdorligidagi o'zgarishlar va eksportli tamoqlarga davlat tomonidan kiritiladigan cheklashlar hisobga olinmaydi.

Mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdo munosabatlari o'rnatilganda ayirboshlash qanday nisbatlar asosida ro'y beradi degan savol tug'iladi. Rikardoning xalqaro ixtisoslashuv ustunliklari haqidagi xulosalari, bu muammoni chuqurroq tadqiq qilish uchun boshlang'ich nuqta bo'ladi.

Jumladan, J. Mill ishlab chiqarish xarajatlarining turli nisbatlari o'rtasida o'rnatiladigan almashuv mutanosibligi tovarlar bu turlaridan har biriga jahon taklifi va talabi hajmiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

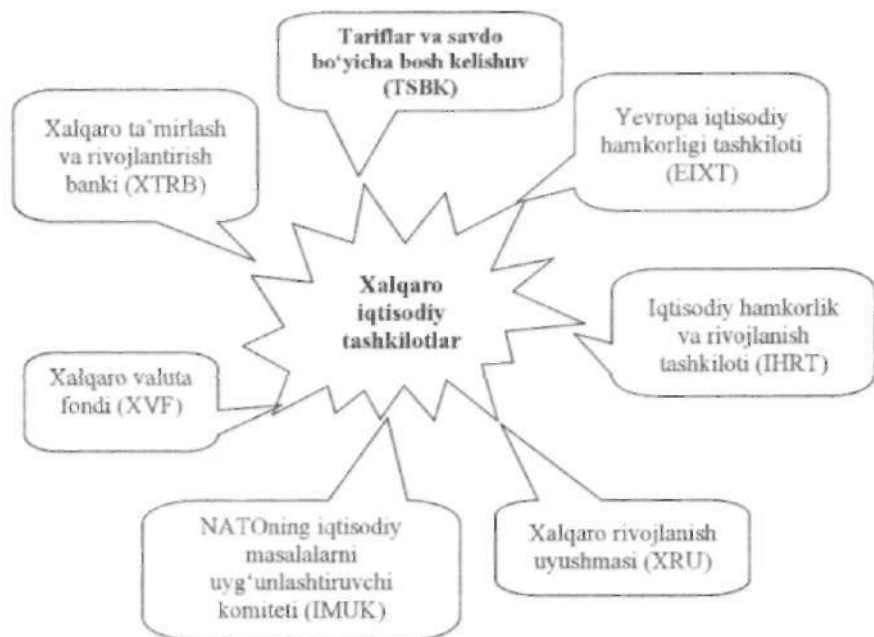
Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxema bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini ko'plab iqtisodchilar: jumladan, S.Xeksher, B.Olin, J.Keysen, V.Leontev va boshqalar tomonidan tadqiq qilindi.

Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Butun jahon xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarni tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalmilallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy normalar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlarga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan standartlar va qoidalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar 20-yillarda tuzilgan bo'lsa-da (Millatlar ligasi – 1919-yil Xalqaro hisob-kitoblar banki 1929-y.), **hozirgi davrda amal qiluvchi, xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tizimlar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.**

1945-yil maxsus xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar – Xalqaro valuta fondi (XVF-MVF) va Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB-MBRR) tuzildi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanadi: jahon savdosi, xalqaro kredit va valuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. **Urushdan keyingi davrda tuzilgan tariffar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK-GATT) Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (YEIXT-OEES), NAToning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK-KOKOM) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni liberallashtirish davriga to'g'ri keladi.**

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi bu valuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF (MVF), XTRB (MBRR), iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IXRO-OESR), xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU-MAR), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK-MFK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. G'arbdagi yetti yetakchi mamlakatlarning har yillik kengashi bu sohada muhim rol o'ynaydi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTRB faol shug'ullanadi. XTRB va u bilan birga Jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU-MAR), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK-MFK) har xil investitsion obyektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o'zgartirishga yordam beradi.

Sharqiy-Yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991-yil Yevropa tiklanish va rivojlanish banki (TREVB-YEVVRR) tuzildi.

Yevropa Ittifoqining ijroiya organi

- **Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (YEHK)**dir. Uning a'zolari milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi

- **Vazirlar Kengashi hisoblanadi.** Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'min, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud bo'ladi.

Yevropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyati budjeti va qonunlarini ma'qullash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi Yevroparlament zimmasiga yuklatiladi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda iqtisodiy ahamiyati jihatidan ikkinchi o'rinda turuvchi xalqaro integratsi markazi Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. Bu yerda 1994-yilning 1-yanvarida Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasi (NAFTA) tashkiloti kuchga kirdi. NAFTA tashkiloti AQSH, Kanada va Meksika davlatlarini o'z tarkibiga birlashtirgan.

NAFTA davlatlari kelishuvida asosan tovar va xizmatlar savdosida cheklashlarni olib tashlash, o'zaro kelishmovchiliklarni hal etish mexanizmlarini ishlab chiqish, bir-biriga nisbatan investitsiya muhitini erkinlashtirish masalalari nazarda tutilgan. NAFTAning YEIga nisbatan o'ziga xos xususiyati integratsiya jarayonlarining simmetrik emasligidir.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan shartnomaning asosiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSh, Kanada va Meksika davlatlarida o'zaro savdo qiladigan tovarlarga nisbatan bojlarni bekor qilish;
- Shimoliy Amerika bozorlarini Meksika orqali AQShga kirib kelayotgan tovarlar uchun bojlarni to'lamaslikka harakat qiluvchi Osiyo va Yevropa kompaniyalari ekspansiyasidan himoya qilish;
- Meksikada bank va sug'urta kompaniyalari ishida Amerika va Kanada kompaniyalari kapital qo'yilmalari va raqobatlariga bo'lgan taqiqlarni olib tashlash;
- atrof-muhitni himoyalash bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun uch tomonlama guruhlar tashkil qilish va boshqalar.

Jahon iqtisodiyotida **uchinchi integratsiya markazi** boshqa integratsiya markazlariga nisbatan hududi, aholisi va resurslarining miqdori bo'yicha ancha ustundir. Biroq, Osiyo-Tinch okeani mintaqasining integratsiyalashuvi yo'lida juda ko'p to'siqlar (mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasidagi keskin tafovutlar, etnik-diniy va madaniy farqlar, o'zaro siyosiy da'volar, hududiy to'qnashuvlar va boshqalar) mavjud. Hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani havzasida bir necha yirik subhududiy iqtisodiy guruhlar – **Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN)**, Janubiy Xitoy Forumi, Avstraliya–Yangi Zelandiya erkin savdo hududi va boshqalar mavjud bo'lib, ular ham dunyoning eng yirik okeanbo'yi sohillarida joylashgan davlatlarning umumiy tashkilotini shakllanishiga halaqit bermoqda. Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorligi tashkiloti 1989-yilda tashkil topgan bo'lib, 21 davlatni o'z tarkibiga birlashtirgan. Bu tashkilotning 1995-yil Osaka shahrida ma'qullangan harakat dasturi 2010–2020-yillargacha savdo va investitsiyalashning Umumijahon savdo tashkiloti (UST) standartlariga muvofiq erkinlashtirishga yo'naltirilgan.

Umumiy bozorlar qatoriga quyidagi xalqaro tashkilotlarni kiritish mumkin:

- Janubiy konus mamlakatlari umumiy bozori (MERKOSUR) – Argentina, Braziliya, Paragvay va Urugvay kabi davlatlarni birlashtirgan.
- Markaziy Amerika umumiy bozori – Gvatemala, Gonduras, Kosta-Rika, Nikaragua va Salvador kabi davlatlarni birlashtirgan.
- Sharqiy va Janubiy Afrika umumiy bozori (KOMESA), o'z tarkibiga Afrikaning 19 ta rivojlanayotgan davlatlarini birlashtirgan.
- Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN) – *Tinch va Hind okeani qirg'oqlarida joylashgan 9 ta* rivojlanayotgan mamlakatlarni birlashtirgan.

Jahon iqtisodiyotida integratsiyaga, ya'ni o'zaro hamkorlikni chuqurlashtirishga bo'lgan intilish Fors ko'rfazidagi Arab davlatlari orasida ham kuzatilmoqda. 1981-yildan buyon **Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar, Baxrayn, BAA va Ummon** kabi davlatlarini o'z ichiga olgan «neft oltiligi» Hamkorlik Kengashi davlatlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

O'zbekiston jahon hamjamiyatiga kirib borish va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan vujudga kela boshladi. Vujudga kelgan vaziyat tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilashni taqozo etdi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida ko'rilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shag'ullanishi zarur bo'lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bo'xonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalargacha bo'lgan xo'jalik subyektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo'limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Dastlabki davlatlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo'nalish bo'yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar asosida va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. **O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi.** Ularning sanoatini integratsiyalashtiradigan dastur ishlab chiqildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlari keltiriladigan zararni qoplaydigan «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasini turli qo'shma sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish mumkin.

O'zbekistonning Jahon hamjamiyatiga kirib borishi BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohaslarida amalga oshirilayotgan loyihalarida ham namoyon bo'ladi.

Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorlik, NATOning «Tinchlik yo'lidagi sheriklik» dasturida mamlakatimiz ishtiroki uning jahon xo'jaligi qo'shilishning navbatdagi yo'nalishidir. Jumladan, Yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o'rtasida imzolangan Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim (1996-yil iyun) tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishidir.

O'zbekistonning Xalqaro valuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo'nalishdir.

Jahon bank tashkilotlari – Xalqaro rekonstruksiya va rivojlanish banki (XRRB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda Yevropa ta'mirlash va taraqqiyot banki (ETTb) alohida rol o'ynaydi.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida Osiyo rivojlanishi Banki (ORB) hamda jahon savdo tashkiloti (JST) bilan hamkorlik istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

Shunday qilib, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shili-shida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o'ringa ega bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalmilallashuvini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko'tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

16-mavzu. JAHON BOZORI, XALQARO VALUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

Reja:

1. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi, vazifasi va iqtisodiy asosi.
2. Xalqaro savdo siyosati.
3. Xalqaro valuta munosabatlari va valuta tizimlari.
4. Hozirgi zamon valuta muammolari va asosiy davlatlararo valuta mo-
liyaviy muassasalar faoliyati.

Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi, vazifasi va iqtisodiy asosi

Xalqaro savdo:

■ Mamlakatlar o'rtasidagi tovar va xizmatlar almashinuvi. Savdoning bunday ko'rinishi jahon iqtisodiyotiga olib keladi, bunda esa narxlar, talab va taklif jahonda yuz berayotgan voqealarga bog'liq bo'ladi.

■ Turli mamlakatlar fuqarolari va firmalari o'rtasidagi tovar va xizmatlar almashinuvi.

■ Jahonning barcha mamlakatlari tashqi savdolaridan to'planadigan, xalqaro tovar-pul munosabatlari tizimi.

■ O'zida jahonning barcha mamlakatlari tashqi savdolari majmuasini namoyon etadigan va tovarlarning ikki muqobil oqimi – eksport va importdan iborat bo'lgan, xalqaro tovar-pul munosabatlari tizimi.

■ Turli mamlakatlar tovar ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi aloqalar shakli bo'lib, u xalqaro mehnat taqsimoti asosida vujudga keladi va ularning o'zaro iqtisodiy zaifligini ifodalaydi.

■ Jahonning barcha mamlakatlari o'rtasidagi to'lanadigan umumiy tovar almashinuvi.

Xalqaro savdo nazariyalari

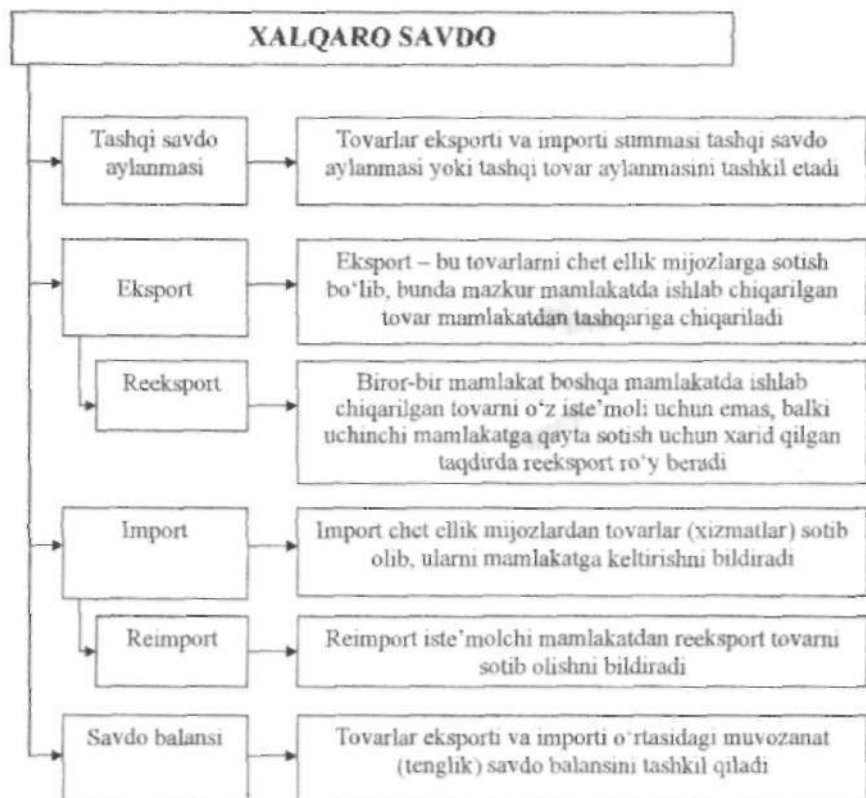
Nazariyalar	Mualliflar	Asosiy mazmuni
Mutlaq ustunlik nazariyasi	A. Smit	Xalqaro savdoni mavjud bo'lishi va foydaliligi ishlab chiqarish xarajatlarining mutlaq hajmlarining farqliligi bilan ifodalanadi. Bu nazariya bo'yicha, xalqaro savdoni asosida xalqaro mehnat taqsimoti va mamlakatlarning tovarlarni ishlab chiqarishdagi ixtisoslashuvi, ya'ni ularni ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lishi bilan ifodalanadi.
Nisbiy ustunlik nazariyasi	D. Rikardo	Xalqaro savdo asosida mehnat taqsimoti va mamlakatlarning tovarlarni ishlab chiqarishdagi ixtisoslashuvi yotadi, mazkur mamlakatda bir tovarni ishlab chiqarish xarajatlari boshqa tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan, shuningdek, boshqa mamlakatlardagiga nisbatan ham past.
Xeksher-Olinning tashqi savdo nazariyalari	E. Xeksher- B. Olin	Mamlakatlar o'zlarida nisbatan ortiqcha bo'lgan resurslar asosida ishlab chiqariladigan tovarlarni eksport qiladi va taqchil bo'lgan resurslar asosida ishlab chiqariladigan tovarlarni import qiladi.
Raqobat ustunliklarini shakllanish nazariyasi	M. Porter	Hozirgi jamiyatda mamlakatlar tarmoq va firmalarni raqobat ustunligini shakllantirishlari kerak, shuningdek, ichki bozorni rivojlanishiga, aloqador va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga, milliy biznesni rivojlanishi uchun qulay iqtisodiy shart-sharoit yaratishlar orqali.

Xalqaro savdo siyosati

Xalqaro savdo (XS) – bu tovar va xizmatlar eksporti orqali amalga oshiriladigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar shakli.

Xalqaro savdoning ahamiyati:

- milliy resurs negizi chegaralarini bartaraf etish;
- ichki bozor hajmini kengaytirish va milliy bozorning jahon bozori bilan aloqasini o'rnatish;
- ishlab chiqarishning milliy va xalqaro xarajatlari farqi hisobiga qo'shimcha daromadni ta'minlash;
- xorijiy resurslarni jalb qilish hisobiga ishlab chiqarish miqyosini kengaytirish.

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi, unda eksport va import ulushi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2002	2003	2004	2006	2007	2008	2010	2011
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- eksport	52,5	52,4	55,7	56,0	59,2	63,2	60,6	58,7	58,8
- import	47,5	47,6	44,3	44,0	40,8	36,8	39,4	41,3	41,2

O'zbekiston eksport va importida tovarlar hamda xizmatlar ulushi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2002	2003	2004	2006	2007	2008	2010	2011
Eksport shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- tovarlar	86,3	84,1	89,8	89,2	87,9	89,3	89,6	89,8	88,2
- xizmatlar	13,7	15,9	10,2	11,8	12,1	10,7	10,4	10,2	11,8
Import shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- tovarlar	91,5	89,4	89,8	88,9	90,9	92,6	94,5	94,7	94,7
- xizmatlar	8,5	10,6	10,2	11,1	9,1	7,4	5,7	5,3	5,3

Keyingi yillarda xalqaro savdoda ro'y bergan o'zgarishlar:

* jahon bozorida AQShning yetakchilik mavqeyi pasayib (19-asr o'rtalarida jahon eksportidagi ulushi 1/3 qismini tashkil qilgan bo'lsa, hozirgi paytda 1/10 atrofida) boshqa rivojlangan mamlakatlar, xususan Yaponiya mavqeyi ortib bormoqda.

* jahon eksportida yangi industrial mamlakatlar (Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy, Braziliya, Meksika) hissasi ortmoqda.

* fan-texnika taraqqiyoti natijasida xalqaro savdoning tovar tarkibi o'zgarimoqda. Jahon eksportida fan sig'imi yuqori, murakkab texnologik mahsulotlar, elektrotexnika uskunolari, transport vositalari hissasi ortib bormoqda.

* xalqaro ixtisoslashishda ayrim sanoat tarmoqlari, jumladan kimyo sanoatining ulushi o'sib bormoqda (Yaponiya, Angliya va boshqa rivojlangan mamlakatlar hisobiga).

* jahon bozori savdo aylanmasi tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari xom ashyosi ulushi qisqarib, asosan yengil sanoat mahsulotlari ulushi ortmoqda.

* jahon eksportida xizmatlar ulushi to'xtovsiz o'sib bormoqda.

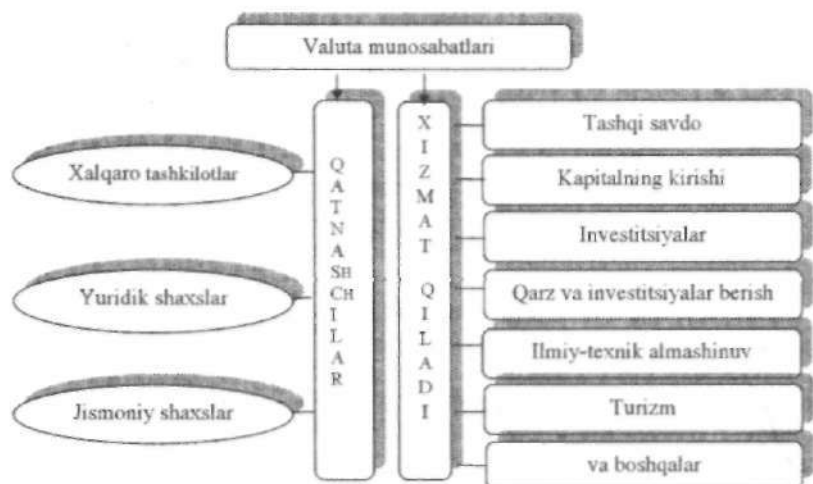
Xalqaro valuta munosabatlari va valuta tizimlari

Valuta – bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor xususiy milliy valuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valuta tizimini farqlash zarur.

Milliy valuta tizimi – valuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi.

Xalqaro valuta tizimi – xalqaro valuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli

Jahon valuta tizimi o'zining rivojlanishida uchta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z tiplari mos keladi.

Xalqaro valuta tizimi tashqi bozorlarda markaziy emissiya banklari faoliyatini tartibga soluvchi muassasalar, qonunlar, qoidalar to'plamini o'zida namoyon etadi.

Xalqaro valuta tizimlarining tarkibiy unsurlari:

asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valutarlar, oltin, DTT, EKYu);

valuta kurslarini belgilash va qo'llab-quvvatlash mexanizmi;

valutalarning ayirboshlanish (konvertatsiyalanish) shartlari;

xalqaro bozorlar tartibi;

valuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo moliyaviy muassasalarning nufuzini belgilash.

Xalqaro valuta tizimlari

Valuta kurslari tizimi	Amal qilish davri	Tizimning turi	Valuta kurslari rejimi
Oltin standart tizimi	XIX asr oxiri –1930 y. o'rtalari	Oltin standarti	Oltin pariteti bo'yicha <u>qat'iy belgilangan</u> valuta kurslari
Bretton-vud tizimi	1940-yy. o'rtalari – 70-y. boshi	Oltin dollar standarti	Dollarga va oltinning dollardagi rasmiy narxiga nisbatan valutalarining yuzaga kelgan bozor kurslari asosida <u>qat'iy belgilangan</u> valuta kurslari
Harakatlanuvchi kurslar tizimi (Yamayka tizimi)	1971-yildan dollarni oltinga konvertatsiyasi bekor qilindi	Ko'p valutali standart	Mintaqaviy valuta guruhlari va DTT, EKYu, yevro, AQSh dollari hamda boshqa VKT doirasida o'zaro bog'liq, harakati boshqariladigan valuta kurslari

Birinchi bosqich 1879–1934-yillar davrini o'z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan. **Ikkinchi bosqich** ikkinchi jahon urushi oxiri (1944-y.)dan 1971-yilgacha chegaralangan (**Bretton-Vuds tizimi, deb nomlanuvchi**) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valuta kurslariga asoslangan. **Uchinchi bosqich Hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valuta tizimi 1971-yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim boshqariladigan suzib yuruvchi tizimi nomini oldi.** Chunki davlat ko'pgina o'z valutarlarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi. Ta'kidlab o'tilgan bu pul tizimini tahlil qilamiz.

Oltin standart.

Bretton-Vuds tizimi. Oltin standart barbod bo'lgandan keyin, valuta sohasini tartibga solishning o'zaro maqbul yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944-yil Bretton-Vudsda (AQSh) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferensiyasi chaqirildi. Bu konferensiyada o'zaro bog'liq valuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha **Bretton-Vuds tizimi, deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin – valuta standart yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi. Valuta standart** – bu qonunchilik tartibida o'rnatilgan, ikkita milliy valuta o'rtasidagi nisbat bo'lib, valuta kursining asosi hisoblanadi. Kelishuvga qo'l qo'yan mamlakatlar, o'z valutarining kursini oltin yoki dollarda qayd qiladi. Dollar oltin bilan bog'lanadi (1 unsiya oltinga 35 dol.) va asosiy rezerv hamda hisob-kitob valutasini, deb tan olindi.

Boshqariladigan suzib yuruvchi valuta tizimi. Dollarning oltinga almashinishi rasman to'xtagandan keyin, valutaning qayd qilingan kursi, suzib yuruvchi kursiga o'rin bo'shatadi. Xalqaro valuta tizimidagi bu o'zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka)dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog'oz pul tizimiga o'tish bilan, qog'oz pullar, oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valuta kursi ham har qanday boshqa bahs kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilandi.

Milliy valutilarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qay darajada erkin ishlatilishini tavsiflash uchun «valutaning konvertatsiyalashuvi» tushunchasi ishlatiladi. Valutaning konvertatsiyalashuv darajasini ikkita omil belgilab beradi:

- ▶ valutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilishi;
- ▶ asosiy valuta bozorlarida erkin almashtirilishi.

Valutalar konvertatsiyalashuv darajasiga ko'ra 3 ta turkumga ajratiladi:

- to'liq konvertatsiya qilinuvchi valutarlar. Bunda milliy valuta hech qanday to'siqlarsiz erkin almashtiriladi. Bular Germaniya markasi, Fransiya franki, Yapon ienasi, Angliya funt sterlingi, AQSh dollari;
- qisman konvertatsiyalanuvchi valutarlar. Bunda milliy valuta ayirboshlanishida muayyan cheklashlar mavjud bo'ladi. Bu cheklashlar rezidentlar, bank operatsiyalari bo'yicha yoki o'zaro qoplovchi bo'lishi mumkin;
- konvertatsiya qilinmaydigan valutarlar. Bunga boshqa valutilarga almashirib bo'lmaydigan barcha milliy valutarlar kiradi.

**Xalqaro hisob-kitoblar uchun maxsus pul birligi – SDR
(Spesial Drawaing Right – maxsus o‘rin bosish huquqlari)**

* U xalqaro iqtisodiy aloqalarda jamoa valuta birliklaridan foydalanishni ko‘zda tutadi. SDR maxsus «valutalar savatchasi» orqali aniqlanadi. Bu savatchada dollar 42 %, G‘arbiy Yevropa pul birliklari (funt sterling, frank, marka) – 45 %, iyena 13 %ni tashkil etgan. Lekin, u baribir jahon puliga aylanmadi. Real hayotda asosan AQSh dollari ko‘proq ishlatilib jahon puli vazifasini bajaradi.

* Jamoa valutatlar hisob-kitob birliklari sifatida milliy valutatlar kursini taqqoslash uchun ishlatiladi. Ular milliy valutatlardan farq qilib, banknot yoki moneta shaklida chiqarilmaydi (hozir «yevro» bundan mustasno). Ular faqat schyotlar – hisob raqamlariga (book money) yoziladi.

Valuta kurslarining o‘zgarishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi:

1. Iste‘molchi dididagi o‘zgarishlar.
2. Daromadlardagi nisbiy o‘zgarishlar.
3. Bahodagi nisbiy o‘zgarishlar.
4. Nisbiy real foiz stavkalar.
5. Chayqovchilik.

**Valuta kurslariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni
ajratib ko‘rsatish mumkin:**

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valutatarga talab va taklifga ta’sir ko‘rsatuvchi to‘lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valutaga jahon bozoridagi ishonch va h.k.

Diskont – banklar tomonidan olinadigan foiz. Bank hisob stavkasini oshirib yoki tushirib, chet el kapitallari oqib kirish yoki chiqib ketishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

**Hozirgi zamon valuta muammolari va asosiy davlatlararo valuta moliyaviy
muassasalar faoliyati**

Xalqaro valuta munosabatlari hozirgi bosqichi uchun beqarorlik jarayonlarini yetarli darajada yumshatish va bu sohada davlatlar iqtisodiy siyosatini uyg‘unlashtirish xarakterli. «Suzib yuruvchi kurslar» kiritilgandan keyin (1972-y.) valuta bilan bog‘liq birjali bitimlar hajmi keskin kengaydi. Jahon valuta tizimining beqarorligi, regional darajada valutali tartibga solishga kelishib harakat qilishga olib keladi.

Valuta sohalari uy'g'unlashtirish milliy darajada ham, davlatlararo valuta-moliya muassasalari orasida ham ro'y beradi. Valutali tartibga solish sohasida eng muhim rolmi G'arbdagi yetakchi yetti mamlakatlarning yillik iqtisodiy kengashi, Xalqaro valuta fondi, iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti, Xalqaro hisob-kitoblar Banki o'ynaydi. Ulardan ayrimlarining rolini qarab chiqamiz.

Xalqaro valuta fondi o'z nizomiga binoan xalqaro valutali hamkorlikka a'zo mamlakatlar valuta kurslarini va to'lov balanslarini tartibga solish, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lov tizimi va tashqi qarzlarini nazorat qilish, a'zo mamlakatlarga ularning valuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit berish yo'llari bilan ta'sir ko'rsatishga xizmat qiladi.

1970-yildan XVF qarz berishning maxsus huquqi – xalqaro to'lov va ehtiyot vositalari /SDR/ni chiqaradi. SDR – xalqaro hisob-kitob birligi bo'lib, naqd belgi /pul/lar ko'rinishida mavjud bo'lmaydi, faqat XVF mahsus hisobiga kreditli yozuvlar shaklida fondning a'zo mamlakatlari markaziy banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarda foydalaniladi. **SDR qiymati a'zo mamlakatlar /AQSH, GFR, Fransiya, Angliya, Yaponiya/ valutali o'rtacha qiymatining «valutali holta», deb nomlanuvchi qiymati asosida hisoblanadi.** Xalqaro hisob-kitoblarda oldingidek asosiy vosita bo'lib milliy valutar chiqmoqda. Yetakchi mavqeni AQSH dollari saqlab qolmoqda.

XVF bilan birgalikda xalqaro valuta-moliyaviy munosabatlarni ko'p tomonlama tartibga solishda muhim rolmi **Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki /XTRB/ o'ynaydi.** XTRB /MBRR/ o'zining ikkita filiali – **Xalqaro moliyaviy korporatsiya /XMK-MFK/ va Rivojlanishning xalqaro uyushmasi /RXU-MAR/** bilan birga jahon bankining tarkibiga kiradi. XTRB qarzarining asosiy qismi – bu qarz oluvchi mamlakatda tarkibiy qayta qurishlarga yordam beruvchi loyiha va dasturlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlardir. Bunday dasturlarni ishlab chiqishda tadqiqotchi va amaliyotchi mutaxassislardan iborat bo'lgan XTRBning kuchli apparati qatnashadi.

XTRBning filiallari bo'lgan – XMK va RXU xususiyatlari shundan iboratki, XMK avvalo rivojlanayotgan mamlakatlardagi xususiy sektorni moliyalashtiradi. Hukumatlararo muassasalar ichida, valuta-moliyaviy sohada faol hamkorlik qilayotgan muassasaga barcha sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlar kiradigan Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti /IXRT-OESR/ni ajratib ko'rsatish mumkin. IXRTga a'zo mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishidagi tamoyillarni va iqtisodiyot sohasidagi ichki harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga xizmat qiladi. IXRT doirasida, jahon xo'jaligi rivojlanish tamoyillarini hisobga olib, milliy iqtisodiyotning o'zaro moslashuviga imkon beruvchi makroiqtisodiy siyosatni o'tkazish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro valuta – moliya sohasida muhim o'rinni Xalqaro hisob-kitoblar Banki /XXKB-BMR/ egallaydi va u banklar faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. XXKB amalda barcha Yevropa mamlakatlari banklari, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va AQSh tijorat banklari guruhini birlashtiradi. 70 dan ko'p markaziy banklar o'z ehtiyot valutalari mablag'larini XXKB hisob /schiyot/larida saqlaydi. Uning qo'mitalari va tarkibiy qismlarida ishlab chiqilgan davlat tomonidan tartibga solish va bank faoliyati ustidan nazorat qilish qoidalari a'zo mamlakatlardagi barcha tijorat banklar uchun majburiy hisoblanadi.

Jahon hamjamiyati tomonidan valuta va moliya sohasida bozor kuchlarini davlatlararo tartibga solish bilan ziddiyatli bog'lashga asoslangan uyg'unlashtiruvchi mexanizmlarning yaratilishi, o'zlari amal qilib turgan davrda vujudga keladigan ixtiloflarni muvofiqlik hal qilishga va moslashga layoqatligini namoyon qildi. Ammo jahon valuta tizimini takomillashtirish va uning asosiy mexanizmlarining evolyutsiyasi muammolari doimiy kun tartibda turadi.

Adabiyotlar ro'yxati

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси –Т.: «Ўзбекистон», 2003.
- Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий - ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: “Ўзбекистон” 1991.
- Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: “Ўзбекистон” 1993.
- Каримов И. А. Дехкончилик тараққиёт, фаровонлик манбаидир. -Т.: “Ўзбекистон” 1994.
- Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И. А. Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 3- том, 1995.
- Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилан, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: «Ўзбекистон», 2005.
- Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008.
- Каримов И.А. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгиланиш изчил давом эттириш – давр талаби” мавзусида Вазирлар Маҳкамасининг 13.02.2009 йилдаги мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2009 йил 13 феврал.
- Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шартотида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. Т.: “Ўзбекистон”, НМИУ, 2009й.
- Каримов И. А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгиланиш ихчил давом эттириш – давр талаби. // Халқ сўзи, 2009 йил, 14 феврал.
- Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шартотида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: «Ўзбекистон», 2009.
- Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010.
- Каримов И. А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. // Халқ сўзи, 2011 йил, 22 январь.
- Каримов И. А. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2012 йил, 20 январь.
- Каримов И. А. Бош мақсадимиз - кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳимислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2013 йил, 19 январь.
- Каримов И. А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Ўзбекистон овози, 2014 йил, 18 январь.
- Шодмонов Ш.Ш., Гафуров Ў.В. Иқтисодий назарияси. Дарслик. Т.: «Фан ва технология» нашриёти 2005.

Раззоқов А., Топматов Ш., Ёрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. -Т.: «Молия». 2002.

Экономическая теория. Под ред. В.Д.Камаева. - 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.

Шишкин А.Ф. Экономическая теория. -М.: 1998.

Камаев В.Д. Экономическая теория. -М.: 2010.

Видяпин В.И. Гулямов С.С. и др. Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. -Т.: «Шарк», 1999.

Расулов М.Р. Бозор иқтисодиёти асослари. -Т.: 1999.

Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кўлланма. -Т.: Молия, 2002.

Қодиров А. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: 2002.

Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Молия, 2003.

Жўраев Т., Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. (Кўрғазма ва тарқатма материаллар) Ўқув кўлланма 1- қисм. -Т.: «Fan va texnologiya», 2012.

Жўраев Т., Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. (Кўрғазма ва тарқатма материаллар) Ўқув кўлланма 2- қисм. -Т.: «Fan va texnologiya», 2013.

Рўзиев Р., Топилдиев В.Р. Фуқаролик ҳуқуқи. Ўқув кўлланма. -Т.: 2011.

Хошимов П.З., Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кўлланма (лотин шрифтида) Т.: «Университет», 2006.

Ўлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. -Т.: «Шарк» 2006.

Умаров К.Ю., Топилдиев С.Р. Иқтисодиёт назарияси. Услубий кўлланма. -Т.: 2013.

Топилдиев С.Р. Ўзбекистонда аграр муносабатлар ривожланишининг тарихий жиҳатлари. Монография. -Т.: "MUMTOZ SOZ" 2012.

Пейро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Перевод с франц. (общ. ред. Бабинцевой Н. С.) -М.: Прогресс "Университет. 1994.

Мэнкью Н. Г. Макроэкономика. Перев. с англ. -М.: изд. МГУ. 1994.

Йўлдошев З., Қосимов М. Макроиқтисодиёт асослари. -Т.: "Ўқитувчи" 1994.

Хакимова М. Макроиқтисодиёт асослари. -Т.: "Ўқитувчи" 1995.

Севлякин С. Г., Отто О. Э., Тешаев Б. Т. Экономика - основа жизни общества. -Т.: «Шарк», 1998.

Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы-ответы. - М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2006.

Борисов Е.Ф. Экономическая теория: -2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.

Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Курс экономической теории: учебник / Под общ. ред. 6-исправленное, дополненное и переработанное издание. - Киров: «АСА», 2007, с. 28.

Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс: учебное пособие / С.С.Носова. - М.: КНОРУС, 2008, с. 16.

Видяпина В.И., Г.П.Журавлевой Экономическая теория (политэкономика): Учебник/ Под общ. ред. - 4-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2004, с. 31.

Камаев В.Д. Экономическая теория. Краткий курс: учебник / В.Д.Камаев, М.З.Ильчигов, Т.А.Борисовская. - 2-е изд., стер. - М.: КНОРУС, 2007, с. 21.

Москвина Д.Д. Основы экономической теории. Политэкономика: Учебник / Под

ред. д-ра экон. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, с.24.

Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы – ответы: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2008, с.16.

Гукасян Г.М. Экономическая теория: ключевые вопросы. / Под ред. д.э.н. Л.И.Добрынина. - 3-е изд., доп. - М.: ИНФРА-М, 2006.

Куликов Л.М. Основы экономической теории. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2006.

Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс, 13-е издание, М.: «Инфра-М», 1999

Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. Пер. с англ. Москва, 1999.

Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д. Педагогическое мастерство и инновации в преподавании экономической теории. - Т.: Янги аср авлоди. 2004.

Грязновой А.Г. и др В поисках новой теории с проблемными ситуациями. - М.: 2004.

Куторжевский Г.А. Экономика. Основы теории. - М.: ЗАО изд-во Экономика, 2004.

Бренделёва Е.А. Неинституциональная теория. - М.: ТЕИС, 2003.

Клинов В. Г. Экономическая конъюнктура. Факторы и механизм ее формирования. - М.: МГИМО. 2003.

Хубиева К.А. Современная экономическая теория: проблемы разработки и преподавания. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002.

Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002.

Ўзбекистон Республикаси статистика вазирилик маълумотлар.

Интернет сайтлари.

WWW.stat.uz

WWW.uza.uz

WWW.ceep.uz

www.bearingpoint.uz

www.economy.com

www.internetindicators.com

www.economyworld.com

www.economyworld.org

www.md-management.ru

www.uzreport.com

www.uzsecurities.com

www.uzexport.com

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I bo'lim. IQTISODIY TARAQQIYO'TNING UMUMIY ASOSLARI.....	5
1-mavzu. «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining predmeti va uslubi.....	5
2-mavzu. ISHILAB CHIQRISH JARAYONI VA TOVAR-PUL MUNOSABATLARI.....	16
Qo'shilgan miqdor nafililigi nazariyasi.....	21
3-mavzu. MULKCHILIK MUNOSABATLARI VA IQTISODIY TIZIMLAR.....	25
II bo'lim. BOZOR IQTISODIYO'TI.....	40
4-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA O'ZBEKISTONNING BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH XUSUSIYATLARI.....	40
5-mavzu. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI.....	56
6-mavzu. TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI.....	65
MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI JADAL RIVOJLANTIRISH BORASIDA ERISHILGAN YUTUQLAR.....	81
7-mavzu. Raqobat VA NARXLARNING SHAKLLANISHI.....	84
8-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes.....	100
9-mavzu. MILLIY IQTISODIYO'T, UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI VA IQTISODIY O'SISH.....	114
10-mavzu. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK.....	125
11-mavzu. MOLIIYA TIZIMI VA MOLIIYAVIY SIYOSAT.....	144
12-mavzu. PUL MUOMALASI, KREDIT TIZIMI VA BANKLAR.....	159
13-mavzu. IQTISODIYO'TNI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING ROLI.....	174
14-mavzu. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI.....	181
15-mavzu. JAHON XO'JALIGI, UNING EVOLYUTSIYASI VA UMUMBASHARIY IJTIMOIIY-IQTISODIY MUAMMOLAR.....	192
16-mavzu. JAHON BOZORI, XALQARO VALUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI.....	210
Adabiyotlar ro'yxati.....	220

**F.T. EGAMBERDIYEV, S.R. TOPILDIYEV,
J. X. HAMRAQULOV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI

O'quv qo'llanma

*Muharrir N Rustamova
Badiiy muharrir M. Odilov
Kompyuterda sahifalovchi A. Tillaxo'jayev*

Nashr lits. AI № 174, 11.06.2010.
Bosishga ruxsat 05.03.2014da berildi. Bichimi $60 \times 84^{1/16}$.
Ofset qog'ozi №2. Times garniturası. Shartli b.t. 13,02.
Nashr-hisob t. 14,0. Adadi 300 dona.
Buyurtma № 3.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084. Toshkent. Kichik halqa yo'li, 7-uy.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasida
ofset usulida chop etildi.
100003. Toshkent. Olmazor, 171-uy.